

Völgyi Katalin

JAPÁN

GAZDASÁGTÖRTÉNETE



●
V4 友 Japan ●
Exchange Year 2014
●
●

Völgyi Katalin

JAPÁN

GAZDASÁGTÖRTÉNETE

MTA KRTK Világgazdasági Intézet
Budapest, 2015

A kiadó címe:
MTA KRTK Világgazdasági Intézet
1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Készült a Toshiba International Foundation által finanszírozott
„The Japanese economy: past, present and future”
projekt keretében

A kötet megírásában részt vett:
LUKÁCS ESZTER (Függelék), OZSVALD ÉVA (II. rész első fejezete)

TARTALOM

Előszó ➤ 7

I. A japán gazdaság modernizációja a második világháború előtt ➤ 9

A politikai rendszer és a gazdasági intézmények reformja, iparosítás
és külkapcsolatok a Meidzsi-korszakban (1868–1912) ➤ 9

*A Meidzsi-restauráció előzményei – röviden a Tokugava/Edo-
korszakról (1600–1868) ➤ 9*

A kikötők megnyitása és a bakufu bukása ➤ 12

A Meidzsi-korszak politikai reformjai ➤ 15

A Meidzsi-korszak gazdasági reformjai és az iparosítás ➤ 19

A japán külpolitika a Meidzsi-korszakban ➤ 25

A japán gazdaság a két világháború között ➤ 28

Exportvezérelt növekedés az első világháború idején

és az 1927-es bankválság ➤ 28

A Sóva-válság és Takahasi expanzív gazdaságpolitikája (1929–1936) ➤ 31

Iparpolitika – a nehézipar és a vegyipar fejlődése ➤ 33

Külpolitika és a gyarmatok fejlesztése a két világháború között ➤ 35

Japán hadi gazdasága (1937–1945) ➤ 39

II. A japán gazdaság háború utáni gyors növekedése ➤ 45

A megszállás évei – reformok és stabilizáció (1945–1952) ➤ 45

Politikai reformok ➤ 46

Az agrárreform ➤ 47

A túlzott gazdasági koncentráció csökkentése ➤ 48

Reálgazdaság, egyensúly és iparpolitika (1945–1947) ➤ 49

Változás a megszállási politikában ➤ 52

Joseph Dodge stabilizációs programja ➤ 54

A sokkterápia hatása ➤ 56

A koreai háború ➤ 56

- A japán gazdaság gyors növekedési korszaka 1973-ig ► 60
- A japán gazdasági rendszer fő elemei ► 60*
 - Szüksős külföldi valutatartalékok és gazdaságpolitikai alkalmazkodás ► 65*
 - Az állam szerepe a gazdaság fejlesztésében ► 66*
 - Külgazdasági kapcsolatok ► 70*
 - A gyors gazdasági növekedés eredményei ► 71*
- A gazdasági növekedés lelassulása ► 73
- A két kőolajválság és a rögzített árfolyamrendszer megszűnése ► 73*
 - Ipari struktúra átalakulása ► 75*
 - Külgazdasági kapcsolatok ► 77*
 - Pénzügyi dereguláció és a nemzetközi tőkemozgások liberalizálása ► 79*

III. A japán gazdaság alacsony növekedési korszaka ► 83

- A buborékgazdaság kipukkanása és következményei ► 83
- A japán gazdasági rendszer főbb változásai ► 92
- Japán külgazdasági kapcsolatai ► 96
- A globális gazdasági és pénzügyi válság hatása a japán gazdaságra ► 105
- A globális válság begyűrzése a reál- és a pénzügyi csatornákon ► 105*
 - Monetáris és költségvetési intézkedések ► 108*
 - Kilábalás a válságból ► 110*
 - A 2011. március 11-i katasztrófa hatása a japán gazdaságra ► 114*
 - A japán gazdaság és az abenomics ► 117*

FÜGGELÉK

A „Keleti nyitás politikája” – japán–magyar külgazdasági kapcsolatok ► 125

- Külkereskedelmi és közvetlen külföldi befektetési kapcsolataink Japánnal ► 125
- Japán vállalatok Magyarországon ► 131
- A vállalati minta – interjúmódszerek ► 133*
 - Interjúkérdések és válaszok ► 135*
 - A japán vállalatok hozzájárulása a külgazdasági stratégia egyes pontjaihoz ► 144*

Előszó

A visegrádi országok (V4) és Japán közötti csereév (2014) – amely célja a gazdasági és a tudományos-technikai együttműködés, továbbá a kulturális, politikai és diplomáciai kapcsolatok elmélyítése volt – kiváló alkalomként szolgált a japán gazdaságról szóló tankönyvünk elkészítéséhez. Az ázsiai szigetország a világgazdaság meghatározó szereplője. A negyedik legnagyobb gazdaság az Egyesült Államok, Kína és India mögött a Világbank által legutoljára publikált vásárlóerő-paritáson számolt GDP-adatok alapján. Kiterjedt nemzetközi gazdasági kapcsolatai révén nagy hatása van a világgazdaságra és azon belül is saját régiója, Kelet-Ázsia fejlődésére. Japán az egyetlen kelet-ázsiai ország, amely már közvetlenül a második világháború előtt iparosításba fogott. A régióból elsőként zárkózott fel a nyugati fejlett országokhoz exportorientált iparosításának köszönhetően. A Japán minta alapján az 1960-as évektől kezdve a többi kelet-ázsiai ország is egymást követve gyorsan növekvő gazdasággá vált. Kelet-Ázsia gazdasági felemelkedésében, a világgazdaság harmadik – Észak-Amerikát és az Európát követő – erőközpontjává válásában Japán vitathatatlanul fontos szerepet játszott, amiben nagy része volt a közvetlen külföldi befektetéseknek, az ehhez kapcsolódó kereskedelemnek (alkatrészek, tőkejavak), a technológiaexportnak és a fejlesztési támogatásoknak. Ezért könyvünkben kiemelten foglalkozunk Japán külgazdasági kapcsolatainak alakulásával. Külön vizsgáljuk Magyarországra Japánhoz fűződő gazdasági érdekeit.

Könyvünk három részben tárgyalja Japán gazdaságtörténetét. Az elsőben megismerhetjük Japán nyugati minták szerinti gazdasági és politikai modernizációját a Meidzsi-korszakban (1868–1912), valamint betekintést nyerhetünk Japán második világháború előtti ipari fejlődésébe és ázsiai nagyhatalommá válásába is.

A második rész első fejezete Japán második világháborús újjáépítéséről és az Egyesült Államok által kezdeményezett reformokról szól. A második fejezet foglalkozik Japán felzárkózásával a fejlett nyugati országokhoz. Külön kitér a rendkívül gyors gazdasági növekedést támogató gazdasági rendszer fő elemeire, az állami intézmények szerepére, az iparpolitikára. A harmadik fejezetben a két kőolajválság és a rögzített árfolyamrendszer megszűnésének a japán gazdaságra gyakorolt hatásáról, valamint a szigetország kereskedelmi kapcsolatairól, illetve tőke- és pénzügyi nemzetköziesedéséről írunk. A harmadik részben tárgyaljuk a buborékgazdaság kipukkanásának következményeit, a japán gazdaság stagnálásának okait, majd a 2002 és 2007 közötti rövid fellendülési időszakát és végül a globális gazdasági és pénzügyi válság, valamint a 2011. március 11-i természeti katasztrófa hatását és a bevezetett gazdaságpolitikai intézkedéseket.

Könyvünk megírásával elsősorban az volt a célunk, hogy megismertessük az olvasót Japán gazdaságtörténetével, s ezzel lehetőséget teremtsünk a történelmi, gazdasági és társadalmi folyamatok tanulságainak levonására. A Függelékben azt is hangsúlyozni kívántuk, hogy Japán Magyarország számára nemcsak példaértékű gazdaságfejlődése és a történelmi folyamataiból levonható következmények miatt érdekes, hanem egy olyan kelet-ázsiai ország, amely egyrészt Magyarország egyik legfontosabb nem európai gazdasági partnere, másrészt az ázsiai, csendes-óceáni integrációs és tágabb értelemben a világ gazdasági folyamatok máig egyik legmeghatározóbb szereplője és formálója.

A Függelék első fejezetében a japán–magyar külkereskedelmi és tőkebefektetési kapcsolatokkal foglalkozunk, a második fejezetében pedig japán tulajdonú vállalatok vezetőivel folytatott olyan írásbeli és szóbeli interjúk eredményeit ismertetjük, amelyeket – a magyar külgazdasági stratégia célkitűzéseit figyelembe véve – azzal a szándékkal készítettünk, hogy megvizsgáljuk, a Magyarországra telepedett japán vállalatok mennyiben járulnak hozzá az egyes, kiemelt stratégiai célok megvalósulásához.

Könyvünket minden olyan felsőoktatásban tanuló hallgatónak ajánljuk, aki nemzetközi gazdálkodás, nemzetközi tanulmányok, japanológia vagy Kelet-Ázsia tanulmányok szakon folytatja tanulmányait és/vagy gazdasági kurzusok keretében ismerkedik Japánnal.

A könyv elkészítésében nyújtott segítségéért köszönetet mondunk *dr. Urbán Lászlónak*, a Magyar Suzuki Zrt. vezérigazgató-helyettesének, illetve a JETRO Hungary, az AEMSS Manufacturing Kft., az Alpine Electronics Manufacturing of Europe Ltd. Hungary (AOHU), a Clarion Hungary Electronics Kft., az Eagle Industry Hungary Kft., a Hoya Lens Hungary Zrt., a Magyar Toyo Seat Kft., a Meiji Rubber Europe Zrt., a Mitsuba Automotive System of Europe Kft., a Nissho Hungary Precision Kft., a Shin-Etsu Polymer Hungary Kft., az SMK Hungary Kft., a Stanley Electric Hungary Kft., a Sumitomo Wiring Systems, Ltd., a Ryowa Hungary és a Toyo Seat Europe Kft. vezetőinek és munkatársainak.

I. A japán gazdaság modernizációja a második világháború előtt

VÖLGYI KATALIN

A politikai rendszer és a gazdasági intézmények reformja, iparosítás és külkapcsolatok a Meidzsi-korszakban (1868–1912)

*A Meidzsi-restauráció előzményei – röviden a Tokugava/Edo-korszakról
(1600–1868)*

Meidzsi császár uralkodásának idején, a Meidzsi-korszakban (1868–1912) az állam, a gazdaság és a társadalom jelentősen átalakult. Japán a nem nyugati országok közül elsőként hajtott végre sikeres iparosítást.¹ A nyugati mintán alapuló modernizációjának köszönhetően a korszak végére a nyugati nagyhatalmak velük egyenrangú félként ismertek el az országot. Japán modern ipari fejlődése a Meidzsi-korszakot megelőző Tokugava-korszakban (1603–1868) – más néven Edo-korszak – gyökerezik, ezért mindenképpen érdemes először ezzel az időszakkal foglalkozni.

Kelet-Ázsiában Kína volt – több évszázadon keresztül, egészen a 19. századig – a meghatározó politikai, katonai és gazdasági hatalom. Kína kelet-ázsiai országokkal fenntartott kapcsolata hűbérajándék-rendszerre épült. Kína vallási és kulturális értelemben is jelentős hatást gyakorolt Kelet-Ázsiára és azon belül Japánra. A 6. században a buddhizmus Kínán keresztül, koreai közvetítéssel jutott el Japánba. A kínai írást és közigazgatási rendszert a japánok a 7–10. században vették át. A konfuciusz társadalom- és erkölcsfilozófia határozta meg alapvetően a japán politika és társadalom működését, amely a hierarchikus társadalmi és állami berendezkedést tekintette ideálisnak.

A Tokugava-sógunátust és a Tokugava-ház nemzeti uralmát Tokugava Iejaszu – a polgárháborúk sorozatával terhelt évszázadok után – 1603-ban hozta létre. A Tokugava sógunátus öröklésen alapuló katonai diktatúráként működött, amelyben a legjelentősebb feudális család gyakorolta a politikai hatalmat. A sógun, a legfőbb katonai vezető központi kormányzata (bakufu) Edóban (mai nevén Tokióban) volt. A Kiotóba „száműzött” császár csak rituális szerepet töltött be, a kormányzati struktúrának csupán névleges vezetője volt. A sógun nagymértékben ellenőrizte a császári udvar tevékenységét, és államügyekben ő járt el a császár nevében.

¹ A Meidzsi-korszakban Japán iparosodása elsősorban a könnyűiparhoz és azon belül a textiliparhoz kötődött.

A Tokugava-család az ország földterületének egynegyede felett gyakorolt hatalmat, amely olyan nagy kereskedelmi központokat foglalt magában, mint Edo, Kiotó, Nagaszaki és Szakai.

[Japán háromnegyed része több mint 250 földbirtokosi kisállamra (hanra) oszlott, amelyeket a feudális urak, a daimjók irányítottak – saját közigazgatással, költségvetéssel, hadsereggel. A daimjók három csoportját különböztethetjük meg: simpan, fudai és tozama.]

A Tokugavákkal rokonságban álló simpan és a polgárháborúkban a Tokugavákkal szövetségben harcoló fudai daimjók együttesen a földterületek másik egynegyedét uralták.

A földterületek másik fele – a létszámukban a többi daimjóhoz képest kevesebb – úgynevezett tozama (kivülálló) daimjók kezében volt, akik korábban a Tokugavák ellen harcoltak, és akiket a sógun továbbra sem tekintett szövetségeseinek. (A Tokugava sógunátus megbuktatásában később ezek a legnagyobb földbirtokokkal rendelkező daimjók fontos szerepet játszottak.) Így a sóguni adminisztrációban jellemzően az előző két csoporthoz tartozó daimjók vettek részt. A bakuhan kormányzati rendszert különböző ellenőrzések és az egyensúlyra való törekvés eszközeivel tartották fent: 1. a Tokugava-házhoz hű daimjók földbirtokainak elhelyezkedését úgy határozták meg, hogy azok a tozama (kivülálló) daimjók földbirtokai közé kerüljenek, 2. 1634-ben bevezették a szankin kótai rendszert,² amely szerint minden daimjónak két lakhelyet kellett fenntartania, egyet Edóban és egyet a földbirtokán, és amikor a daimjó visszatért a birtokára, családját túszként hagyta Edóban, 3. a két lakhely fenntartása és az ingázás jelentős költséget rótt a daimjókra, az eladósított földbirtokosok azonban kisebb veszélyt jelentettek a központi hatalomra nézve, 4. a hűbértokok közötti minden érintkezést helytelenítettek, és szigorú útlevél-ellenőrzéssel nehezítették meg az utazást, 5. a daimjónak megtiltották a közvetlen érintkezést a Kiotóban lévő császári udvarral (Norman, 1940, 14. o.).

A sógun, a császár és a császári nemesség (kuge), valamint a daimjók alkották a társadalom vezetőrétegét. A japán társadalom többi tagja – a konfuciánus szemlélet alapján – foglalkozás szerinti kasztokhoz tartozott. Az első kasztot a samurájok alkották, majd őket követték a földművesek, kézművesek és végül a kereskedők.³

A samurájok eredetileg földműveléssel foglalkoztak, és csak háborúk idején teljesítettek katonai szolgálatot a daimjók számára. Majd később felhagytak a földműveléssel, és a parasztoktól elkülönülten, állandó jelleggel fegyvert viseltek. A fő feladatuk a katonai szolgálat lett, amelyért cserébe a daimjóktól rizsilletményt kaptak. A relatíve békés Tokugava-korszakban azonban a katonai szolgálat veszített

² A szankin kótai rendszer csak 1862-ben szűnt meg.

³ Az előbb említett kasztokon kívül létezett a kitaszítottak társadalmi rétege [eta (tisztátalan) vagy hinin (nem ember)]. Az eta emberek foglalkozását (sírásó, mészáros, cserzővarga stb.) – vallási alapon – tisztátalannak tartották. A hinin csoport tagjai a koldusok, prostituáltak, utcai komédiások és bűnözők voltak. Az eta és hinin embereket számos diszkrimináció sújtotta. Például csak a számukra kijelölt, elkülönített településen/településrészekén élhettek. A Meidzsi-restauráció óta a kitaszítottak társadalmi rétegének megnevezése burakumin.

a jelentőségéből. A szamurájok közül sokan beköltöztek a városokba, és állami hivatalnokként kezdtek dolgozni. (A közigazgatási tudásuk később, a modernizáció idején nélkülözhetetlennek bizonyult.)

A földművesek fontos szerepet játszottak a földkataszteren alapuló adózási rendszer, és ezáltal az egész bakuhan rendszer finanszírozásában/fenntartásában. A földadó alapja a megművelt mezőgazdasági terület termőképessége volt, amit meghatározott súlyú rizsben mértek. Minden daimjó földje a földkataszter szerint megállapított mennyiségű rizs termelésére volt képes, s e szerint szabta meg a központi kormányzat az adókat (rizsben), de a földművesek is ennek megfelelően adóztak (rizsben) a daimjónak (Ferber, 2007, 358. o.). (A katonai szolgálatukért kapott rizsilletményük által a szamurájok szintén függtek a földművesek tevékenységétől). A bakufu a bevételek tekintetében a földművesektől függött, védelmet a szamurájoktól várt, miközben alapvetően megvetette a kereskedőket, akiket a társadalmi osztály legalsó szintjére sorolt. A kereskedő réteg – az alacsony besorolása ellenére – azonban az áru- és pénzgazdálkodás fejlődésének köszönhetően, egyre fontosabb szerepet játszott a feudális társadalomban (Norman, 1940, 17–18. o.).

Az itt vázolt politikai, gazdasági és társadalmi rendszer fenntartása érdekében a Tokugava-ház uralkodásának nagy része alatt (1634 és 1854 között) a külfölddel való érintkezéstől elzárta Japánt. A központi kormányzat ellenőrizte a külföldiek tartózkodását Japánban. A japánoknak megtiltotta a szigetország elhagyását. Központi monopólium volt a külkereskedelem, s kizárólag Nagaszakinál (Dedzsima szigetén) engedélyezték, ahol kínai és holland kereskedők léphettek kapcsolatba Japánnal. A szigetország Koreával és a Rjúkjú-szigetekkel (ma Okinava prefektúra része) tartott fent diplomáciai kapcsolatot.

A Tokugava-korszak végén Japán gazdag kulturális, fejlett társadalmi és politikai élettel rendelkezett, miközben gazdasági értelemben alapvetően feudális agrárállamnak volt tekinthető (Nakamura, 1985, 4. o.). Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy Japán modern ipari fejlődésének előfeltételei a Tokugava-korszakban teremtdtek meg (Ohno, 2006, 23–35. o.).

Politikai egység és stabilitás: a Tokugavák politikai bakuhan-rendszere szinte kiterjedt (a mai) Japán egész területére, amely a korábbi háborúk dúlta évszázadokhoz képest – és részben a külföldtől való elzárkózásnak köszönhetően – sokkal békésebb és stabilabb időszakot hozott, kedvezve a gazdaság fejlődésének.

Mezőgazdasági fejlődés: a Tokugava-korszak első felében a megművelt földterület nagysága az öntözőrendszerek kiépítésével bővült. Majd a 18. századtól emelkedett az ágazat termelékenység, és a terményfelesleg beindította a mezőgazdasági kereskedelmet.

Szállítási útvonalak fejlődése: Japán költségvetési rendszere alapvetően a (már korábban említett) rizsadóra épült, amelynek beszedése és újraelosztása (értékesítése) nemzetileg egységesített szállítási hálózatot igényelt. Ennek köszönhetően fejlődött a tengeri, folyami és tavi hajózás. A tengeri utak kötötték össze a régiókat. Az adórendszernek köszönhetően országosan integrált rizs piac jött létre. A daimjók kötelező kétlakisága (szankin kótai), vagy másképpen kifejezve, a földbirtoka (kas-

télya) és Edo közötti „ingázása” elősegítette a közúthálózat fejlődését. (Ugyanakkor a bakufu katonai megfontolásból ellenőrizte/korlátozta az emberek mozgását és a belkereskedelmet.)

Kereskedelem és pénzügy fejlődése: a gazdasági tevékenység középpontjába a lét-fenntartó gazdálkodás helyett egyre inkább a piaci értékesítésre szánt növények termesztése és a kézműves ipar került. A növények és a kézműves termékek nemzeti piaca is kialakult. A kereskedelmet a növekvő városok (például Edo, Oszaka, Hirosima, Nagoja stb.) kereslete teremtette.⁴ Oszaka lett a legjelentősebb kereskedelmi és pénzügyi központ. Vagyonos kereskedői réteg jött létre, amely gyakran kölcsönzött a sógunnak és a daimjóknak, akik anyagi helyzete elsősorban a rizsadótól függött.

Iparfejlesztés a földbirtokosi kisállamokban (hanokban): nagyon sok han támogatta az iparágak fejlesztését⁵ a helyi lakosság jövedelmének és az adóbevételek növelésének érdekében. A tozama daimjók kezében lévő hanok (például Szacuma, Csósú, Hizen stb.) különösen élen jártak az iparfejlesztésben. A Szacuma han például nyugati hadiipari technológiát vásárolt, és hajókat és ágyúkat gyártott. Mindamellett jelentős tőkére tett szert a Rjúkjú-szigetekkel való kereskedelemben. (Nem véletlen, hogy később – többek között – a Szacuma han játszotta a fő szerepet a bakufu megbuktatásában.)

Magas szintű oktatás: az írni-olvasni tudók arányát tekintve Japán nem maradt el a nyugati országoktól. Alapvetően négy iskolatípus volt: 1. magán általános iskola, amely a gyermekeket tanította írni, olvasni, számolni, 2. a bakufu iskolák a konfuciánus filozófiát és ezenkívül európai nyelveket (például hollandot) és műszaki ismereteket (például hadászatot, navigációt) tanítottak, 3. a han iskolák a fiatal samurájoknak konfuciánus filozófiát, illetve később nyelveket és műszaki ismereteket tanítottak, 4. a magánszakiskolák sokféle tárgyat oktattak, és általában itt végeztek a késő Edo- és a korai Meidzsi-korszak állami vezetői.

A kikötők megnyitása és a bakufu bukása

A Tokugava sógunátus bukásához és Japán izolációjának megszűnéséhez külső és belső tényezők egyaránt hozzájárultak: 1. a nyugati hatalmak külső nyomása, 2. belső politikai, gazdasági, társadalmi konfliktusok.

A 18. század második felében az európai országok Kelet-Ázsiában való terjeszkedése újabb fázisába lépett. Az európaiak igyekeztek jövedelmező kereskedelmi kapcsolatokat kiépíteni Kelet-Ázsiával, és azon belül is legelőször Kínával, amely

⁴ Japán a 19. század egyik legurbanizáltabb országa volt. A világ legnagyobb városai közé tartozott Edo (több mint 1 millió lakos), Kiotó (300 ezer lakos) és Oszaka (300 ezer lakos) (Alexander, 2007, 20. o.).

⁵ A következő termékek gyártását támogatták: papír, selyem, dohány, tea, indigó, kés, kard, edény, szójaszószt, szaké (rizspálinka), gyógyszerek stb.

a régió vezető hatalma volt. Majd a 19. század első felében, további gazdasági haszon-szerzés érdekében a nyugati hatalmak a kikötők egyezményes rendszerét hozták létre. Először Kínában, amelyet aztán a szomszédos országokra – köztük Japánra – is kiterjesztettek: A nyugati hatalmak – katonai fenyegetést használva – egyenlőtlen kereskedelmi szerződések aláírására kényszerítették a kelet-ázsiai országokat. A szerződések értelmében a kelet-ázsiai országok kötelesek voltak bizonyos kikötőket megnyitni a külkereskedelem előtt. Az adott kikötőkben az import- és az exporttermékekre alacsony, rögzített vámtarifákat alkalmazhattak. A külföldiek jogi területenkívüliséget élveztek a kikötővárosokban. Kína első ilyen egyenlőtlen kereskedelmi szerződése a nancsingi egyezmény volt, amelyet a britekkel írt alá 1842-ben. Az egyezmény határozott Hongkong brit fennhatóság alá kerüléséről is. A nancsingi egyezményt további nyugati hatalmakkal megkötött egyenlőtlen kereskedelmi szerződések követték. Kisebb, nem az egész Kínára kiterjedő területeket is meghódítottak a külföldiek.

A 19. század végére Kína félgymattá vált, és elveszítette korábbi vezető szerepét Kelet-Ázsiában. Japán azonban sikeresen elkerülte a gyarmatosítást, ami több okra is visszavezethető. Egyrészt az európaiak kezdetben sokkal nagyobb érdeklődést mutattak Kína iránt, mivel az ígéretesebb piacnak tűnt, mint Japán. Másrészt a 19. századra Kelet-Ázsiában csak Japánban jöttek létre a modern ipari fejlődés alapjai, amelyekre építve – és a feudális berendezkedéssel való szakítás szükségességét idejében felismerve – a japánok rendkívül gyors ütemben modernizálták az országot. Ez katonai, gazdasági, politikai értelemben egyaránt lehetővé tette számukra a felzárkózást a nyugati hatalmakhoz.

A 18. század végén és a 19. század első felében az oroszok, a britek és az amerikaiak is többször is próbálták – fegyveres erővel fenyegetve – megtörni Japán nemzeti izolációját. Végül a japánok 1854-ben jóváhagyták az Egyesült Államok – Matthew C. Perry hajóskapitány vezetésével 1853-ban Edóba érkező – küldöttségének követelését a kikötők megnyitására. A megkötött kétoldalú egyezmény (kanagavai egyezmény) értelmében a japánok Simoda és Hakodate kikötőit megnyitották az Egyesült Államok hajói előtt. Az amerikaiak az előbb említett városokat köztes kikötőként használhatták szén és egyéb ellátmány felrakodására. Az amerikaiak konzult küldhettek Simodába. Az Egyesült Államok és Japán között megkötött egyezmény nem tekinthető kereskedelmi egyezménynek, inkább csak előkészítette azt. Perry mindenesetre elérte azt a kezdeti célját, hogy a San Francisco és Sanghaj között közlekedő amerikai gőzhajók szénutánpótlásért kiköthessenek Japánban.

A britek és az oroszok sokkal inkább stratégiai és politikai megfontolásból voltak érdekeltak Japán megnyitásában. Oroszország terjeszkedni kívánt a csendes-óceáni térségben, s e miatt igyekezett a területi kérdéseket rendezni, míg az angolok a krími háború tengeri műveletei miatt kívántak kapcsolatba lépni Japánnal. Végül 1854-ben az angolok az amerikaihoz hasonló egyezményt kötöttek Japánnal. 1855-ben a japánok és az oroszok megegyeztek a Kuril-szigetek területi megosztásáról (Szahalin esetében azonban nem történt meg a határok rendezése). A japánok

Simoda és Hakodate mellett Nagaszaki kikötőjét is megnyitották az orosz hajók számára (Beasley, 1989a, 270–271. o.).

Néhány év elteltével ezeknek az egyezményeknek az aláírását az említett egyenlőtlen kereskedelmi egyezmények követték. 1858-ban az Egyesült Államok (Townsend Harris vezetésével, aki az Egyesült Államok simodai főkonzulja volt) írta alá az első egyenlőtlen kereskedelmi egyezményt Japánnal. Ez a külkereskedelem engedélyezéséről, újabb japán kikötők egymás után történő megnyitásáról (Jokohama, Nagaszaki, Niigata, Kóbe, Edo, Oszaka), az Egyesült Államok jogi területenkívüliségéről (az amerikai konzuli bíróság ítélkezhetett az amerikai bűnelkövetők felett Japánban), az import- és exportvámtarifák nagyságának rögzítéséről (Japánnak nem volt joga dönteni a tarifákról) rendelkezett.

Még ugyanebben az évben Hollandia, Oroszország, az Egyesült Királyság és Franciaország is megkötötte a saját (amerikai mintán alapuló) egyenlőtlen kereskedelmi egyezményét Japánnal. A fegyveres fenyegetéssel kikényszerített egyenlőtlen kereskedelmi egyezmények Japánt a nyugati hatalmaknak alárendelt szerepre kényszerítették a 19. század végéig. Japánban az egyezmények közvetlen, azonnal érződő hatása számos belső konfliktusban nyilvánult meg, amelyek csak tetézték a feudális rendszer problémáit, és végül elvezettek a bakufu bukásához.

Gazdasági téren a nyitás egyik legnyilvánvalóbb következménye a magas infláció volt, amely kialakulásában több tényező is szerepet játszott. Az egyenlőtlen kereskedelmi szerződések eltörölték a nemesfém-kivitel tilalmát Japánban, amely jelentős aranykiáramláshoz vezetett. Mivel Japánban az arany–ezüst átváltási aránya 1:5, a globális arány viszont 1:15 volt, a külföldiek az ezüstpénzüket japán ezüstpénzre, majd aranypénzre váltották, amit kivittek az országból, hogy azt az 1:15 arányon újra átváltva, haszonra tegyenek szert. A bakufu többször is megpróbálta betiltani az aranypénzek eladását az egyezményes rendszerhez tartozó kikötőkben, de nem járt sikerrel. Végül 1860-ban leértékelte a vert pénzeket, csökkentette azok aranytartalmát, ami viszont inflációhoz vezetett. Meredeken emelkedtek az árucikkek árai. Az árakat a tea és a selyem iránti hirtelen megugrott külföldi kereslet is felhajtotta, amit a japán termelők csak nehezen tudtak kielégíteni. A központi (bakufu) és a helyi kormányzatok (han) védelmi kiadásainak külföldi katonai fenyegetések miatti növekedése szintén gerjesztette az inflációt.

A külföldiek előtti nyitás talán a gazdaságinál is súlyosabb politikai következményekkel járt. Japánban erősödött az idegenellenesség és a nacionalizmus. Azzal a jelmonddal azonosuló csoportok (főleg szamurájok), hogy „Tiszteld a császárt, üzd el a barbárokat (külföldieket)!”, fegyveres támadásokat intéztek egyrészt az egyenlőtlen szerződéseket (formális császári jóváhagyás nélkül) aláíró bakufu tisztviselői, másrészt a külföldi diplomaták és kereskedők ellen. A szamurájok azt szerették volna elérni, hogy a külügyek a bakufutól a császári udvar hatáskörébe kerüljenek át. Másik mozgalmat alkottak a tekintélyes daimjók, akik nagyobb politikai hatalmat akartak szerezni, vagy legalább is függetlenedni akartak valamilyen mértékben a központi politikától. Ők is támadták a külföldieket.

Mindkét mozgalom veszélyeztette a külföldiekkel kereskedelmi szerződéseket aláíró bakufu hatalmát (Beasley, 1989a, 290–291. o.). A központi kormányzattal szembeni elégedetlenség azonban nem volt új keletű. Sokan az úgynevezett Tempó-korszakot (1830–1844) tekintik a bakufu bukásának kezdeteként. Az 1830-as években a rossz időjárás miatti terménykiesés jelentős éhínséget okozott főleg Japán középső és északi részén, ami magas inflációhoz is vezetett. Mindezek következményeként a földművesek és a szamurájok több éven keresztül lázadtak a központi kormányzat ellen, amely nem nyújtott támogatást a természeti és humán katasztrófa felszámolásához. Gyakoriak voltak a városrombolások (például 1838-ban a lázadók felgyújtották Oszakát, amelynek egynegyede leégett). Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy időközönkénti éhséglázadások a Tokugava-korszak egészét jellemezték, amelyek a gazdaság harminc-negyven évenkénti ciklikus ingadozásához kapcsolódtak. Az alapvetően rizsadóra (mezőgazdaságra) épülő bakuhan rendszer rendkívül instabil alapon állt. (A központi és a helyi kormányzat a rendszer működtetése érdekében jelentősen eladósodott a pénzváltó, kereskedő családokkal szemben).

A Tokugava-korszakban az ipari, kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek gyors fejlődése végül elkerülhetetlenné tette a feudális rendszer felszámolását. A daimjók, a szamurájok, a kereskedők és földművesek – különböző megfontolásból és eltérő szerepvállalással – egyaránt részt vettek a központi kormányzat (bakufu) megbuktatásában. A daimjók – a Tokugavák hatalmának megtörésével – a saját klánjukat kívánták vezető politikai szerephez juttatni. A gazdasági tevékenységüket sújtó különböző korlátozások megszüntetésében érdekelt meggazdagodott kereskedői réteg finanszírozta a lázadást. A földművesek kiszolgáltatott helyzetük miatt támadták a központi hatalmat. A Tokugava-bakufut végül a gazdasági modernizációban leginkább élenjáró hanok (Csósú, Szacuma, Tosza, Hizen) szamurájai döntötték meg fegyveres erővel.

Ezt követően a legfőbb politikai hatalomba visszahelyezték a császárság intézményét. A Meidzsi-kormányzat fő céljának tekintette az ország nyugati minták szerinti modernizálását és a gyarmattá válásának elkerülését. Az „Úzd el a barbárokat!” helyett a „Gazdagítsd az országot, erősítsd a hadsereget!” (fukoku kjóhei) lett az új hatalom jelmondata. Az ország vezetői felismerték, hogy a gyarmati sors csak oly módon kerülhető el, ha Japán a külföldiek elleni támadások helyett gazdasági és katonai képességeit erősíti meg, és csak így lehet elérni, hogy a nyugati hatalmak egyenrangú félként ismerjék majd el Japánt.

A Meidzsi-korszak politikai reformjai

Az 1868 és 1912 közötti Meidzsi-korszak elnevezése az 1867-ben trónra lépő Mucuhito császár uralkodói nevére utal. 1868-ban a császár Kiotóból a sógun egykori székhelyére, Edóba költözött, amelyet Tokióra (jelentése keleti főváros) neveztek át. A sógunátus megszűnésével a legfontosabb feladatok közé tartozott a feudális rendszer felszámolása, központosított államigazgatás és új politikai intézmények

felállítása. A központosított államigazgatási rendszer kiépítésére a nyugati hatalmakkal szembeni egységes fellépés és a nemzet összefogása érdekében volt szükség. A centralizáció mellett egyre inkább előtérbe került az európai típusú monarchia és kormányzás kialakítása is. A régi rendszer lebontása és az új megalkotása – mint ahogy azt a későbbiekben tárgyalni fogjuk – körülbelül két évtizedig tartott, és korántsem volt konfliktusoktól mentes. A centralizáció és a transzformáció fő irányítói elsősorban a szamurájok közül [például Kido, Jamagata, Itó és Inoue (Csósú), Ókubo, Szaigó (Szacuma), Itagaki (Tosza), Ókuma (Hizen)] kerültek ki.

Kezdetben korszerű példa hiányában a kínai Tang-dinasztia (618–907) korára jellemző kormányzat jött létre. Először, 1868-ban felállt a császári tanács, amelyet többségében a Csósú, Szacuma, Tosza és Hizen hanok daimjói, szamurájai, valamint a császári nemesség tagjai alkottak. Majd ehhez rendelték hozzá a különböző állami ügyosztályokat (nem minisztériumokat): belügy, külügy, hadügy, igazságügy, pénzügy stb. Mindezt együtt dadzsókannak, vagyis legfőbb tanácsnak hívták, amely 1885-ös megszűnéséig számos átalakításon ment keresztül. 1869-ben törvényhozó szervként ült össze a császári nemesség és szamurájok gyűlése (kógiso), amely eredetileg különbözött az átvett kínai kormányzati modelltől. Tagjai az egyes földbirtokokat képviselték (nem választás útján), szerepük csupán konzultatív volt. 1873-ban feloszlatták a kógisót, ami tulajdonképpen a nyugati típusú képviselői intézmények bevezetésére tett első, sikertelen kísérletnek tekinthető.

Az új rendszer kiépítésével párhuzamosan folyt a feudális rendszer felszámolása: a hanok megszüntetése, a prefektúrák kialakítása, a Tokióból irányított helyi hivatalnoki kar felállítása, a kasztok és a szamurájok előjogainak (például kardviselés, katonai szolgálat, rizsilletmény) eltörlése, az állami hadsereg megszervezése, adó- és földreform stb. A hanok megszüntetése azzal a momentummal kezdődött, amikor 1869-ben a Csósú, Szacuma, Tosza és Hizen daimjói felajánlották, hogy átadják birtokaik telekkönyvét a császárnak. Több daimjó is követte a példájukat. A folyamat meggyorsítására a kormányzat bejelentette, hogy azokat a daimjókat, akik „lemondanak” a földbirtokukról, kormányzónak nevezik ki a korábbi földbirtokukon, és garantálták korábbi bevételeik 10 százalékát. A bevételek maradékrészt a helyi adminisztráció fenntartására kellett fordítani. A szamurájok – és az illetményük kifizetése – is központi irányítás alá kerültek.

Elsőként a központi kormányzat a Tokugaváktól átvett földbirtokokat kezdte prefektúrákká alakítani, amelyeket már Tokióból kinevezett hivatalnokok irányítottak. Több földbirtokos is önként csatlakozott a prefekturális rendszerhez, hogy – többek között – mentesüljenek a jelentős anyagi terhet jelentő szamurájilletmények kifizetése alól. Végül egy 1871-es császári rendelet kimondta a hanok eltörlését és a prefekturális rendszer kiterjesztését az egész országra.

A központi kormányzat hatalmának megszilárdítása érdekében – a hanok megszüntetése mellett – rendkívül sürgetővé vált a nemzeti hadsereg megszervezése. Ez volt hivatott felváltani az egyes földbirtokok által kiállított korábbi feudális – szamurájokból álló – hadsereget. A Tokugava-korszakból örökölt pénzügyi ne-

hézségek és az új államigazgatási rendszer kialakításával szembeni ellenérzések miatt a földművesek és a szamurájok továbbra is gyakran keltettek zavargásokat. Kezelésükre egyetlen lehetőség maradt a nemzeti hadsereg felállítása. A nemzeti hadsereg létrehozását azonban nemcsak a belső rend fenntartása tette szükségessé, hanem az esetleges külföldi támadásokkal szembeni védekezés is.

A nemzeti hadsereg felállítására csak a hanok megszüntetését követően kerülhetett sor. 1872-ben általános és kötelező lakossági nyilvántartást vezettek be, amely nélkülözhetetlen volt a minden férfi számára kötelezően elírt katonai szolgálat elrendeléséhez (1873). Az új hadsereget először francia, majd később német mintára szervezték meg. A központi kormányzat az új hadsereggel sikeresen el tudta nyomni a földművesek lázadásait, és sikeresen leverte a szamurájok több kisebb és az 1877-es nagy lázadását Szacumában.⁶

Itt kell megjegyeznünk, hogy a szamurájok voltak a rendszerváltás talán legnagyobb vesztesei, hiszen számos előjoguktól megfosztották őket: már nem csak ők dolgozhattak a közigazgatásban, nem csak ők teljesíthettek kizárólagosan katonai szolgálatot (állandó kardviselési joguktól megfosztották őket), és megszűnt a katonai szolgálathoz kötött rizsilletményük is (kárpótlásul államkötvényt kaptak).

Az 1870-es évek elején sor került az adó- és földreformra is. 1872-től engedélyezték a föld szabad adásvételét. A földművesek (a parasztok) az általuk művelt föld tulajdonosaiá válhattak. A földbirtokosi lét lehetőségét (a földbirtokos tulajdonosa és haszonélvezője, de nem művelője földnek, hanem bérbe adja azt) jogi értelemben is megerősítették. Továbbá bevezették az adó (rizs helyett) pénzben történő befizetését. A pénzben megfizetett földadó felváltotta a robotot és a terményben fizetett adót. A földtulajdonosok évente voltak kötelesek földadót fizetni.

A feudális rendszer fő elemeinek eltörlésével az új államigazgatási és politikai rendszer további építése és kialakítása került a középpontba. A külföldiekkel szembeni nyitás, a külföldön való tanulás és a külföldre utazó hivatalos állami küldöttségek (például Ivakura-misszió (1871–1873)) tették lehetővé a reformerek számára, hogy újabb és újabb ismereteket szerezzenek a nyugati típusú politikai rendszerekről. Az új rendszer kialakítása – a feudalizmus felszámolásához hasonlóan – nem volt konfliktusoktól mentes. Az egykori konzervatív szamurájok, akik a kormányzatban többséget alkottak, a német típusú alkotmányos monarchiát tekintették követendő példának, amelyben a hatalom a kormányzat és az uralkodó kezében összpontosul. Míg a reformerek másik része a brit típusú parlamentáris demokrácia kialakítását

⁶ Az 1877-es szamurájlázadást Szaigó Takamori szervezte meg, aki még korábban részt vett a császárság restaurációjában és kormánytagként az állam újjászervezésében. Szaigó azt kívánta elérni, hogy a katonai szolgálat kizárólagosan a szamurájok privilégiuma maradjon, és nem támogatta a nemzeti hadsereg felállítását. Fegyveres támadást szorgalmazott Korea ellen, amely ország a külföldiek beengedését követően megszakította a kapcsolatot Japánnal. Szaigó törekvései azonban kudarcba fulladtak. Visszavonult Szacumába, ahol elkezdte szervezni a szamurájok kormány elleni lázadását (*Latourette*, 1918, 128. o.).

támogatta, amelyben a hatalom forrása a népképviselőten alapuló parlament, a kormány felelősséggel tartozik a parlamentnek, az uralkodó szerepe pedig korlátozott.

1871-ben a hanok eltörlésével a legfőbb tanács (dadzsókan) újabb átalakításon esett keresztül, de ez csak megerősítette a kormányzati rendszer autoriter jellegét. A dadzsókant három részre osztották: a központi rész (amit gyakran magával a dadzsókannal azonosítanak) adta a tanácsokat a császárnak, a szervezet egyik oldalágát az időközben egymásután megalakult minisztériumok, míg a másik oldalágát a törvényhozás alkották. Ez utóbbinak ténylegesen nem volt szerepe. A fentebb említett nyugati típusú kormányzás kialakítása csak az 1880-as években került előtérbe. 1885-ben megszűnt a dadzsókan, és létrejött az első nyugati típusú kormány, élén Itó Hirobumi miniszterelnökkel, aki maga is részt vett az új típusú kormány megtervezésében.

Az alkotmány elfogadására és a parlament felállítására is csak az 1880-as években került sor, amelyet a kormányzati tagok közötti, több évig tartó vita és kísérletezés előzött meg. Például 1875-ben összeült a prefektúrák kormányzóinak gyűlése, amely a nemzeti törvényhozó testület kiegészítésére szolgált. Majd ezt követően a kormányzat engedélyezte helyi gyűlések felállítását a prefektúrákban, városokban és falvakban. Az előbb említett gyűlések tanácsadói szerepet tölthettek be, és nem jelentettek népképviselőt. Az alkotmány elfogadását és képviselői intézmények (brit mintára történő) bevezetését sürgető egykori szamurájok közül többen (például Itagaki, Ókuma) elhagyták a kormányt. 1881-ben a császár rendeletet adott ki az alkotmány kidolgozásáról és 1890-re történő életbe lépéséről. Az alkotmány elkészítésével megbízott bizottság vezetője Itó lett, aki külföldre utazott a nyugati alkotmányok tanulmányozása érdekében.

A kormányt elhagyó szamurájok, akik olyan alkotmányt szerettek volna, amely jelentős hatalmat ad a parlamentnek, pártokat kezdtek el szervezni, és kampányt indítottak céljuk elérése érdekében. Ókuma megalapította az Alkotmányos Halaadás Pártot (Rikken Kaisintó), amelynek tagjai városi értelmiségiek és gazdag kereskedők voltak. Brit típusú parlament bevezetéséért kampányoltak, bár alapvetően egyet értettek a kormányzat döntéseivel. Az Itagaki által megalapított Liberális Párt (Dzsjútó) tagjai (szamurájok, földbirtokosok, földművesek) azonban sokkal radikálisabbak voltak, és gyakran alkalmaztak erőszakot is (*Beasley, 1989b, 659. o.*).

Itó 1883-ban tért vissza Nyugatról, és német minta alapján elkezdte az alkotmány kidolgozását és a kormány átalakítását. A császár 1889-ben szentesítette és kihirdette az alkotmányt. Ez volt az első alkotmány, amit elfogadtak Kelet-Ázsiában. Az alkotmány kétkamarás parlament (főrendi ház, képviselőház) felállításáról rendelkezett. A főrendi ház a császári család tagjaiból, a nemesekből és a császár által jelölt tagokból állt össze. A képviselőházba a tagok választás útján kerülhettek be. A választásra jogosultak (csak férfiak) csupán a lakosság 1 százalékát tették ki.

Az első parlament 1890-ben ült össze. A kormány és a miniszterek nem a parlamentnek, hanem a császárnak tartoztak felelősséggel. A császár „választotta meg” a miniszterelnököt, aki utána összeállította a kormányt. Az alkotmány szerint min-

den hatalom forrása a császár volt. Ő szentesített minden törvényt, amelyet később kihirdettek és végrehajtottak. A császár hívhatta össze és napolhatta el az országgyűlést, oszlathatta fel a képviselőházat. Rendeletet bocsáthatott ki, de azt a parlamentnek jóvá kellett hagynia. A végrehajtó hatalom feje, valamint a hadsereg és a tengerészet legfőbb parancsnoka volt. Tehát látszólagosan ő volt a legfelsőbb hatalom. Valójában azonban minden funkcióját a miniszterek gyakorolták, akik neki tartoztak felelősséggel. Ennek ellenére a császár közvetlenül nem avatkozhatott be az adminisztráció működésébe, nem irányíthatta azt. Sok tekintetben inkább uralkodott, mint kormányzott. Az államtanáccsal (vagy más néven császári magántanáccsal) és a miniszterekkel történő konzultáció után cselekedhetett hivatalosan. Ténylegesen a miniszterek és az államtanács kormányoztak. De a korábbi időszakhoz képest a császár nagyobb részt kapott a kormányzásban. A császári magántanács mellett az idős államférfiak tanácsa, a genró szintén új intézményként jött létre. Az alkotmány erről az új intézményről nem rendelkezett. A genró tagjai az egykori szamurájok voltak, akik részt vettek a kormányzat átalakításában és nagy megbecsülésnek örvendtek a társadalomban. A genrónak a nemzet válságos helyzeteiben nagyobb súlya volt bármelyik másik intézménynél (*Latourette*, 1918, 139–142. o.).

Összességben elmondható, hogy 1890-re Japánban kiépült az alkotmányos monarchia. Ez a politikai rendszer nem volt demokratikus, mivel a népképviselő csak korlátozottan létezett. A lakosság csekély részének volt szavazati joga. A kormány nem a parlamentnek tartozott felelősséggel. A japán politikai rendszer demokratikus berendezkedése csak a következő, úgynevezett Taisó-korszakban (1912–1926) kezdett kiépülni: a parlament politikai befolyása nőtt, bevezették a férfiak általános választójogát, megerősödtek a politikai pártok, az 1920-as évektől a kormánytagok politikai pártokat képviseltek stb.

A Meidzsi-korszak gazdasági reformjai és az iparosítás

Japán modern gazdasági növekedésének és fejlődésének feltételei az 1880-as évek közepére alakultak ki, amelyek egyrészt a Tokugava-időszak már korábban említett örökségén, másrészt a Meidzsi-kormány átmeneti időszakban (a restaurációt követő húsz-harminc évben) alkalmazott politikáján alapultak (*Ito*, 1994, 18. o.). A japán állami vezetők célja a gazdasági modernizáció és iparosítás végrehajtása volt, ami nemcsak a nyugati hatalmakhoz való felzárkózást, hanem a hadsereg fejlesztésével a velük szembeni védelmet is lehetővé tette. A Tokugava-sógunátus 1867-es bukásával a korszakot jellemző gazdasági problémák (lásd *A kikötők megnyitása és a bakufu bukása* című alfejezetet) nem szűntek meg, amelyek kezelése költségvetési és pénzügyi reformok sürgős bevezetését igényelte – ezekre szükség volt az iparosítás megvalósításához is.

A Meidzsi-korszak reformereinek a következő problémákkal kellett szembe nézniük: 1. leértékelt fémpénzek és a daimjók által kibocsátott közel 1700-féle, forgalomban lévő papírpénz (hanszacu), 2. üres kincstár és növekvő kormányzati

(például védelmi) kiadások, 3. az arany folyamatos kiáramlása az országból az ezüst felülértékeltsége miatt (miután az egyenlőtlen kereskedelmi egyezmények megszűntették a nemesfémek kivitelének tilalmát), 4. infláció, külkereskedelmi hiány. Japán pénzügyi helyzetét – röviden – kaotikus jelzővel lehetett illetni a restauráció idején.

A reformok kezdetén, Japánban arany-, ezüst- és rézpénzérme, valamint a hanok által kibocsátott papírpénzek voltak forgalomban. A különböző pénznemek egységei eltértek egymástól. Az általuk kifejezett árak egymástól függetlenek voltak. Ezek a tradicionális fizetőeszközök – a Meidzsi-korszak egymást követő valutareformjainak ellenére – azonban még sokáig használatban maradtak. Japán modern monetáris rendszerének kiépítése 1868-tól, közel 30 éven keresztül tartott (Komatsu, 2009, 13. o.). Az első lépések közé tartozott néhány új törvényes fizetőeszköz forgalomba helyezése. Már 1858-ban bevezették az egyezményes rendszerhez tartozó kikötőkben a mexikói ezüstdollárt a külkereskedelem lebonyolítására. 1868-ban a japán kormány új, átváltható papírpénzt (kinszacu) bocsátott ki azzal a céllal, hogy kivonja a forgalomból a régi pénzérméket és újra kibocsátja őket az új fizetőeszköznek megfelelően. Vagyis a régi pénzérméket konvertibilis papírpénzzel váltotta fel. A papírpénzt azonban kevésbé fogadták el a használatban. A reformerek elhalasztották a pénzérme kivételének időpontját (uo. 35–37. o.). 1871-ben a kormány további lépéseket tett az egységes valutarendszer létrehozása érdekében. Új monetáris egységként bevezette a jent. Törvény rendelkezett a régi fémpénzek fokozatos kivételéről (újraöntéséről). A kormány által kiadott papírpénzek felváltották a daimjó által kibocsátott papírpénzeket. Japán bevezette az aranystandardot. Az ezüst jen hivatalos fizetőeszközzé vált az egyezményes rendszerhez tartozó kikötőkben, majd később az egész országban. 1878-ban Japán áttért a kettős (ezüst- és arany-) standard rendszerre, amelyet azonban nem tudott sokáig fenntartani.

A restaurációt követően a legfontosabb költségvetési feladat a kormány stabil bevételi bázisának megteremtése volt. Kezdetben, a Tokugava-korszakból örökölt deficit költségvetés és jelentős államadósság helyzetét a restauráció költségei csak tovább rontották. A központi kormányzat bevételeinek nagy részét a samurájok illetményének kifizetése emésztette fel, így a kormány 1869-ben és 1871-ben csökkentette annak mértékét, mielőtt azt végleg megszüntette a samurájok többi kiváltságával együtt. Minden samuráj számára kötelezővé tette az illetmény államkötvényben történő megváltásának elfogadását. Ezzel a lépéssel a kormánynak sikerült csökkentenie a folyó kiadásait. Bevételeit pedig a pénzben kivetett földadó 1873-as bevezetésével növelni tudta. (Egészen az 1890-es évekig a földadó jelentette a legnagyobb kormányzati bevételt).

Az 1870-es évek elején a japán kormány az Egyesült Államok mintájára központi bank nélküli (magánbankokból álló) állami bankrendszert hozott létre. Az állam által szabályozott bankok száma 1879-re elérte a 150-et. Ezek a bankok megfelelő aranytartálék fedezete mellett jogosultak voltak bankjegyeket kibocsátani. 1876-tól a bankok már fedezet nélkül is bocsáthattak ki pénzt. A kormány költségvetése számára óriási teherként jelentkezett a samurájok 1877-es nagy lázadásának leverése,

ami beindította a pénznyomtatást. Az infláció felpörgött. 1878 és 1881 között az árak 25–50 százalékkal nőttek (Alexander, 2007, 30. o.). Az infláció növekedésével a kormányzati bevételek reálértéken csökkentek, mivel a földadó nominális értelemben fix összeg volt. Drágult az import, nőtt a kereskedelmi deficit, a fémek folyamatosan áramlottak ki az országból, így Japán pénzügyi helyzete egyre kritikusabbá vált.

1881-ben Macukata Maszajosi, japán pénzügyminiszter a pénzügyi rendszer és az árak stabilizálása érdekében csökkentette a forgalomban lévő papírpénz mennyiségét, megszüntette a magánbankok pénzkibocsátási jogát, felállította a központi bankot, növelte a kormányzati bevételeket (például adók növelésével, állami vállalatok értékesítésével stb.). Macukata deflációs politikája csak részben bizonyult sikeresnek. Egyrészt megszűnt az infláció, csökkent az árszínvonal, kereskedelmi többlet alakult ki, pénzügyi áramlások visszatértek az országba, és a kormányzati bevételek reálértéken nőttek. Stabilizálódott a kormányzati költségvetés helyzete. Másrészt azonban a kibocsátásban komoly visszaesés következett be. Macukata politikája feláldozta a növekedést a stabilitásért cserébe. A nemzeti reáljövedelem 1880-hoz képest 1882-re 12, illetve 1884-re 21 százalékkal csökkent (Patrick, 1965, 199–200. o.). A gazdaság – a deflációs politika végével – 1886-ban kezdett élénkülni.

Macukata intézményi reformjának keretében 1882-ben – belga mintára – felállt a japán központi bank, amely 1884-ben monopoljogot kapott a pénzkínálat szabályozásában, 1885-ben kibocsátotta az első bankjegyeit. Az állam által szabályozott bankokat normál bankokká alakították át. A központi bank az évszázad végére kivonta a bankok által korábban kibocsátott bankjegyeket. Japán 1887-ben áttért az ezüststandardra, mivel nagy mennyiségű arany hagyta el az országot, miközben a nyugati hatalmak sorra hagytak fel az ezüststandarddal, és csak az aranystandardra kezdtek támaszkodni, ami az ezüst nemzetközi árának csökkenéséhez vezetett. Ennek következtében a jen leértékelődött. Az alacsonyabb árfolyam inflációt generált Japánban. A kormányzati bevételek reálértéken újra csökkentek, ezért a parlament megszavazta a földadó emelését (Nakabayashi, 2008, 10. o.).

Japánnak végül 1897-ben nyílt lehetősége átváltani az aranystandardra. Az ország az első japán–kínai háborút (1894–1895) követően – kárpótlásként – 38 millió font értékben jutott aranyhoz, amelynek egy részét az aranystandard bevezetésére használta fel. A jen ezüst pénzügyi egységét felváltotta az arany. (A külkereskedelmi tevékenység is kiszámíthatóbbá vált, mivel a fő partnerek az aranystandardot alkalmazták). Az aranystandard bevezetésével Japánnak stabil és nemzetközileg elfogadott valutája lett. Japán a központi bank létrehozása mellett a modern bankrendszer kialakításával a nemzetközi pénzügyi közösséghez való csatlakozás másik feltételét is teljesítette (Burke, 1964, 329–330. o.). 1880-ban megnyílt a Jokohamai Devizabank, amelynek egyik fő feladata az ország külföldi valutatartalékainak növelése volt.

Ebben az időszakban kezdett kiépülni az (1875-ben bevezetett) postabankok hálózata, amelyet a kormány a lakossági megtakarítások összegyűjtésére és az iparfejlesztés (valamint a háborús kiadások) finanszírozására használt. A 19–20. század ezredfordulójára több százra nőtt a kereskedelmi magánbankok száma. Ezek között

voltak nagy, városi bankok, mint például a Mitsui, Konoike, Sumitomo és a Mitsubishi. A Mitsui és a Konoike bank már a modern pénzügyi rendszer kiépülése előtt létezett. A Sumitomo és a Mitsubishi bank nagy ipari konglomerátumok (az úgynevezett zaibacuk) pénzügyi tevékenységéből jött létre, amely aztán az adott vállalat terjeszkedésének központi szereplőjévé vált. A magánbankok nagy részét azonban a kis méretű, vidéki bankok adták. Ezenkívül a japán kormány számos speciális célú pénzintézetet is létrehozott. Ezek a speciális bankok általában német és francia modellt követtek, a kormány irányítása alatt álltak, és hosszú távú finanszírozást nyújtottak. Példaként említhető a Jelzálogbank (1896), a Japán Ipari Bank (1902), a Tajvan Bank (1899) a Hokkaidó Fejlesztési Bank (1899) és a Mezőgazdasági és Ipari Bank (1894).

A japán bankrendszer a Meidzsi-korszak végére jutott el arra a szintre, hogy ténylegesen közvetítő szerepet töltsön be a megtakarítók és a befektetők között. A hitelek nagy része a kereskedelmet, a mezőgazdaságot (a művelhető földterületek javítását), a tradicionális ipar termelését finanszírozta. A nagy, városi bankok, az úgynevezett zaibacu bankok és a speciális bankok azonban egyre fontosabb szerepet játszottak a gyáripár fejlődésében, a külföldi finanszírozás megszerzésében és a kormányzati deficit finanszírozásában (*Crawcour*, 1990, 392–393. o.).

A modern pénzügyi rendszer létrejötte előfeltétele volt az ipari fejlődés kibontakozásának. A kormány, ahogyan azt a következőkben tárgyalni fogjuk, rendkívül fontos szerepet játszott az iparosítás elindításában és a különböző infrastruktúra kiépítésében. Az iparosítás, az infrastrukturális beruházások, a japán–kínai és japán–oros háború, valamint a kolóniák fejlesztése miatt a kormányzati kiadások rövid idő alatt – 1894 és 1913 között – 80 millióról 600 millió jenre nőttek. Az államadósság 207 millióról 1832 millió jenre duzzadt. Gyorsan áramlott be a külföldi tőke. A japán államadósság több mint 80 százaléka külföldiek kezében volt 1914-ben. A költségvetési expanzió miatt nyomás nehezedett a fizetési mérlegre, és a központi bank aranytartálékai – 1905 és 1914 között – 479 millióról 342 millió jenre csökkentek (*Allen*, 2003, 43–55. o.). Ezeket a makrogazdasági problémákat Japán első világháborúba való belépése „oldotta meg”.

Japán modern ipari fejlődésének elindulását az állam alapozta meg. (A szamuráj múltú reformerek közül Ókubo Tosimicsi kormányfő kezdeményezte az iparosítást, akinek munkáját – az 1878-as halálát követően – többek között Ókuma Sigenobu folytatta). Kezdetekben a Meidzsi-kormány az ipari és infrastrukturális beruházások finanszírozásához elsősorban a földadóra és a tehetős kereskedő és pénzkölcsönző családoktól felvett kényszerkölcsönökre támaszkodott. A nyugati országoktól való gazdasági függés elkerülése érdekében a külföldi kölcsönök csak kis szerephez juthattak a Meidzsi-korszak elején.⁷

⁷ A külföldi kölcsönök szerepe akkor nőtt meg, amikor az új politikai rendszer felállt, és erős hadsereg épült ki Japánban.

Az ipari fejlesztések már a Tokugava-időszakban megjelentek, amelyek elsősorban a hadsereg modernizálását támogatták. A Meidzsi-kormány számos nyugati típusú vasművet, fegyvergyárat, hajógyárat örökölt meg a központi (bakufu) és a helyi (han) kormányzatoktól. Az első vaskohót a Hizen han állította fel 1850-ben, amely néhány éven belül elkezdte a vasból öntött fegyverek gyártását. Vaskohó épült még Szacuma (1853) és Mito (1855) hanban és a sógunátus (1853) számára is. 1857-ben a bakufu hajógyára megépítette az első gőzhajót Nagaszakiban. 1865-ben megnyílt a bakufu másik hajógyára és vasöntődéje Jokoszukában. Gőzhajókat állított elő Szacuma, Szaga és Mito is (*Norman*, 1940, 119. o.). Az előbb említett gyárak mellett a Meidzsi-kormány megszerezte a legjelentősebb bányákat: Szado (arany), Ikuno (ezüst), Miike és Takasima (szén), Ani és Innai (rézérc), Kamaisi, Nakakoszaka és Koszaka (vasérc). 1868 és 1881 között a Meidzsi-kormány ezeket az ipari létesítményeket fejlesztette tovább illetve újakat hozott létre (*Crawcour*, 1989, 611. o.). Cement-, üveg- és kénsavgyárakat alapított. A japán iparfejlesztés jellemzője, hogy a nehézipar elsőbbséget élvezett a könnyűiparral szemben, amit tulajdonképpen a külső fenyegetettséggel szembeni védekezés indukált. A hazai textilipar fejlesztése ugyanakkor szükségessé vált a növekvő külkereskedelmi hiány miatt. Mivel az import közel felét fonalak és textíliák tették ki, ezért a kormány úgy döntött, hogy importhelyettesítő iparosítást hajt végre a textiliparban. A Meidzsi-kormány a textilipar fejlesztését a Szacuma hantól megörökölt pamutgyárral kezdte. 1878-ban két új pamutszövő üzemet alapított Aicsiben és Hirosimában. 1879-ben gyapjúgyárat hozott létre Szendzsuban (*Crawcour*, 1989, 612. o.). A legfontosabb japán exportcikknek számító selyem termelésének modernizálása érdekében 1870-ben Maebasiban és 1872-ben Tomiakában alapított selyemfonalgyárat.

A modern iparágak fejlesztése külföldi technológia bevonását igényelte. Mindez többféle csatornán keresztül valósult meg. A kormány jelentős összegeket fordított külföldi szakemberek alkalmazására a különböző iparágak (és az egyes vállalatok), valamint az infrastruktúra kialakítása során. A Japánban dolgozó külföldi szakemberek száma csak az 1900 évek elejére kezdett csökkenni, amikor már rendelkezésre állt a hazai szakembergárda. A legtehetségesebb japán diákok külföldi ösztöndíjba részesültek, s a legújabb technológia ismereteket megszerezve lassan felváltották a külföldi szakembereket. Mindemellett a japán kormány a hazai szakmai képzést is fejlesztette külföldi oktatók bevonásával. Az állami vállalatoknál képzett japán szakemberek gyakran segítettek a magánvállalkozások elindításában. A külföldi gépek importja és lemásolása a technológiatranszfer másik formáját jelentette. Az 1900 évek elejétől, amikor a hazai gépgyártás fejlődni kezdett, a japán és nyugati vállalatok közötti technikai együttműködést is meg lehetett figyelni.

Az iparosítás másik fontos feltétele az infrastruktúra kiépítése volt. A japán kormány fejlesztette a vasutat, a hajózást (például kikötők, világítótornyok) és a kommunikációs infrastruktúrát. Az első vasútvonalak (Tokió–Jokohama, Kóbe–Oszaka) az 1870-es években épültek meg, amelyet a kormány külföldi hitelekkel finanszírozott. Az 1880-as évektől már egyre több magánvállalat jött létre

a vasút fejlesztésére, mivel a kormány szorult költségvetési helyzete nem tette lehetővé a szükséges befektetéseket. 1906-ban azonban a kormány – nemzetgazdasági és stratégiai fontosságuk miatt – a vasútvonalak államosítása mellett döntött. A telegráf-hálózat 1869-ben kezdett kiépülni, az első telefonokat pedig 1890-ben helyezték üzembe. A telegráf- és telefonhálózat – szintén stratégiai megfontolásból – állami tulajdon maradt. A bakufu bukását követően és a tőle örökölt hajókkal a Meidzsi-kormány hajózási vállalatok elindításával is megpróbálkozott. Ezek azonban nem bizonyultak sikeresnek. Majd a kormány támogatni kezdte a hazai hajózási magánvállalatokat, amelyek gyakran kaptak állami megbízást (például katonai feladatok ellátására). Példaként említhető a Mitsubishi, amelynek 1875-ben a kormány – térítésmentesen – 30 hajót adott át, és több éven keresztül pénzügyi támogatást nyújtott, hogy rontsa a nyugati hajózási vállalatok pozícióját a tengeri kereskedelemben. A jelentős támogatás célja egyértelműen a hazai kereskedelmi gőzhajóflotta folyamatos bővítése volt, illetve a hazai vállalatok piaci részesedésének növelése a kereskedelmi hajózásban. 1883 és 1913 között a japán kereskedelmi gőzhajóflotta teherbírása 45 ezerről 1 millió 577 ezer tonnára nőtt, és a szigetország kikötőibe érkező áruk raksúlyából való részesedése 50 százalék fölé emelkedett (Crawcour, 1990, 398. o.).

A leírtak alapján jól látható, hogy a kormány több szempontból is rendkívüli fontos szerepet játszott az ország iparosításában. Az 1880-as években a kormány a stratégiai jelentőségű gyárak kivételével privatizálta gyárait. Szemléltetésképpen kiemelünk néhány példát.

A Hirosimában és Aicsiben alapított pamutszövő gyárakat 1882-ben, illetve 1886-ban értékesítették. Ez utóbbi gyárat a Sinoda vállalat (Shinoda Company) vette meg. 1885-ben a Sinagava üveggyár (Shinagawa Glass Factory) az Isimura vállalat (Ishimura Company) tulajdonába került. A Mitsui 1883-ban a Fukuoka selyemfonal-gyárat, 1887-ben a Simmacsi szövőgyárat (Shimmachi Spinning Mill) vásárolta meg. 1884-ben az Asano vállalat megszerezte a Fukagava cementgyárat (Fukagawa Cement Factory). A Nagaszakiban lévő hajógyár, és az Ikuno és Szado bányák a Mitsubishi tulajdonába kerültek. A Mitsui további textilgyárakat szerzett meg, illetve megvásárolta a Miike szénbányát. A kormány értékesítette az Ani és Innai aranybányákat a Furukawa vállalatnak (Norman, 1940, 129–131. o.).

Az állami vállalatok többsége nem működött nyereségesen, mégis jelentős demonstrációs hatást gyakorolt a magánvállalkozókra. Az állami vállalatokat relatíve alacsony áron privatizálták. A korábban veszteséges vállalatok többségét az új tulajdonosok átalakították és nyereségesé tették. A kormány a privatizációval a magánszektor szerepét kívánta növelni az ország ipari fejlesztésében. Ezen kívül jelentős összegeket fordított a magánszektor üzleti tevékenységének további támogatására. Japánban a magánvállalatok száma az 1880-as években indult növekedésnek. Ekkor alakultak ki a számos gazdasági ágazatban érdekeltséggel bíró, családi

tulajdonban lévő, nagy üzleti csoportok, a zaibacuk (például Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Yasuda, Furukawa, Asano stb.),⁸ amelyek szoros kapcsolatot tartottak fenn a kormánnyal és gyakran kaptak állami megrendeléseket (például háborúk idején) (Ohno, 2006, 44–45. o.). A közvetlen külföldi befektetések szerepe elhanyagolható volt az új vállalatok alapításában.

A Meidzsi-korszak iparosításának jellegzetessége, hogy a modern és tradicionális iparágak párhuzamosan fejlődtek, illetve a modern és hagyományos technológia egyidejűleg használatban voltak. A korszak végére Japán sikeres iparosítást hajtott végre a könnyűiparban és azonbelül elsősorban a textiliparban, amelyben nemzetközileg is versenyképessé vált. A nehézipar és a gépipar még a fejlődés kezdeti szakaszában tartott. Ezt támasztja alá a külkereskedelem áruösszetétele, illetve annak változása is. A Meidzsi-időszak elején a selyem, a tea, valamint a gabonafélék, a halak és az ásványi anyagok adták a Japán exportot, amely elsősorban az Egyesült Államokba és Európába irányult. Ahonnan Japán – cserébe – kész textiltermékeket és gépeket importált. A Meidzsi-korszak végére azonban megváltozott Japán külkereskedelmének összetétele. Japán – a pamutipar sikeres fejlesztésének köszönhetően – már pamutfonalakat és pamutruhákat, valamint egyéb könnyűipari termékeket exportált Ázsiába. Továbbra is exportált selymet, teát stb. Európába és az Egyesült Államokba. Indiából és az Egyesült Államokból gyapotot (pamutfonal, illetve abból készült ruhák hazai gyártásához) importált, valamint folytatta gépiportját Nyugat-Európából és az Egyesült Államokból (Ohno, 2006, 56–62. o.).

A japán külpolitika a Meidzsi-korszakban

A Meidzsi-kormány az állam, a gazdaság és a társadalom nyugati minták szerinti modernizációjával kívánta elérni, hogy a nyugati nagyhatalmak egyenrangú félként fogadják el, és ennek köszönhetően felülvizsgálhassák, illetve felmondhassák az egyenlőtlen kereskedelmi szerződéseket. A Meidzsi-korszak külpolitikájának másik fontos célja az expanzió volt – nem függetlenül a befolyási övezettel, gyarmatokkal rendelkező nyugati nagyhatalmakhoz való felzárkózási, illetve a „velük való azonosulási” szándéktól. Mindenekelőtt azonban Japán a politikai függetlenségét szerette volna biztosítani saját befolyási övezet kialakításával, amit természetesen új piacok megnyitása és a gazdasági fejlődéséhez szükséges nyersanyagok megszerzése is motivált.

Az egyenlőtlen kereskedelmi egyezmények felülvizsgálata több évtizeden keresztül a Meidzsi-kormány külpolitikájának központi kérdése volt, hiszen azok korlátozták Japán szuverenitását és súlyos gazdasági terhet róttak a gazdaságra. A japán kormány több sikertelen kísérletet tett a szerződések módosítására. Majd

⁸ A Sumitomo és a Mitsui már az Tokugava/Edo-korszakban léteztek, de igazán nagy üzletcsoporttá csak a Meidzsi-korszakban váltak.

végül 1894-ben az Egyesült Királyság új, módosított szerződést kötött Japánnal, amely megszüntette a külföldiek jogi területenkívüliségét, viszonzásképpen azonban a külföldiek tartózkodása és a külkereskedelem az egész országban lehetővé vált. A szerződés csak néhány évvel később lépett életbe, amikor a többi nagyhatalom is elfogadta azt (*Lehmann*, 1982, 294. o.). Vámkivetési jogát Japán részlegesen 1899-ben, majd teljes egészében 1911-ben nyerte vissza. Az utat az egyenlőtlen kereskedelmi szerződések felülvizsgálatához a rendkívül gyorsan végrehajtott reformok nyitották meg.

Az egyenlőtlen kereskedelmi szerződések felülvizsgálata mellett a Meidzszi-korszak külpolitikája nemzetbiztonsági szempontokat figyelembe vevő befolyási övezet kialakítására koncentrált, ami elsősorban Japán Kínával, Koreával és Oroszországgal való kapcsolatát érintette. Különösen a Meidzszi-korszak második felében került Korea – mind gazdasági, mind stratégiai/védelmi megfontolásból – a japán expanziós törekvések középpontjába. Később Japán érdeklődése Mandzsúria (és Kína egyéb területei) iránt is megnőtt. 1875-ben Japán határszerződést írt alá Oroszországgal, amelyben lemondott a Szahalin-szigetet érintő követeléseiről, cserébe pedig megkapta a Kuril-szigeteket. A szerződés rendezte Hokkaidó-sziget területi státusát is (bár ez sohasem volt vitatott), és Japánnak rendelkezési jogot adott a sziget felett. 1879-ben Japán bekebelezte a Rjúkjú-szigeteket, amely korábban hűbéri viszonyt tartott fent Kínával. Japán a prefekturális rendszerét kiterjesztette a szigetekre (*Mason–Caiger* 1978, 221. o.)

Az 1870-es évek elején Japán a hozzá hasonlóan elzárkózó politikát folytató Koreát próbálta saját maga számára megnyitni. A japán kormány olyan egyenlőtlen kereskedelmi egyezményt kívánt kikényszeríteni Korea részéről, amelyet a nyugati hatalmak kényszerítettek Japánra. Korea azonban ellenállt. 1873-ban a Meidzszi-kormány tagjai közül néhányan (például Szaigó, Itagaki) Korea katonai megszállását támogatták, amellyel „munkát” adtak volna az elégedetlen szamurájoknak. A támadást javaslok azonban kikerültek a kormányból. Végül Japán 1874-ben Tajvanra küldött katonai csapatokat, hogy bosszút álljon az okinavai halászhajókat ért tajvani támadások miatt, és egyben csillapítsa a jogaiktól megfosztott szamurájok haragját. 1876-ban, a nyugati hatalmakhoz hasonlóan Japán fegyveres erőt vetett be, hogy egyenlőtlen kereskedelmi egyezményt kössön Koreával. A Kanhva-egyezmény ahhoz hasonló jogokat adott Japánnak Koreával szemben, mint amilyenekkel a nyugati hatalmak élveztek a szigetországgal szemben. Ezenkívül megszüntette Korea hűbéri viszonyát Kínával. Koreában belpolitikai vita alakult ki az ország Kínával és Japánnal fenntartott kapcsolata miatt. Japán egyre inkább beavatkozott Korea belpolitikájába. Katonai csapatokat küldött a félszigetre. 1894-ben Korea miatt kitört a háború Kína és Japán között, amely 1895-ben Japán győzelmével zárult. A háború végén megkötött simonoszeki egyezmény értelmében Japán jelentős összegű háborús jóvátételt (lásd az előző alfejezet) kapott. Ezenkívül megszerezte Tajvant, a Pescadores-szigeteket, valamint a Liaotung-félsziget déli részét (Dél-Mandzsúria, Kína). Oroszország, Franciaország és Németország azonban közbelépett, és

Japánt a félsziget visszaadására kényszerítették. 1895 után Japán elkezdte kiépíteni a közigazgatási rendszert Tajvanon. Fejlesztette az oktatást és a közegészségügyet. Új iparágakat telepített a szigetre, valamint vasutat, öntöző rendszereket épített. A japán adminisztráció elsősorban a tea, a rizs és a cukor termelését támogatta. Ez utóbbi termék nagy részét Japán importálta (*Latourette*, 1918, 181. o.).

Korea a japán–kínai háborút követően névlegesen függetlenné vált, valójában azonban Japán gazdasági és politikai befolyása alá került. Oroszország az 1890-es években agresszív terjeszkedési politikát folytatott Északkelet-Ázsiában, és a századfordulóra, domináns hatalommá vált Mandzsúriában. Oroszország növelni kívánta a befolyását Koreával szemben, amely összeütközött Japán érdekeivel. 1904-ben kitört a japán–orosz háború, amely 1905-ben Japán győzelmével zárult. A békeszerződés megkötésében az Egyesült Államok közvetített Japán és Oroszország között. A portsmouthi egyezményben Oroszország lemondott a Szahalin-sziget déli részéről, valamint átengedte a Liaotung-félsziget déli része (kvantungi bérleti terület) feletti koncessziós jogát. Japán megszerezte a dél-mandzsúriai vasút feletti ellenőrzést. A japánok állami és magántőkéből létrehozták a Dél-mandzsúriai Vasúttársaságot, amelyet a japán kormány irányított. A Dél-mandzsúriai Vasúttársaság az imperializmus gazdasági motorjává vált Északkelet-Kínában. Számos bányászati, elektromos energetikai és raktározással foglalkozó vállalatot tartott ellenőrzése alatt. A Liaotung-félszigeten lévő területet (kvantungi bérleti terület) a japán császár által kinevezett kormányzó irányította. A dél-mandzsúriai vasútvonal mentén a japánok irányították a rendőrséget, az adók beszedését és a közintézményeket (*Jansen*, 2000, 578. o.).

1905-ben Japán átvette az irányítást Korea külügyi felett és kormányzót (Itó Hirobumit) nevezett ki Korea élére. Itó megtartotta a koreai adminisztrációt, miközben vele párhuzamosan elkezdte kiépíteni a japánt. A kettő azonban együtt nem tudott működni. Végül 1910-ben Japán annektálta Koreát. Japán célja Korea gazdasági fejlesztése és asszimilációja („japánosítása”) volt. Koreában Japán utakat, vasutakat épített, a mezőgazdaságot (például selyemhernyó-tenyésztést) farmok kialakításával támogatta, az ipart fejlesztette. A hazai törvényeket és bírósági, oktatási rendszert kiterjesztette a félszigetre. A japán nyelv használatát sok helyen kötelezővé tette (*Latourette*, 1918, 182–184. o.).

A több évtizedes reformokkal és az Északkelet-Ázsiában kialakított befolyási övezettel Japán a Meidzsi-korszak végére elérte, hogy a nyugati nagyhatalmaknak egyenrangú fele legyen.

A japán gazdaság a két világháború között

1912-ben Mucuhito (uralkodói nevén: Meidzsi) császár halálát követően a korona-herceg Josihito (uralkodói nevén: Taisó) lépett a trónra. Ő viszonylag rövid ideig (1926-ig) uralkodott, és gyenge egészségi állapota miatt a fia, Hirohito (uralkodói nevén: Sóva) már 1921-től régensként irányította Japánt. A Taisó-korszakban megerősödtek a demokráciát követelő társadalmi mozgalmak. A gyári munkások szakszervezeteiken keresztül harcoltak a magasabb bérért, jobb munkakörülményekért. A földművesek szövetségekbe tömörülve küzdöttek a földbirtokosokkal fennálló feudális vagy félf feudális kapcsolataik felszámolásáért és a földbérleti viták rendezéséért. A társadalom kitaszított tagjai, a burakuminok egyenlő jogokért harcoltak. Mozgalmak indultak az általános választójog bevezetéséért, amely végül – de csak a férfiak esetében – 1925-ben valósult meg (a lakosság 22 százaléka lett jogosult szavazni). A népképviselő további erősítéséért az 1920-as évektől már a parlamentben legtöbb hellyel rendelkező párt – jellemzően a Szejjúkai vagy a Kenszeikai (később Minszeitó) – jelölhette a miniszterelnököt, és alakíthatott kormányt. A parlamentbe bekerültek kisebb, a gyári munkások és a földművesek bázisán szerveződő pártok is.

A társadalmi problémák kedveztek a szélsőbal (kommunista) és szélsőjobb (fasiszta) oldali eszmék terjedésének. A szélsőséges mozgalmak egyre inkább teret nyertek a japán társadalomban. A központi kormánynak a kommunista mozgalmakat valamelyest sikerült elfojtaniuk, de a fasisztákkal szemben azonban alul maradtak. A demokrácia kiépítése felé tett lépések az 1930-as évektől erősödő fasiszmus által elhaltak. A fasiszta katonai klikkek Japán imperialista terjeszkedését (és az európaiak Ázsiából való kiűzését), valamint a gazdaság állami ellenőrzés alá helyezését támogatták. Az 1930-as évek elejétől – ahogyan azt a későbbiekben tárgyalni fogjuk – egyre gyakoribbakká váltak a katonák hatalomátvételi kísérletei, és erősödött a katonai terror a kormányzattal szemben. A katonaság fokozatosan átvette, majd 1937-től 1945-ig teljesen megszerezte a politikai irányítást. A gazdaság és azon belül is a nehézipar és a vegyipar fejlesztését a hadi igényeknek rendelték alá. A következő alfejezetekben tárgyaljuk részletesen a japán gazdaság két világháború közötti makrogazdasági helyzetét, a Meidzsi-korszakban elindult ipari fejlődés további lépcsőfokait és a hadi tervgazdálkodás bevezetését.

Exportvezérelt növekedés az első világháború idején és az 1927-es bankválság

Az első világháború oldotta meg Japán akut fiskális és fizetési mérleg problémáját. Eleinte az első világháború japán gazdaságra gyakorolt hatásának még bizonytalan volt a kimenetele. 1915-től azonban nyilvánvaló vált, hogy Japán – amely a szövetséges erők mellett kötelezte el magát, azonban a tényleges harcokban szinte alig vett részt – jelentősen profitálhat a termékei iránt megnövekedett globális keresletből. Egyrészt Japán

hadi felszereléssel és más iparcikkkel látta el a szövetséges erőket, másrészt a háború miatt meggyengülő nyugati verseny következtében a japán termékek részesedése megnőtt az ázsiai piacokon. Az első világháború idején a külföldi kereslet jelentős lökést adott a japán gazdaságnak, ekkor Japán nettó nemzetközi adósból hitelezővé vált.

A hazai árszínvonal 1914 és 1918 között Japánban több mint kétszeresére, a reál GNP – évente, átlagosan – közel 10 százalékkal nőtt. Kiemelkedően magas növekedést mutatott a hajózás, a hajógyártás, a vas- és acélipar, a textildolgozás, a pamutszövés, a selyemtekercselés és az elektromosenergia-termelés (*Nakamura*, 1985, 41. o.). Az első világháború alatt Japán ipari átalakulása felgyorsult. A bányászat és a feldolgozóipar aránya emelkedett a hazai termelésen belül,⁹ és az általuk foglalkoztatottak száma közel 50 százalékkal nőtt, miközben a mezőgazdaságban dolgozók száma csökkent (bár az agrárium több mint 50 százalékos részaránnyal továbbra is a fő foglalkoztatónak számított). A gyorsan bővülő export mellett az import nyomott maradt. A bruttó állótőke-beruházások csak mérsékelten és (a háború miatt elmaradt gépimport miatt) megkésve nőttek. A magánfogyasztás csökkent (*Ohno*, 2006, 100. o.).

Az export látványos felfutásából elsősorban a (kereskedő és termelő) vállalatok tulajdonosai profitáltak,¹⁰ míg a fix jövedelemből élők életszínvonala az infláció miatt csökkent. A jövedelmi különbségek nőttek az alacsony bérből élő munkások, a farmerek és a magas jövedelmű kereskedők és nagyiparosok között (*Nakamura*, 1985, 44. o.). Ennek következményeként 1918-ban több hónapig tartó és az egész országra kiterjedő rizslázadás tört ki. A kialakult krízis kezelése érdekében a kormány növelte a gyarmatairól (Koreából és Tajvanról) olcsóbban beszerezhető rizs és egyéb fontos élelmiszer importját.

A japán gazdaság exportvezérelt növekedése csak átmeneti volt, és a világháború végével kifulladásra jutott. Az 1920-as éveket már lassú növekedés, enyhe defláció és a pénzügyi rendszer problémáinak rendezetlensége jellemezte. A külkereskedelmi mérleg újra deficitessé vált és az addig felhalmozódott, jelentős arany- és valutatartalékok csökkenni kezdtek. A világháborút követő évben a japán gazdaság még jól teljesített. 1920-ban azonban, néhány hónap alatt a részvények és különböző termékek (például rizs, selyem, pamutfonal) árai összeomlottak, több mint 50 százalékkal estek vissza. Több bank, kereskedelmi vállalat és gyár jutott csődbe. A spekulatív tevékenységeik miatt a kisebb zaibacuk (például Furukawa, Suzuki, Kuhara, Maszuda) komoly veszteségeket szenvedtek el. A négy legnagyobb zaibacu (Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Yasuda) azonban csak kisebb károkat könyvelt el, és megőrizte meghatározó szerepét a japán gazdaságban.

⁹ A világháború miatt visszaeső európai behozatal támogatta Japán importhelyettesítő politikáját. Lehetővé tette olyan termékek (például acélárúk, gépek, vegyszerek) hazai gyártásának felfutását, amelyekből korábban Japán erőteljesen az importtól függött.

¹⁰ A gazdasági fellendülés különösen kedvezett a nagy üzleti csoportoknak, a zaibacuknak, amelyek vezetői 1917-ben megalapították a Japán Ipari Klubot.

1920 áprilisában a váltókkal foglalkozó, oszakai Maszuda bank (Masuda Bill Broker Bank) tönkre ment, amely bankpánikot váltott ki több régióban. 21 bank működését kellett átmenetileg vagy véglegesen felfüggeszteni. A japán jegybank speciális kölcsönt nyújtott a pénzügyi szektor és a kulcsfontosságú iparágak megsegítésére, amely azonban csak átmeneti megoldást jelentett. 1922-ben Isii Szadasicsi, kereskedő csődje újabb pénzügyi pánikot váltott ki. Több kisebb bank megszűnt Japán nyugati részén. A jegybank újabb kölcsönökkel segítette a pénzügyi szektor szereplőit. Az 1923-as év újabb és komolyabb megrázkódtatást hozott a japán gazdaság és társadalom számára. Szeptember 1-jén Kantó régiót súlyos földrengés rázta meg. A földrengés és a nyomában keletkező tűzvész a legsúlyosabb károkat Tokióban és Jokohamában okozta. Az akkori becslések szerint az érintett 17 prefektúrában és leginkább Tokióban 2 millió 288 ezer háztartás otthonából 554 ezer megsemmisült, 105 ezer ember meghalt, 30 ezren pedig megsérültek, 250 ezren elveszítették az állásukat. Az export – átmenetileg – nagyot zuhant, miközben az újjáépítés miatt az import megugrott, ami a fizetési mérleg súlyos hiányához és a jen gyors leértékelődéséhez vezetett (Nakamura, 1990, 456. o.).

A pénzügyi rendszer működésének megőrzéséért a kormány egy hónapos fizetési moratóriumot rendelt el az érintett területeken. A jegybank a bankoktól „földrengésváltókat” vásárolt, amelyet a természeti katasztrófa miatt károkat elszenvedő vállalatok bocsátottak ki. A jegybank így próbált likviditást biztosítani a gazdasági tevékenység fenntartásához. A kormány 100 millió jen értékig állami garanciát vállalt a jegybank esetleges viszontleszámítolási veszteségeiért. Ezek az intézkedések azonban csak átmeneti megoldást jelentettek, és újabb problémát teremtettek a pénzügyi rendszerben. Két évvel a földrengés után a „földrengésváltók” felét nem rendezték fizetéssel, és jövőbeli realizálódásuk sem tűnt valószínűnek. (A jegybank olyan váltókat is megvett, amelyek ténylegesen nem a földrengés okozta károkhoz kapcsolódtak).

1927-ben Vakacuki Reidzsiró kormánya szeretett volna megoldást találni annak a rossz adósságállománynak a kezelésére, amely a „földrengésváltók” miatt halmozódott fel a jegybankban és a kereskedelmi bankokban. A kormány – tervei szerint – államkötvényekkel cserélte volna fel a „földrengésváltókat”, és 100 millió jen értékig garanciát vállalt volna a jegybank veszteségeiért. A törvényjavaslat parlamenti vitája során a pénzügyminiszter (mint utóbb kiderült téves információ alapján) bejelentette a tokiói Vatanabe bank (Watanabe Bank) csődjét, amelynek hatására kisebb pénzügyi pánik tört ki Oszakában és Tokióban, illetve a két nagyváros környezetében (Shizume, 2009, 3. o.). Mindez azonban csak kezdete volt egy komolyabb pénzügyi válságnak (Sóva pénzügyi válság), amely a Suzuki és a Tajvan Bank¹¹ közötti rendezetlen adósságállomány nyilvánosságra kerülésével indult. A Suzuki egy kóbei kereskedő vállalat (kisebb zaibacu) volt, amely jelentős üzleti tevékenységet folytatott Tajvannal, és az első világháború idején rendkívül gyorsan növe-

¹¹ A Tajvan Bank egyszerre volt Tajvan jegybankja és kereskedelmi bank is.

kedett. A pozitív tendencia azonban a háború végével megszakadt, és a vállalatnál kiegyenlítetlen tartozások halmozódtak fel. A Suzuki hiteleit legfőbb finanszírozója, a Tajvan Bank folyamatosan megújította. A ki nem fizetett „földrengésváltók” közel 50 százaléka a Suzuki vállalathoz és a Tajvan Bankhoz kapcsolódott, vagyis a rossz adósságállomány rendezésében mindkettő nagy súlyt képviselt. 1927-ben a Tajvan Bank megtagadta a Suzuki további hitelezését. A kormány császári rendelettel szeretne volna elérni, hogy a japán jegybank gyors segítséget nyújtson a Tajvan Banknak. Az államtanács (császári magántanács) azonban elutasította a kormány kérését. A Tajvan Bank átmenetileg bezárt. A Suzuki csődbe jutott. A Vakacuki-kormány pedig lemondott. A betétesek országszerte megrohanták a bankokat. 1927. április 22-én és 23-án a bankok bezártak, hogy megakadályozzák a betétek kivételét. A kormány 20 napos fizetési moratóriumot rendelt el. Ezenkívül a japán jegybank újabb speciális kölcsönökkel segítette a bankokat. Mindezzel sikerült a pénzügyi pánikot megszüntetni.

Az 1920-as évek pénzügyi válságainak tényleges megoldását szolgáló, első jelentős lépés 1927-ben történt. A kormány strukturális reformokat indított a bank-szektorban a rossz hitelek rendezése érdekében, és új banktörvényt fogadott el. Az új banktörvény a bankok számára előírta a tőke kötelező minimumát, és megtiltotta a nem banki tevékenységek folytatását. A bankok száma az 1920-as években folyamatosan csökkent.¹² A betétek pedig egyre inkább az öt legnagyobb bankban (Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Yasuda, Daiichi) koncentráálódtak. 1927-ben pedig az egyre nagyobb számú fúzió szintén csökkentette a bankok számát. Az 1927-es intézkedések végül stabilizálták a pénzügyi piacot.

A Sóva-válság és Takahasi expanzív gazdaságpolitikája (1929–1936)

Az 1927-es válság alapvetően bankválság volt. A makrogazdaságot komolyabban érintő krízis (Sóva-válság) néhány évvel később következett be, amikor kitört a világgazdasági válság (1929–1933) és a japán kormány visszatért az első világháború idején, 1916-ban felmondott aranystandardhoz. Az első világháborút követően a nyugati nagyhatalmak egymásután szüntették meg az aranyexportra kivetett embargót, és tértek vissza az aranystandardhoz. Az 1920-as években Japán számára mindvégig fontos gazdaságpolitikai cél volt az aranystandardhoz való visszatérés, ugyanakkor azt a belső pénzügyi instabilitás, a jelentős fizetésimérleg-hiány, a csökkenő arany- és valutatartalékok, valamint a régi paritásnál jóval alacsonyabb árfolyam nem tették lehetővé. Inoue Dzsunnoszuke, a Hamagucsi-kormány pénzügyminisztere 1929-ben deflációs politikát vezetett be az export támogatására, a fizetésimérleg-hiány csökkentésére, valamint a nem hatékony vállalatok és bankok

¹² 1924 végén körülbelül 1700 bank működött Japánban. 1932-re a bankok száma 651-re csökkent (Nakamura, 1994, 29–31. o.).

bezárására, hogy mindezekkel előkészítse a régi paritáson való visszatérést az aranystandardhoz, amelyre 1930. január 11-én került sor.

A világgazdasági válság (a csökkenő külföldi kereslet) és az aranystandard újbóli bevezetése (a jen felértékelődése) együttesen azonban komoly csapást mért a japán gazdaságra. Reálértelemben a japán gazdaság stagnált. A reál GNP 1929-ben 0,5, 1930-ban 1,1, 1931-ben 0,4 százalékkal nőtt. Nominálisan azonban komolyabb visszaesésről beszélhetünk, amely elsősorban az árak zuhanásából, és nem a termelés csökkenéséből eredt. A nominális GNP 1929-ben 1, 1930-ban 10, 1931-ben 9 százalékkal mérséklődött (*Nanto–Takagi*, 1985, 369. o.). A nemzetközileg még nem versenyképes nehézipar és vegyipar jelentős elbocsátásokra kényszerült. A bányászatban körülbelül a munkaerő 40 százalékát küldték el. A textilipari vállalatok is súlyos veszteségeket szenvedtek el. A legjelentősebb vállalatnak számító Kanebó (Kanebo) a béreket csökkentette, ami többnapos sztrájkot váltott ki. Hasonló történt más textilipari vállalatok esetében is. Minden iparágban kartellek jöttek létre a kibocsátás csökkentése és az árak fenntartása érdekében (*Nakamura*, 1990, 464. o.). 1931-ben lépett életbe a legjelentősebb iparágak ellenőrzésére vonatkozó törvény, amely többek között arról rendelkezett, hogy az illetékes miniszter, ha úgy ítéli meg, hogy ez az adott iparág érdekeit szolgálja, előírhatja kartellhoz nem tartozó vállalatok számára, hogy alkalmazkodniuk kell a kartell döntéseihez.

A válság a mezőgazdaságot is súlyosan érintette. A mezőgazdasági árak már az 1920-as évek közepétől csökkentek. 1926 és 1929 között 15 százalékkal, majd 1930-ban és 1931-ben további 30 százalékkal (*Nakamura*, 1994, 40. o.). Olyan kulcsfontosságú termékek, mint a rizs vagy selyemhernyó árának hirtelen esése komoly megélhetési nehézségeket okozott a termelőknek.

A válság elmélyülése ellenére a kormány kitartott a megszorító költségvetési és monetáris politikája mellett, és fenntartotta az aranystandardot. 1931 szeptemberében az Egyesült Királyság megszüntette az aranystandardot. Sokan – főleg a külföldi bankok – arra spekuláltak, hogy Japán is fel fogja mondani aranystandardrendszerét, ami a jen leértékelődésével járt volna, ezért a jent dollárra váltották, hogy a későbbiekben a dollárt jenne visszaváltva haszonra tegyenek szert. Inoue Dzsunnoszuke, pénzügyminiszter a spekulációs pénzek „felszárítása” érdekében emelte a leszámítolási kamatlábat, amely még inkább súlyosbította a válságot. Végül a kormány decemberben megbukott.

Az új kormány pénzügyminisztere, Takahasi Korekijo a visszájára fordította a korábbi kormányzat gazdaságpolitikáját. 1931. december 31-én az első intézkedése az aranystandard megszüntetése volt. A Takahasi által alkalmazott árfolyam-politika – 1931 decembere és 1932 novembere között – engedte a jent 60, illetve 44 százalékos leértékelődését a dollárral, illetve a fonttal szemben. Majd lépések történtek az árfolyam stabilizálása érdekében. 1933 áprilisában a Jokohama Devizabank a jen árfolyamát fontban határozta meg, vagyis a jent a fonthoz kötötte (*Shizume*, 2009, 6. o.). Takahasi az export ösztönzése érdekében hagyta a jent leértékelődni. Emellett valutakorlátozásokat vezetett be az import gyors növekedésnek megakadályozása érdekében.

Mindennek hatására az export reál- és nominális értelemben is gyorsan nőtt. A nominális export, amely 1930-ban és 1931-ben még 25, illetve 16 százalékkal csökkent, 1932-ben már 22, 1933-ban pedig 25 százalékos növekedést mutatott. A reálexport 1932-ben 19 százalékkal, 1933-ban 6 százalékkal emelkedett (*Nanto–Takagi*, 1985, 371. o.).

Takahasi gazdaságpolitikájának másik fontos eleme a kamatláb csökkentése volt. A leszámítolásai kamatlábat 1933 júliusára, 6,6-ről 3,7 százalékra csökkentették. A többi kamatláb is követte ezt a lefelé irányuló trendet. Takahasi elsősorban a vállalati befektetéseket kívánta ösztönözni, miközben az alacsony kamatlábakra az expanzív költségvetési politikájához, az államkötvények kibocsátáshoz és az államadósság finanszírozásához is szükség volt. Államkötvények kibocsátásával finanszírozták a megnövekedett költségvetési kiadásokat, amelyeket a központi bank vásárolt meg, és adott tovább. A nagyobb állami kiadások egyrészt katonai célokat szolgáltak, másrészt fedezték a termelők számára nyújtott anyagi támogatásokat. Takahasi gazdaságpolitikájának köszönhetően a japán gazdaság 1932-ben tért magához, és egészen 1936-ig gyors ütemben nőtt – főleg az export és a vállalati befektetések bővülésének köszönhetően.

Iparpolitika – a nehézipar és a vegyipar fejlődése

Az 1920-as években a nehézipari és a vegyipari ágazatok a lanyha kereslet ellenére növekedtek. Az 1930-as években (a Sóna-válság után) az expanziójuk sebessége felgyorsult. Megnőtt az acéltermelés, a hajógyártás, a szerszámgépek, ipari gépek, motorok, transzformátorok, autók, egyéb elektromos gépek, az ammónium-szulfát, nátrium-hidroxid (marószóda), cement, üveg, műselyem stb. termelése. A Meidzsikorszakhoz képest előrelépést jelentett, hogy az 1930-as évekre számos gép belföldi gyártása lehetővé vált.

A nehézipar és a vegyipar fejlődését számos tényező elősegítette. Már korábban említettük, hogy az első világháború – az import elmaradásával – mintegy mesterséges védelmet biztosított a növekvő iparágak számára. Emellett fontos kiemelnünk a japán kormány számos olyan intézkedését, amelyek ezen iparágak fejlesztésére irányultak. A katonaság fenntartására és fejlesztésére fordított költségvetési kiadások egy része tulajdonképpen az ellátmányt és harci eszközöket előállító nehézipari és vegyipari ágazatok fejlődését támogatta. A kormány tarifavédelmet, egyéb importkorlátozásokat és állami támogatást is biztosított, amelyek összehangolt koordinálásáért az 1925-ben létrehozott kereskedelmi és ipari minisztérium felelt. A Sóna-válság idején a kormány elkezdte támogatni az ipari racionalizálást a nemzetközi versenyképesség erősítése és a deflációs nyomás enyhítése érdekében. 1931-ben megszületett a legjelentősebb iparágak ellenőrzésére vonatkozó törvény. A törvény értelmében – ahogyan azt korábban említettük – a kormány elrendelhetette a kartellhez nem tartozó vállalatok számára a kartellegyezmények alkalmazását, valamint meg is szüntethette a kartellegyezményt.

Az aranystandard felmondását (1931) követően a jen nagymértékű leértékelődése jelentett védelmet a hazai nehézipar és vegyipar fejlődése számára. 1932-ben a kormány e területen a legtöbb termék esetében emelte a vámokat, hogy továbbnövelje a növendék iparágaknak (például alumíniumgyártásnak, olajfinomításnak, autógyártásnak) nyújtott támogatásokat. A japán hajóipar pedig jelentős támogatást kapott nagy sebességű, dízel üzemű teherhajók gyártásához. Támogatásban részesült az autóipar is. Japánban az autógyártást a Ford és a General Motors indította el az 1920-as években. Majd a következő évtizedben már megjelentek a hazai termelők (Nissan, Toyota) a piacon, amelyek fejlődésükhöz igényelték az állami támogatást. Az autóiparhoz hasonlóan új ágazatnak számított a kőolaj-finomítás. Az 1920-as években kezdtek kiépülni a kőolaj-finomítók Japán csendes-óceáni partján, amelyek gyakran külföldi vállalatokkal együtt létrehozott közös vállalatokként működtek. Az elektromos gépek és szerszámgépek gyártásának elindítását és fejlesztését szintén a japán vállalatok (Toshiba, Hitachi, NEC) és a külföldi vállalatok közötti együttműködés tette lehetővé.

A két világháború közötti időszakban, akárcsak a Meidzsi-korszakban a külföldi vállalatok (technológiai együttműködés, közvetlen befektetések, tulajdonrész vásárlása formájában) fontos szerepet játszottak Japán ipari fejlődésében. Mindezek mellett érdemes kiemelni az áramszolgáltatás növekedésének jelentőségét is, mivel ez alapozta meg számos energiaigényes termék (például alumínium, műselyem, ammónium-szulfát) gyártásának felfutását, ami további ágazatok fejlődését tette lehetővé. Az alumínium termelése segítette elő – például – a repülőgépgyártás hazai bevezetését. A műselyem újdonságot hozott a textiliparban, ahol azt a selyem helyettesítésére használták. Japán a világ legnagyobb műselyemgyártó országává vált. Az 1930-as évek második felében a műselyem lett a legfontosabb exportcikk.

Az 1930-as években (1934-től 1941-ig) a nehézipar és a vegyipar fejlesztése érdekében a kormány több speciális (iparági) törvényt is elfogadott, amelyek egyben a katonaság megfelelő ellátásnak biztosítását szolgálták. A speciális törvények által szabályozott ágazatok közé tartozott az olajipar, autóipar, hajóipar, repülőgépipar, fémipar, vegyipar stb. Az előbb említett törvények az egyes iparágakat állami ellenőrzés alá helyezték. Az iparágakban tevékenykedő vállalatoknak éves tervet kellett küldeniük a kormánynak, amely döntött azok jóváhagyásáról. Az adott iparágakban a termékek gyártása és elosztása meghatározott standardok és ellenőrzés alapján történt. A vállalatoknak a katonaság és a lakosság igényeit egyaránt ki kellett elégítenie. A kormány bármikor elrendelhetette a gyárak fejlesztését, gépparkjának bővítését. Mindezt cserébe a veszteséget elszenvedő gyárak állami kompenzációt kaphattak. A kormány különböző adókedvezményeket és támogatásokat biztosított az adott iparágak vállalatai számára. A speciális törvények által képviselt protekcionista intézkedések elősegítették a nehézipari és vegyipari ágazatok fejlődését (és egyben megalapozták a második világháború utáni iparfejlesztési politikát) (Nakamura, 1990, 473. o.).

Az 1930-as években, a Sóva-válságot követően az egyes iparágak oligopolisztikus jellege tovább erősödött. A már többször említett kartelltevékenység mellett meg-

figyelhető volt trösztök kialakulása is. Példaként említhető a Nippon Acélművek (Nippon Seitetsu), amely 1934-ben az állami irányítású Javata Vas- és Acélművek (Yawata Iron and Steel Works) és hat kisebb magánvállalat összeolvadásával jött létre. Vállalatok fúzióáltak a papír-, sör-, gépgyártásban is. A kartellek és a trösztök monopolerejéből adódó negatív hatásokat (például árak indokolatlan növelése) a kereskedelmi és ipari minisztérium igyekezett szabályozás útján kezelni.

Az 1920-as és 1930-as évek nehézipari és vegyipari fejlődésével kapcsolatosan érdemes még megemlíteni az új zaibacuk – Nissan, Nitcsicu (Nitchitsu – Japan Nitrogen Company), Sóva denkó (Showa Fertilizer), Nisszó (Japan Soda Company), Riken, Nakadzsimma (Nakajima Aircraft) – létrejöttét is. A régi zaibacuktól eltérően ezek az új vállalatok 1. elsősorban a nehéziparban és a vegyiparban tevékenykedtek, nem pedig a kereskedelemben és a textiliparban; 2. nem egy bank jelentette az adott vállalatcsoport fő pillérét, 3. fejlődésük erőteljesen függött az állami támogatásoktól, 4. jelentős összegeket ruháztak be Koreában és Mandzsúriában (Ohno, 2006, 105. o.).

E két utóbbi jellemzővel kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy az 1930-as évek katonai vezetésű kormányai az új zaibacuknak kedveztek, mivel a régi zaibacuk a nyugati hatalmakkal való együttműködést támogatták, és elleneztek az autarkia megvalósítására irányuló imperializmust, valamint a különböző kormánypártokkal szoros kapcsolatokat áptak. Amikor azonban az 1930-as évek végén még inkább megnőtt a hadsereg ellátási igénye, a régi zaibacuk nehézipari és vegyipari vállalatai is rohamosan növekedni tudtak, és az egyes ágazatok meghatározó szereplőivé váltak (Mosk, 2001, 200. o.).

Külpolitika és a gyarmatok fejlesztése a két világháború között

Az oroszokkal folytatott háború után Japán a legerősebb hatalommá vált Kelet-Ázsiában (Jansen, 2000, 511. o.). A nyugati hatalmak ettől kezdve már saját érdekeikre nézve veszélyesnek ítélték Japánt. A kelet-ázsiai országok egyrészt csodálattal szemlélték Japán eredményeit, másrészt tartottak tőle expanziós törekvései miatt. A simonoszeki és portsmouthi egyezmények által rögzített előnyök érdekében Japán több nyugati nagyhatalommal (Egyesült Királyság, Franciaország, Egyesült Államok, Oroszország) szerződést írt alá az 20. század első évtizedének második felében.

Japán számára az első világháború kitörése adott újabb lehetőséget a kelet-ázsiai érdekeltségeinek növeléséhez. Japán az Egyesült Királyság szövetségeseként lépett be a háborúba, de részvétele korlátozott maradt. Japán elfoglalta a németek által birtokolt Santung-félszigetet (Kína) és néhány dél-csendes-óceáni szigetet. Továbbá védelmi feladatokat látott el a kelet-ázsiai vizeken. Japán kihasználta, hogy a nyugati hatalmakat lefoglalta a háború, illetve az újonnan alakult Kínai Köztársaság belpolitikai zavarokkal küzdött, és öt csoportba sorolt, 21 követelést fogalmazott meg a kínai külügyminisztérium számára:

1. a Santung-félszigettel kapcsolatosan Kínának meg kellett ígérnie, hogy jóváhagyja Japán és Németország döntését a félsziget feletti jogok gyakorlásáról, és nem engedi át harmadik országnak a Santung-félszigetet és az azt övező partszakaszt;
2. a japánok Dél-Mandzsúriában és Belső-Mongólia keleti részén lévő vasútvonalak és kikötők feletti koncessziós jogaik 25-ről 99 évre történő meghosszabbítását, illetve állampolgáraik (hivatalnokok, civilek) számára szabad mozgást, földvásárlási és vállalkozási lehetőség biztosítását kérték a két régió egész területén;
3. a japánok Kína legnagyobb hazai vasművét közös vállalatá kívánták átalakítani. Az előbb említett vállalat jelentős vasérc- és szénbányákkal rendelkezett Belső-Kínában, amelyekre Japán igényt tartott a szűkös készletei miatt;
4. Kínának vállalnia kellett, hogy nem enged át semmilyen part menti területet, illetve afeletti koncessziós jogot sem ad – Japánon kívül – más hatalomnak;
5. az utolsó követeléssel Japán tulajdonképpen gyámsága alá kívánta vonni Kínát, például Japán arra akarta kötelezni Kínát, hogy annak kormánya japán tanácsadókat alkalmazzon a politikai, pénzügyi és katonai területeken (*Latourette*, 1918, 192–195. o.).

A követelések teljesítése jelentősen sértette volna Kína szuverenitását. A Kínai Köztársaság nemcsak ellenállt, de külföldieket is maga mellé tudott állítani (például az Egyesült Államokat). A japán kormány végül olyan ultimátumot adott, amellyel elérte, hogy a kínaiak (az 5. követelést leszámítva) beleegyezzenek a követelésekbe. (Az első világháborút lezáró békeegyezmények a Santung-félszigetet japán kézben hagyták, ami komoly zavargásokat váltott ki Kínában). A Kínával szemben támasztott követeléseken túl a japán kormány még egy újabb lépése is növelte a nyugati nagyhatalmak bizalmatlanságát: az első világháború végén, a bolsevizmus elleni harc érdekében Japán az Egyesült Királysággal, az Egyesült Államokkal és Franciaországgal együtt csapatokat küldött Szibériába. A nyugati szövetségesekben gyanút keltett, hogy Japán mindegyiküknél nagyobb hadsereget küldött a térségbe, amely ráadásul a többi csapathoz képest jóval később (1922-ben) vonult vissza onnan.

Az 1920-as években a japán külpolitika igyekezett eloszlatni a nyugati hatalmak és a kelet-ázsiai országok szigetországgal szembeni félelmeit. Az időszak nagy részében külügyminiszterként szolgáló Sidehara Kidzsúró (1924–1927, 1929–1931) a megbékélés politikáját alkalmazta. Japán állandó tagja lett az ENSZ elődjének számító Népszövetség tanácsának. 1921-ben Japán is részt vett a tengerészet lefegyverzéséről rendezett washingtoni konferencián, ahol a megszületett egyezmények határozták meg a csendes-óceáni térség következő évtizedének biztonságpolitikáját. Japán, Franciaország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok négyoldalú paktumukban vállalták, hogy megőrzik a status quót a Csendes-óceánon, és konzultálnak, ha bármelyikük fenyegetésnek lenne kitéve. A konferencia központi egyezménye, amelyet Japán, Olaszország, Franciaország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok írt alá, a tengeri haderő korlátozásáról szólt. (A csatahajók méretét korlátozták). A költségvetési kiadások visszafogását tervező japán kormány számára éppen „jól” jött az egyezmény elfogadása.

A konferencia másik fontos eredménye a kilenchatalmi egyezmény volt, amely biztosította Kína szuverenitását.¹³ Az egyezmény megtiltotta kínai területek katonai megszállását, valamint minden aláíró fél számára egyenlő gazdasági lehetőséget biztosított Kínában. Az 1920-as évek elején Japán eleget tett a Washingtonban aláírt egyezményeknek. Visszaadta a Santung-félszigetet Kínának. Kivonta csapatait Szi-bériából. Korlátozta a tengeri haderejét. 1928-ban Japán 14 másik országgal együtt aláírta a Kellogg–Briand-paktumot, amelyben a felek vállalták, hogy konfliktusokat és vitáikat háborúk elkerülésével oldják meg.

A japán hadseregen belül azonban létrejöttek olyan klikkek, amelyek a japán tengerészet és hadsereg további bővítését, illetve az ország terjeszkedését szorgalmazták (*Jansen, 2000, 521. o.*). Véleményüknek – a szélsőjobboldali aktivistákkal együtt – gyakran politikusok ellen irányuló erőszak formájában is hangot adtak. Például, a Sóva-válság és az azt még inkább elmélyítő költségvetési megszorítások (amelyek a hadsereget is érintették) súlyos társadalmi elégedetlenséget váltottak ki, és 1930 novemberében egy szélsőjobboldali aktivista halálosan megsebesítette Hamagucsi miniszterelnököt. 1931 márciusában katonatisztek egy csoportja pedig a központi kormányzat megdöntését és a katonaság hatalomátvételét tervezte. A kormányzat ellen indított támadásuk azonban elbukott.

Az előzőnél azonban jóval súlyosabb és hosszabb távon sokkal komolyabb hatású katonai incidens történt 1931 őszen Mandzsúriában. Szeptember 18-án a japán Kvantung-hadsereg felrobbantotta a dél-mandzsúriai vasutat Mukden (mai nevén: Senjang) városához közel. A szabotázsnek minősített cselekménnyel a japánok a kínaiakat vádolták meg, és nem sokkal ezután megszállták Mukdent. De ez még csak a kezdete volt a mandzsúriai incidensnek. A fegyveres harcok kiterjedtek egész Mandzsúriára. A japán kormány meg akarta akadályozni a harcok továbbterjedését, de a Kvantung-hadsereg nem engedelmeskedett a kormánynak. A mandzsúriai incidens a Kvantung-hadsereg részletesen, előre megtervezett akciója volt. (Már két évvel az akció előtt elkezdték szervezni.) A Kvantung-hadsereg néhány hónap alatt elfoglalta Mandzsúria nagy részét. Mandzsúria elfoglalása tulajdonképpen megsemmisítette az 1920-as évek nemzetközi megbékélési politikája által elért eredményeket. 1932 márciusában a japán hadsereg létrehozta a Mandzsukuo bábállamot, amelynek élére az utolsó, trónjától megfosztott, kínai császárt, Pu Jit állították, de a bábállamot ténylegesen a Kvantung-hadsereg irányította. Japán kilépett a Népszövetségből. A japán hadsereg fokozatosan leépítette a civil kormány hatalmát.

A hadsereg és a szélsőjobboldali aktivisták folytatták a kormányzat elleni támadásaikat. 1932 februárjában a korábbi pénzügyminiszter, Inoue Dzsunnosuke, májusban a miniszterelnök, Inukai Cujosi, majd 1936 februárjában a korábbi miniszterelnök, Szaitó Makoto és a pénzügyminiszter, Takahasi Korekijó esett a terror áldozatául. Ez utóbbi incidenst követően a hadsereg véglegesen átvette az ország irányítását.

¹³ A kilenchatalmi egyezményt aláíró országok: Japán, Franciaország, Olaszország, Szovjetunió, Kína, Hollandia, Németország az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok.

A külpolitika/gazdaság fontos elemeként itt kell említést tennünk a japán gyarmatokon történt fejlesztésekről is. Japán a gyarmatainak fejlődését a mindenkori saját gazdasági és politikai érdekeinek megfelelően alakította. A 20. század első két évtizedében a japán kormány nagy összegű állami pénzeket fordított Tajvan és Korea mezőgazdaságának modernizálására, az agrártermelés növelésére. Japán gyorsan növekvő lakossága és iparosodása következtében Tajvan és Korea a szigetország fő élelmiszer- és nyersanyag beszállítóivá váltak. Az 1920-as évek végére Tajvan és Korea szállította a japán rizsimport négyötödét, a cukorimport kétharmadát és a fa- és ásványkincs-import jelentős hányadát (Peattie, 1984, 35. o.). A gyarmatok szerény piacot jelentettek a japán iparcikkek számára. Tajvantól és Koreától eltérően a kvantungi bérleti terület és a dél-mandzsúriai vasútvonal mentén fekvő zóna elsősorban nem mezőgazdasági szempontból volt fontos Japán számára. Stratégiai és kereskedelmi érdekek fűzték ezekhez a területekhez: japán vállalatok terjeszkedésének segítése a mandzsúriai piacon, Mandzsúria természeti erőforrásainak megszerzése és kiaknázása (Pao-San Ho, 1984, 350. o.). Japán jelentős összegeket költött a gyarmatok közlekedési és kommunikációs infrastruktúrájának fejlesztésére.

Japán gyarmatokkal szembeni gazdasági stratégiája az 1930-as évek elején megváltozott. A gazdaság félháborús termelésre való átállásával (nehézipari és vegyipari ágazatok állami kontroll alá helyezésével és a termelés katonai igényekhez igazításával) párhuzamosan a kormány iparosítási programot hirdetett meg a gyarmatokon, amelyekkel közösen önálló ipari bázist kívánt kialakítani. Az 1930-as években Japán, Korea, Tajvan és Kína (Mandzsúria) között – a japán (állami, magán vagy állami és magán) ipari befektetéseknek köszönhetően – szoros gazdasági kapcsolatok alakultak ki (Petri 1993, p. 33). A japánok a gyarmatokon saját gazdaságukkal kiegészítő ipari struktúra kialakítását támogatták. A gyarmati kormányok a zaibacuk bevonásával nagyméretű bányászati és feldolgozóipari beruházásokat kezdeményeztek (Pao-San Ho, 1984, 365. o.). Amíg az 1920-as években a japánok – Tajvanon és Koreában – elsősorban a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ágazatokba fektetettek be, addig a következő évtized befektetései energiaforrások, egyéb ásványi anyagok kiaknázására, vízi erőművek építésére irányultak. Az újonnan épített erőművek a kohászati és vegyipari iparágakat látták el elektromos energiával (Pao-San Ho, 1984, 367. o.). Mandzsúria ipari bázisa a nehézipar működéséhez szükséges különböző alapanyagok (szén, vas, acél, elektromos áram, szintetikus olaj), gépjárművek, hajók termelésére szakosodott, amelyből saját, illetve Japán igényeit elégítette ki. A japánok minden egyes ipari ágazatban létrehoztak vállalatokat, amelyek működését kezdetben a Dél-mandzsúriai Vasúttársaság irányította. Majd 1937-től a Mandzsúriai Nehézipari Vállalat (Nissan) látta el ezt a feladatot.

Ezenkívül a gyarmatok fontos katonai-stratégiai szerepet játszottak Japán további terjeszkedésében a Kínával folytatott háború (1937-től) és a csendes-óceáni háború (második világháború) során. Tajvan a Dél-Kína és Délkelet-Ázsia, Korea és Mandzsúria pedig az Észak-Kína felé való előrenyomulásban.

Japán hadi gazdasága (1937–1945)

Takahasi pénzügyminiszter gazdaságpolitikája sikeresen kihúzta a gazdaságot a válságból. A pénzügyminiszter 1934-től leállította a költségvetési kiadások növelését. Mindent megtett, hogy csökkentse a katonai kiadásokat, így nem véletlen, hogy 1936-ban a katonai terror áldozatává vált. Takahasi utódjául választott Baba Eiicsi (a Hirota-kormány pénzügyminisztere) – a növekvő katonai nyomás hatására – öt éves és hat éves nagyméretű fegyverkezési tervet hagyott jóvá a hadsereg, illetve a tengerészet számára. Az 1937-es katonai költségvetés 40 százalékkal nőtt az előző évihez képest (Jansen, 2000, 607 o.). A megnövekedett állami kiadásokat a pénzügyminiszter az adók emelésével és az államkötvények kibocsátásával kívánta fedezni. A hadsereg által támasztott kereslet pedig a különböző nyersanyagok importját növelte meg, amely súlyos hiányt okozott a fizetési mérlegben. Mindezek következményeként emelkedtek az árak. Baba Eiicsi gazdaságpolitikája és vele együtt a kormány 1937 januárjában megbukott. Az új pénzügyminiszter, Júki Tojotaró (Hajasi-kormány) valamelyest csökkentette a költségvetés méretét, és lefaragta az adóemeléseket (Nakamura, 1990, 477. o.). A viszonylag rövid életű kormányt 1937 júniusában Konoe Fumimaro vezetésével új kabinet váltotta.

Nem sokkal később, 1937 júliusában japán és kínai csapatok között kisebb összecsapásra került sor a Peking közeli Marco Polo-hídnál. A Konoe-kormány újabb csapatokat küldött Kínába. Végül kitört a háború Japán és Kína között. Japánban a politikai pártok elveszítették minden hatalmukat – és később (1940-ben) be is tiltották őket. A katonaság átvette az irányítást az ország felett, és hadi tervgazdálkodás került bevezetésre. Vagyis az egész gazdaságot a hadi igények kielégítésének rendelték alá. Fokozatosan nőtt a gazdaság feletti állami kontroll és a munkaerő, a tőke és az ipari nyersanyagok allokációja a hadsereg keresletének elsődleges figyelembevételével történt. 1937-ben jött létre az állami tervbizottság, amely a különböző erőforrások mobilizálásának tervezéséért felelt.

A következő évben a tervbizottság kiadta Japán első gazdasági tervét, majd a parlament elfogadta a Nemzeti Általános Mobilizációs Tervet. További törvények is születtek a vállalati befektetések és az export-import tevékenységek állami szabályozására. A bankok hitelezési tevékenysége a jegybankon keresztül, a kormány irányítása alá került. Ekkor tájt lépett életbe néhány speciális iparági törvény is (lásd a nehéziparról és a vegyiparról szóló alfejezet). Japán számos energiahordozóból és nyersanyagból nem volt önellátó. Ezeket részben gyarmatairól és részben más országokból (például az Egyesült Államokból, európai országok délkelet-ázsiai gyarmatairól) szerezte be. A nehézipar és a vegyipar fejlesztése érdekében különös elsőbbséget élvezett ez utóbbi helyekről beszerzett energiahordozók és nyersanyagok (például kőolaj, bauxit, nikkel, kobalt, nyersgumi stb.) importjának és annak fedezetéül szolgáló külföldi valutataralékoknak a tervezése. A gazdasági tervek készítőinek célja a haditermelés maximalizálása volt. Ennek megfelelően történt a rendelkezésre álló hazai erőforrások és az import allokációja. A nehézipar és

a vegyipar erőltetett fejlesztése a könnyűipar elsorvasztásával járt együtt. Ennek következményeként bizonyos fogyasztási cikkek beszerzését jegyrendszerrel szabályozták. A bérek és az árak is állami ellenőrzés alá kerültek. A béreket a foglalkoztatás módja, az iskolázottság, az életkor és a ledolgozott évek alapján határozták meg. A gyári munkások minden vállalatnál létrehozott, úgynevezett hazafias ipari egyesületekbe (Patriotic Industrial Association) tömörültek. A kereskedelemben és az egyéb szolgáltató ágazatokban dolgozókat hadiipari munkára kötelezték. 1943-ban a kormány által kijelölt magánvállalatok állami ellenőrzés alá kerültek. Ezeknek a hadianyaggyártó vállalatoknak a felső vezetését és gyártási terveit a kormány hagyta jóvá. A fejlesztésükhöz szükséges tőkét szintén a kormány által meghatározott pénzügyi intézmények biztosították.

A második világháború kitörésével Japán számára nyilvánvalóvá vált, hogy egyre nehezebben fog hozzájutni stratégiai fontosságú energiahordozókhoz és nyersanyagokhoz. Így került előtérbe az úgynevezett nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet (Greater East Asia Co-Prosperity Sphere, GEACS) kialakításának terve. 1940 augusztusában Macuoka Joszuke, japán külügyminiszter bejelentette, hogy a japán kormány célja egy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet létrehozása, amelynek földrajzi határai Japánon és az akkori gyarmatain kívül a délkelet-ázsiai országokra – Indokína, Holland Kelet-India (Indonézia), Malájföld, Burma, Fülöp-szigetek, Sziám (Thaiföld) – is kiterjed. Az övezet létrehozásának tudományos legitimációjaként az Akamacu Kaname által kidolgozott úgynevezett repülő vadludak modellje szolgált (Kasahara, 2004, 1. o.), amely szerint a regionális gazdasági blokk élén a legfejlettebb gazdaság, Japán áll, amely elősegíti a többi ország ipari fejlődését. A közös gazdaságpolitika, az erőforrások és az ipari fejlődés központi tervezése, valamint az autarkia, de nem kizsákmányolásra épülő övezet létrehozása nemcsak Japán, hanem az egész régió gazdasági érdekeit szolgálta volna (Duus, 2008, 149–150.). Japán ígéretet tett a délkelet-ázsiai országoknak, hogy az európai gyarmatokat független nemzeti rezsimre váltják majd fel. Japán azonban – ahogyan azt később látni fogjuk – a nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezetre vonatkozó elképzelést saját expanziós törekvéseinek véghezvitelére és a délkelet-ázsiai országok ásványkincseinek megszerzésére használta fel.

Délkelet-Ázsiával kapcsolatban Japánt egyrészt cselekvésre ösztönözte a Kínával vívott, sikertelen háborúja, amelyben a britek és az amerikaiak a Kuomintang-kormányt támogatták, másrészt a németek jelentős európai előrenyomulása is, amelyet Japán saját „ázsiai akcióival” tudott segíteni. 1940 szeptemberében Japán megkezdte Észak-Vietnam megszállását, és aláírta a háromhatalmi egyezményt Németországgal és Olaszországgal. 1941-ben Japán tovább folytatta Indokína elfoglalását. Válaszul az Egyesült Államok befagyasztotta az amerikai bankokban lévő japán eszközállományt, és embargót vetett ki a Japánba irányuló kőolaj- és vasexportra. 1941 decemberében Japán támadást indított az Egyesült Államok ellen Pearl Harbornál. Ezzel Japán (Kína mellett) új frontot nyitott az amerikaiak és szövetségeseivel szemben. Az amerikaiakra mért súlyos csapás szabad utat nyitott

a szigetországnak Délkelet-Ázsia megszerzéséhez. Japán gyors és mindent eldöntő támadást tervezett. Öt hónappal Pearl Harbor után a japánok elfoglalták a nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet területét (Hall, 1964, 772. o.). A japán vállalatok kezdtek befektetni (például bányászat, elektromos energia, alumíniumgyártás stb.) az elfoglalt területeken.

Japán legyőzte az európai gyarmattartókat, de függetlenséget nem adott a délkelet-ázsiai országoknak. 1942-ben a csendes-óceáni háború – Japán számára – kedvezőtlen fordulatot vett. 1943-ban a szövetséges erők átfogó offenzívát készítettek elő a Csendes-óceánon, amelynek végső célpontja Japán volt. Az erőviszonyok megváltozásával Japán a délkelet-ázsiai országokat a katonaság működtetésének, kiszolgáltatásának rendelte alá, és a korábban hangoztatott gazdaságfejlesztési törekvések elhaltak. A megszálló japán katonai csapatok a helyi lakosságtól erőszakkal elvették az élelmiszereket és más fogyasztási cikkeket. A délkelet-ázsiai országokban működő helyi japán hatóságok több ezer embert fogtak kényszermunkára. A kényszermunkások általában utak, leszálló pályák, vasutak építésében vettek részt. Továbbá több ezer kínait és koreait hurcoltak Japánba, hogy ott szénbányákban és gyárakban dolgozzanak (Duus 2008, 151. o.). A szövetségesek támadásaiban Japán nagyon sok hajót és repülőgépet veszített. A hajók megsemmisülése miatt Japán nem tudta a gyarmatokról és a megszállt területekről az ipari termeléshez szükséges inputokat beszerezni. Ezzel a hadigazdasága összeomlott, amely végül hozzájárult a háború elvesztéséhez is. 1944 végétől az amerikai bombázások lerombolták az összes japán nagyvárost. 1945 augusztusában az Egyesült Államok atomtámadást intézett Nagaszaki és Hiroshima ellen. Néhány nappal később Japán megadta magát. A japán gyarmati uralom és a nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet 1945-ben Japán háborús vereségével és kapitulációjával dőlt össze. Japán északkelet-ázsiai (Kína, Korea, Tajvan) országokkal – nagyhatalmi terjeszkedése során – kialakított magas szintű gazdasági integrációja szétesett.

HIVATKOZÁSOK

- ALEXANDER, A. J. (2007): *The arc of Japan's economic development*. Routledge, Abingdon–New York.
- ALLEN, G. C. (2003): *A short economic history of modern Japan, 1867–1937*. Routledge, London.
- BEASLEY, W. G. (1989a): *The foreign threat and the opening of the ports*. Megjelent: *Jansen* (szerk.) (1989) 259–307. o.
- BEASLEY, W. G. (1989b): *Meiji political institutions*. Megjelent: *Jansen* (szerk.) (1989) 618–673. o.
- BURKE, W. (1964): *Japan's entrance into the international financial community*. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 23. No. 3. 325–335. o.
- CRAWCOUR, S. E. (1989): *Economic change in the nineteenth century*. Megjelent: *Jansen* (szerk.) (1989) 569–617. o.
- CRAWCOUR, S. E. (1990): *Industrialization and technological change, 1885–1920*. Megjelent: *Duus* (szerk.) (1990): 385–450. o.
- DUUS, P. (2008): *The Greater East Asian Co-Prosperity Sphere – dream and reality*. *Journal of Northeast Asian History*, Vol. 5. No. 1. 143–154. o.
- DUUS, P. (szerk.) (1990): *The Cambridge history of Japan*. Vol. 6. *The twentieth century*, Cambridge University Press, Cambridge.
- FERBER KATALIN (2007): *A japán gazdasági és társadalmi modernizáció kérdéséhez*. Megjelent: *Szerdahelyi István–Wintermantel Péter* (szerk.): *Japanológiai körkép. Emlékkönyv az ELTE BTK japán szakos képzésének húszéves jubileumára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 355–375. o.
- HALL, D. G. E. (1964): *A history of South-East Asia*. Macmillan, London.
- ITO, T. (1994): *The Japanese economy*. MIT Press, Cambridge.
- JANSEN, M. B. (2000): *The making of modern Japan*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–London.
- JANSEN, M. B. (szerk.) (1989): *The Cambridge history of Japan*. Volume 5. *The nineteenth century*, Cambridge University Press, Cambridge.
- KASAHARA, S. (2004): *The flying geese paradigm: A critical study of its application to East Asian regional development*. UNCTAD Discussion Papers, No. 169.
- KOMATSU, Y. (2009): *Power and money: money exchangers and Japanese monetary reform, 1858–1879*. *Foundations*, Vol. 3. No. 2. 11–60. o.
- LATOURETTE, K. S. (1918): *The development of Japan*. MacMillan, New York.
- LEHMANN, J.-P. (1982): *The roots of modern Japan*. MacMillan, London–Basingstoke.
- MASON, R. H. P.–CAIGER J. G. (1978): *A history of Japan*. Charles E. Tuttle Co., Tokió.
- MOSK, C. (2001): *Japanese industrial history: technology, urbanization and economic growth*. M. E. Sharpe, Armonk.
- MYERS, R. H.–PEATTIE, M. R. (szerk.) (1984): *The Japanese colonial empire, 1895–1945*. Princeton University Press, Princeton.
- NAKABAYASHI, M. (2008): *The rise of the Japanese fiscal state*. COE Discussion Paper Series, No. 258., http://www2.econ.osaka-u.ac.jp/coe/dp/dp_no.258.pdf.
- NAKAMURA, T. (1985): *Economic development of modern Japan*. International Society for Educational Information, Tokió.

- NAKAMURA, T. (1990): Depression, recovery, and war, 1920–1945. Megjelent: *Duus* (szerk.) (1990) 451–493. o.
- NAKAMURA, T. (1994): Lectures on modern Japanese economic history, 1924–1994. LTCB International Library Foundation, Tokió.
- NANTO, D. K. – TAKAGI, S. (1985): Korekiyo Takahashi and Japan's recovery from the great depression. *The American Economic Review*, Vol. 75. No. 2. 369–374. o.
- NORMAN, H. E. (1940): Japan's emergence as a modern state: Political and economic problems of the Meiji period. Institute of Pacific Relations, New York.
- OHNO, K. (2006): The Economic Development of Japan. The Path Traveled by Japan as a Developing Country. GRIPS Development Forum, Tokió.
- PAO-SAN HO, S. (1984): Colonialism and development: Korea, Taiwan and Kwantung. Megjelent: *Myers–Peattie* (szerk.) (1984) 347–398. o.
- PATRICK, H. T. (1965): External equilibrium and internal convertibility: Financial policy in Meiji Japan. *The Journal of Economic History*, Vol. 25. No. 2. 187–213. o.
- PEATTIE, M. R. (1984): Introduction. Megjelent: *Myers–Peattie* (szerk.) (1984) 3–52. o.
- PETRI, P. A. (1993): The East Asian trading bloc: An analytical history. Megjelent: *Frankel, J. – Kahler, M.* (szerk.): *Regionalism and rivalry: Japan and the United States in Pacific Asia*. University of Chicago Press, Chicago, 21–52. o.
- SHIZUME, M. (2009): The Japanese economy during the interwar period: Instability in the financial system and the impact of the world depression. *Bank of Japan Review*, No. 2. https://www.boj.or.jp/en/research/wps_rev/rev_2009/data/rev09eo2.pdf.

II. A japán gazdaság háború utáni gyors növekedése

A megszállás évei – reformok és stabilizáció (1945–1952)

OZSVALD ÉVA

A második világháború a csendes-óceáni térségben, 1945 augusztusában akkor ért véget, amikor a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák után Hirohito császár bejelentette, hogy Japán leteszi a fegyvert. A kapituláció után két héttel Japán elvesztette függetlenségét, és katonai megszállás alá került. Ez a korszak 1952 júniusáig tartott.

Japán formálisan a szövetséges hatalmak, ténylegesen azonban az Egyesült Államok megszállása alatt állt. Az okkupáció célja a legyőzöttség tudatosítása, a demilitarizálás és a jóvátételi szállítások elindítása mellett a japán társadalom és gazdaság intézményeinek mélyreható reformja volt. A megszállás kezdetén szinte teljhatalommal rendelkező Douglas MacArthur tábornok¹ és stábjá radikális rendszer-átalakításba kezdett Japánban. E történelmileg is páratlan feladat indoklásában a fő érv az volt, hogy a fejlett nyugati országokra jellemző politikai-társadalmi viszonyok meghonosítása – ideértve a gazdaság demokratizálását is – lesz a legjobb ellenszere az esetlegesen újraéledő agresszív nacionalizmusnak. MacArthur és környezete optimista volt abban a tekintetben, hogy a szabadság, az individualizmus, a szabad vállalkozás és a verseny klasszikus amerikai eszményei termékeny talajra hullnak Japánban. Ez a világnézet ráadásul sajátosan keveredett a New Deal-i gazdaságpolitika akkor még friss élményével, az állami beavatkozás lehetőségeibe és hasznosságába vetett meggyőződéssel. A megszállási politika kidolgozói és végrehajtói Washingtonban és Tokióban egyaránt biztosak voltak abban, hogy Japán ideológiai és intézményi „felszabadítása” és amerikanizálása – ha kell, akár diktatórikus eszközökkel – az, ami legjobban szolgálja az Egyesült Államok, sőt a kelet- és délkelet-ázsiai régió egészének érdekeit is.

¹ Douglas MacArthur tábornok titulusa: a szövetséges erők főparancsnoka (Supreme Commander of Allied Powers, SCAP).

Politikai reformok

A politikai demokrácia alapjául szolgáló legfontosabb reformokat rendkívüli gyorsasággal, már a megszállás első néhány hónapjában bevezették. Felszámolták a titkosrendőrséget, a politikai foglyok ezrével szabadultak ki a börtönökből, érvénybe lépett a szólás- és gyülekezési szabadság, a szakszervezetek és a baloldali pártok szervezését engedélyezték, sőt bátorították, választójogot kaptak a nők is, angol mintára átszervezték a parlamentet, a vallást leválasztották az államról, és nagyszabású oktatási reformba is kezdtek. A háborús bűnösök Japánban is bíróság elé kerültek. A tisztogatások következtében ezrek vesztették el vezető beosztásukat az állami hivatalokban és a nagyvállalatokban.

A vezetőcserét azonban nem sikerült következetesen végrehajtani, különösen vidéken. Nem véletlen, hogy a háború utáni első, 1946-os választást a konzervatív párt politikusai nyerték,² noha nekik jóval nehezebb volt bizonyítaniuk az elhatárolódásukat a múlt rendszertől, mint a szocialistáknak vagy a kommunistáknak, viszont professzionális szervezési gyakorlattal rendelkeztek. A csalódott baloldali politikusok egy része így a szakszervezeti mozgalom élére állt. Nulláról indulva, néhány év alatt a szakszervezetek taglétszáma elérte a hétmilliót, tevékenységük pedig a harcos politizálás irányába tolódott el.

Japánban (a második világháború után szintén katonai megszállás alá került Németországtól eltérően) a szövetséges erők hatalmukat nem közvetlenül, hanem a szabad választások után megalakuló japán kormány(ok) közbeiktatásával gyakorolták. Az intézményi reformokról szóló döntéseket tehát formálisan a japán parlament hozta – sokak meglepetésére alapvetően pozitív, kooperatív hozzáállással. Ezt az okkupáció hatékonyságának sokat segítő tény az, hogy ki kell egészíteni azzal, hogy olyan esetekben, amikor lényeges kérdésekben eltért szövetséges erők legfőbb parancsnokságának és a japán kormány véleménye a vitás tételek eldöntésében, a tényleges hatalmi erőviszonyok nyomban egyértelművé váltak.³

A politikai átalakulás egyik fontos mérföldköve volt az 1947-es új alkotmány elfogadtatása a vonakodó japán törvényhozással. Az új alkotmány betűjét és szellemét (kivéve a nevezetes 9. paragrafust, a hadviselésről való egyszer és mindenkorai lemondást) a japánok többsége nem érezte a sajátjának. A liberalizmusnak és az individualizmusnak megjelenítése az alaptörvényben szöges ellentétben állt a tradicionális japán mentalitással, amely az egyéni érdekeket és jogokat a csoport, a nemzet érdekei alá rendeli.

² Az 1946-os választást a korábbi Szejjúkai Párt politikusai által alapított Liberális Párt nyerte, amely 1955-ben összeolvadt a Japán Demokrata Párttal, ebből jött létre a Liberális Demokrata Párt (LDP), amely azóta is (két rövidebb megszakítással) kormányozza a szigetországot.

³ Ez számos alkalommal megtörtént – Josida Sigeru miniszterelnök, aki a megszállás éve alatt négyszer volt a kormány első embere, elszánt konoksággal bírálta az amerikaiak megannyi átgondolatlan javaslatát.

Az agrárreform

Az agrárreformmal MacArthur tábornok elkönnyvelhette a megszállás társadalom-átalakító küldetésének első, sok elemző szerint egyben legjelentősebb sikerét. A földreform fő iránya a tulajdonviszonyok radikális átalakítása volt. A föld azok kezébe került, akik megművelték. A távollévő földbirtokosok osztálya gyakorlatilag megszűnt, a földet bérlő szegényparasztkok létszáma pedig összezsugorodott. A korábbi bérlők közel kétharmadából kisbirtokos gazda lett. A földreform jelentőségének értékelésekor figyelembe kell venni azt, hogy ebben az időben az agrárium nagy súlyt képviselt a japán gazdaságban. A háború végén a mezőgazdaságban dolgozók az összes foglalkoztatottnak több mint a felét tették ki. Az 1950-es évek elejéig a parasztság volt a legnagyobb társadalmi osztály.

A feudalizmus maradványainak megszüntetése a japán vidéken gyorsan és lényegében konfliktusmentesen zajlott. A téma szakértői szerint az agrárreform sikeréhez nagymértékben hozzájárult az, hogy azt nem csak „kívről” és „felülről” kezdeményezték. A japán fél is egyértelműen a vidék változására voksolt, hiszen már az 1920-as évek vége óta érlelődött a helyzet az önmagát túlélő, gyenge hatékonyságú rendszer felszámolására. A japán kormány és szakértői az amerikai főparancsnoksággal együtt dolgozták ki és hajtották végre az új tulajdonviszonyok és egyéb átalakítások terveit.

A földreform többek között az inflációnak is köszönhető, hogy nem volt szükség a birtokok elkobzására, azaz a kisajátítás és az új tulajdonosok megjelenése a pénzügyi tranzakciók szempontjából is formailag rendezetten mehetett végbe. A japán parlament olyan törvényt fogadott el, amely kötelezte a földbirtokosokat, hogy földjeiket kínálják fel a kormánynak megvételre. Az így állami tulajdonba kerülő földeket a következő lépésben a korábbi bérlők vásárolhatták meg. Mivel a nominális árak e tranzakciók során nem változtak, az új tulajdonosok majdhogynem ingyen jutottak a földhöz. A földbirtokosoktól földet bérlő parasztkok a háború előtt és alatt felhalmozott súlyos adósságokkal is küszködtek. A hiperinfláció ennek az adósságtehernek az elolvasztását is megoldotta.

A reformok eredményeképpen a japán parasztság életkörülményei ugrásszerűen javultak. A japán falvak lakosainak többsége tulajdonos-kisgazdává vált. A jövedelmek eloszlása a történelmi szélsőséges egyenlőtlenségek után jóval kiegyenlítettebbé vált. A japán vidék évszázados tradíciói elhalványultak, beindulhattak a modernizációs folyamatok, amelyek pozitívan járultak hozzá a későbbi gazdasági fejlődéshez. A japán kisbirtokos földművelők politikailag a konzervatív irányultságú Liberális Demokrata Pártban (LDP) találták meg érdekeik legjobb képviselőjét, és évtizedeken keresztül a leglojálisabb szavazói maradtak a pártnak. Többek között ez is hozzájárult a politikai stabilitáshoz és ahhoz, hogy az LDP évtizedeken keresztül uralkodó kormánypárt tudott maradni.

A túlzott gazdasági koncentráció csökkentése

Az iparban és a kereskedelemben, ahol a demokratizálás egyet jelentett a dekoncentrációval, egészen más volt a helyzet: ott az intézményi transzformációt csak kívülről és felülről, Washingtonból és a szövetséges erők főparancsnokságáról kezdeményezték. A zaibacuk szétbontása és a nagyvállalati monopóliumok megszüntetése éppen ezért bonyolult, ellentmondásokkal terhes feladatnak bizonyult.

A második világháborút megelőzően egy tucatnyi gazdag család kezében koncentrálódó, úgynevezett zaibacuk (pénzügyi csoportok, holdingok) uralták a japán gazdaságot: a nehézipar, a külkereskedelmi vállalatok és pénzintézetek körülbelül fele a fennhatóságuk alá tartozott. Ezek a vállalatóriások horizontálisan úgy fogták át a gazdaságot, hogy az egyes holdingok az iparágak többségéből egy-egy szeletet birtokoltak. A holdingok nagyságát jellemzi például, hogy a Mitsui-csoport 1,8 millió embert, a Mitsubishi pedig egymillió embert foglalkoztatott.

A gazdasági hatalom túlzott koncentrációja jelentette talán a legnagyobb problémát a japán gazdaság megreformálásában és politikai rendszerének átalakulásában. A nagy vállalatcsoportokkal nemcsak az volt a gond, hogy versenyt korlátozó működésük összeegyeztethetetlen volt az angolszász gazdaságfilozófiával, hanem az is, hogy a zaibacuknak meglehetősen rossz híruk volt a világban: létüket és tevékenységüket, szoros kapcsolatukat a politikai vezetéssel egyenes összefüggésbe hozták a megelőző időszak japán gyarmatosításával és háborús agressziójával.

1945 októberének végén a szövetséges erők főparancsnoksága már rá is tette a kezét a 15 legnagyobb japán holdingra. Közülük négyen, a Mitsui, a Mitsubishi, a Sumitomo és a Yasuda igazgatósága világosan látta, hogy feldarabolásuk elkerülhetetlenné vált, és ezért, hogy elébe menjenek az eseményeknek, maguk dolgozták ki reorganizációjuk végrehajtási tervét.

A dekoncentrációs program következtében az egy holdingba tartozó vállalatok és bankok önálló gazdálkodó egységgé váltak. Az érintett vállalatok részvényeit azzal a céllal kínálták széles körben vételre a piacon, hogy csökkenjen a tulajdon szélsőségesen magas koncentrációja. A korábbi zaibacu-tulajdonosok és legfelsőbb vállalati vezetők az elsők között voltak, akiket a tisztogatások során elmozdítottak a gazdasági élet befolyásos köreiből.⁴ Kisajátításra a zaibacuk szétbontásakor sem került sor, a tőketulajdonosokat vállalati kötvényekkel kompenzálták. A nagy jövedelmkülönbségek csökkenéséről – ami szintén szerepelt a szövetséges erők céljai között – a vagyonadó és az infláció gondoskodott.

A zaibacuk elleni első frontális támadás eredményeképpen a tulajdonosi és vállalatvezetési funkciók szétváltak, a tulajdon koncentrációja látványosan csökkent.

⁴ Az állásukat veszített vállalatvezetők eleinte a második vonalban vagy a kisebb vállalatoknál, bankoknál tevékenykedhettek, ám néhány év múlva már nagy számban tértek vissza a gazdasági elitbe.

A szövetséges erők tervei szerint azonban ez csak az első lépés volt a monopóliumok és kartellek felszámolása, a szabad verseny meghonosításának útján.

Az élbolyba tartozó legnagyobb ipari és kereskedelmi vállalatok után a következő kérdés az volt, hogy mi lesz a nagybankok sorsa, vajon célszerű-e azokat is kisebb egységekre bontva átszervezni. Erről azonban már az ügyben illetékes amerikaiak véleménye sem volt egyöntetű. A katonai parancsnokság pénzügyekért felelős részlege úgy vélekedett, hogy adott körülmények között a bankok dekoncentrációja tovább növeli a káoszt az infláció sújtotta gazdaságban. A közgazdasági részleg viszont a dekoncentrációnak a gazdaság minden területén következetesen végigvitt programja mellett szállt síkra. Elképzeléseik szerint a japán bankrendszert az amerikai Federal Reserve sémája szerint kellett volna átszervezni. Végül is a vita a fontolva haladók javára dőlt el, azaz a bankrendszer struktúrájában lényegi változás nem következett be a későbbiekben sem.

A versenytörvények elfogadtatása a japán parlamenttel és a nagyvállalatok további kisebb egységekre történő bontása azonban folytatódott, egészen 1948 elejéig. Ekkor következett be a fordulat a szövetséges erők politikájának céljaiban, aminek következtében a dekoncentrációs program végrehajtását felfüggesztették. Mielőtt azonban rátérünk annak elemzésére, hogy milyen okok hatására változtak meg ezek a célok, összefoglaló leírást adunk a reálgazdaság 1945 és 1948 közötti állapotáról.

Reálgazdaság, egyensúly és iparpolitika (1945–1947)

1945 őszén a japán lakosságnak és kormánynak szembe kellett néznie a nyolc évig tartó háború következményeivel: romokban heverő ország, éhezés, megsemmisült vagyonok, elégtelen termelési kapacitások és a hadigazdálkodás mechanizmusának összeomlása. Hónapokon keresztül a teljes bizonytalanság légköre uralkodott: senki sem tudhatta, hogy a szövetséges hatóságok meddig mennek el a megtorlásban, és hogy céljaik elérésére milyen eszközöket alkalmaznak. Így nem csoda, hogy az újjáépítés kezdetekor hiányzott az optimizmus lendületet adó ereje, kormányzatban és magánszektorban egyaránt. 1945–1946 telén a törvényesség és a rend szabályai a gazdaságban meglehetősen cseppfolyós állapotban voltak. Az időszak tipikus intézménye a feketepiac és a cserekereskedelem (barter) volt: aki amit csak tudott, élelmiszerre cserélt.

Mint ahogy arról már szó esett, a szövetséges erők főparancsnokságának fő feladata a társadalmi és gazdasági intézmények reformjának kijelölése és végrehajtásának kikényszerítése volt. Bár a túlélés biztosítására élelmiszer- és egyéb segélyszállítmányok rendszeresen érkeztek az Egyesült Államokból, a gazdasági újjáépítés konkrét kérdéseit azonban a főparancsnokság a japán kormány hatáskörébe utalta. A megszállás irányelveit tartalmazó első dokumentumok egyértelműen leszögezték, hogy a szövetséges erőket, így az Egyesült Államokat sem terheli az a kötelezettség, hogy a japán gazdaság talpra állását segítsék, hogy támogatást

nyújtsanak ahhoz, hogy a gazdasági rendet helyreállítva Japán elérje a háború előtti termelési vagy életszínvonal-mutatók akármelyikét.⁵ A szövetséges erők kemény vonala is azt az álláspontot képviselte, hogy a japán gazdaság növekedési képessége és lakosainak életszínvonala nem emelkedhet a vele szomszédos országok szintje fölé. Ez a kinyilvánítás az okkupáció büntető jellegét tükrözte: Japánnak viselnie kellett háborús tetteinek következményeit. Ebben a szellemben állították össze a jóvátételi szállításokra vonatkozó terveket is. Elkezdődött a fegyverek, a haditechnikai eszközök összegyűjtése, az iparvállalatok gépeinek, berendezéseinek leszerelése, amelyekért sorban álltak a japán katonai agresszióknak áldozatul esett ázsiai országok.

A japán gazdaságpolitikusok döntéseit nemcsak a megszállás sokkjából fakadó bénultság és nagyfokú bizonytalanság nehezítette, hanem az a tény is, hogy a külkereskedelmi embargó nem szűnt meg a háború után sem. Japán importja és exportja még az 1940-es évek végén is csak a töredékét tette ki a háború előtt elért volumennek. A magáncégeknek nem lehetett közvetlen kapcsolata a külgazdasággal, minden külkereskedelmi tranzakció a szövetséges hatóságok engedélyéhez kötve, központosítva bonyolódott. A japán valutának csak eseti árfolyamai léteztek, továbbá a jennek a belső konvertibilitása is korlátozott volt.

A szövetséges hatóságok külkereskedelmet szabályozó, szigorúan korlátozó magatartása az egyike volt azoknak a legfontosabb tényezőknek, amelyek akadályt gördítettek az ipari termelés újraindítása és felfuttatása elé. A gyakori fennakadásokat az ipari termelésben elsősorban az import-energiához és más alapvető ipari nyersanyagok szűkössége okozta. A minimálisra, néhány száz millió dollárra korlátozott behozatal 1946–1947-ben döntő részt élelmiszerből állt.

A felsorolt korlátozó tényezők mellett kezdődött el a gazdaság helyreállítása. Az első feladat a hadiipari kapacitások átállítása békés célú termelésre és a legfontosabb iparágak rekonstrukciója volt. A hiánygazdálkodás azonban mindenre rányomta bélyegét, következménye pedig a fekete piac burjánzása és az infláció elszabadulása volt. A háborúkat általában hiperinfláció követi: ez alól Japán sem volt kivétel. A hadigazdálkodás éve alatt óriási mértékben eladósodott állam maga is hozzájárult az áremelkedések gyorsulásához. A háborús kiadások ugyanis a fegyverletétel után is folytatódtak. A leszerelt katonák járandóságait, a hadiüzemek hátra maradt követeléseit és kártérítéseket az államkassza rendre nélkülözni kényszerítette ki, hogy a kifizetésekre árufedezet lett volna. A bankhiteleken keresztül kiáramló pénz is gerjesztette az inflációt. E hiteleket formálisan azzal a céllal nyújtották, hogy a hadiüzemek polgári célú termelésre álljanak át, ám a valóságban ezek a pénzek jórészt a csőd szélén álló vállalatok megmentését szolgálták (*Adams, 1964*).

A japán gazdasági vezetés szeretett volna megszabadulni a hadigazdaság egyik kényszerű, de nem hatékony módszerétől, a hatósági árellenőrzéstől és a központi

⁵ Basic Initial Post-Surrender Directive to SCAP for the Occupation and Control of Japan – JCS 1380/15 1945. november 8.

anyag- és termékelosztástól. A főparancsnokság viszont – nyilvánvalóan a szervezetlenség és az infláció fokozódásától való félelmében – a fenti adminisztratív módszerek további alkalmazására utasította a japán kormányt. A vágató infláció (1946-ban a termelői árindex 365 százalék volt) megfékezésére azonban az árszabályozás és a jegyrendszer alkalmazása is hatástalannak bizonyult. Nem segített a hitelezés megszigorítása, a bankbetétek befagyasztása és az új jen bevezetése sem.

Ekkor már a megszállás felső szintű vezetése is hajlott arra, hogy mégis csak célszerűbb lenne határozottabban beavatkozni a japán gazdaságpolitikába, mindenekelőtt az infláció megfékezésének érdekében. Erről a főparancsnokságon belül nem volt egységes vélemény, egyaránt szóltak érvek a radikális fellépés mellett és ellen is. Végül a passzívabb magatartást szorgalmazó álláspont kerekedett felül. Nagy súllyal esett a latba az a felismerés, hogy számos rendszerváltási reform kivitelezését az infláció éppenséggel segítette. A hiperinfláció egyik hatása a pénzvagyonok gyors elértéktelenedése és a jövedelmek újraelosztása volt a társadalom különböző csoportjai között.

A szövetséges erők tehát sikeresek voltak számos intézményi reform megvalósításában, a hiperinflációval azonban nem tudtak mit kezdeni. Az állami túlköltekezés tovább folytatódott, ami nem csoda, mert maga a japán pénzügyminiszter is érvelt a költségvetési deficit fenntartásának szükségessége mellett. Indoklása szerint az 1945–1946-os infláció okai a háborús pusztítás, a vereség okozta pánik és az új rendre való áttérés kezdeti zűrzavarái voltak. Mivel az idő tájt Japánban munkanélküliség és súlyos kapacitáskihasználatlanság volt, megoldást szerinte csak az előremenekülés hozhatott, a gazdaság újraindítása, nem pedig a megszorításokra építő antiinflációs politika.

1947-ben egyrészt országos kampányban szólították fel a lakosságot arra, hogy növeljék megtakarításaikat, másrészt a kormány egy olyan szelektív iparfejlesztési programmal állt elő, amely azon az elképzelésen alapult, hogy ha néhány kiemelt ágazatban (elsősorban a kulcságazatnak tekintett szén-, vas- és acéliparban) sikerül a termelést felfuttatni, akkor a növekedés és stabilizáció egyszerre lesz megvalósítható. Hozzákezdtek annak az iparpolitikai koncepciónak a megvalósításához, amely az említett három iparág helyreállítására és kibocsátásának növelésére koncentrált az eszközöket. A tervhez az Újjáépítési Bankot (Reconstruction Finance Bank, RFB) rendelték, amely más források hiányában a központi költségvetésből közvetítette ki a pénzt a támogatott ágazatokba. A bányászati beruházások 70 százaléka, az elektromosenergia-ipari 87 százaléka, a hajógyártásnak pedig 65 százaléka az Újjáépítési Bank által nyújtott hitelekkel valósult meg. Az RFB által nyújtott kölcsönök igen puhák voltak, a kedvezményezett nagyvállalatok e pénzeszközöket leginkább vissza nem fizetendő támogatásnak tekintették.

A tervutasításos rendszer logikáját követő iparfejlesztési programnak és az árak központi rögzítésének mint a hiperinfláció ellenszerének elgondolása mögött a Gazdasági Stabilizációs Hivatal (Economic Stabilization Board, ESB) állt. Az ESB egyszerre volt statisztikai és tervhivatal, gazdaságkutató és pénzügyi főható-

ság. 1946–1947-ben az ESB azt a gazdaságpolitikát hirdette, amely szerint Japánt az elhúzódó válságból az aktív állami közreműködés, a tervezés, a mozgósítás és az adminisztratív eszközök alkalmazása vezetheti ki. A felső gazdaságirányítási posztokon tevékenykedő közhivatalnokok számára ez az út, közel egy évtizednyi hadigazdálkodási gyakorlat után majdnem természetes volt. Ráadásul a tervezés pártján állt számos, marxista tanokat követő befolyásos elméleti szakember. Meglepő módon ezt a politikát a szövetséges erők is aktívan támogatták.

Változás a megszállási politikában

A megszállásnak a rendszerváltást, az intézményi reformokat középpontba helyező periódusa nagyjából az 1947-es év közepéig tartott. Ezután egy újabb szakasz következett, amelynek során az amerikai politika céljai átrendeződtek. Az első helyekre a zülalt gazdaság normalizálása, az infláció megfékezése és a külső támogatás nélkül is finanszírozható növekedés beindítása került. Bármilyen további intézményi-szervezeti átalakítás csak akkor kaphatott zöld utat, ha nem keresztezte a gazdaság stabilizálásához és növekedéséhez vezető utat.

A megszállás céljaiban bekövetkezett változásokat a történészek általában a hidegháború kezdetével, az Egyesült Államoknak az ázsiai színtéren való biztonságpolitikai megfontolásaival, a szovjet és kínai befolyással szembeni fellépéssel, az úgynevezett feltartóztatási doktrínával hozták összefüggésbe. A hidegháborús konfrontáció valóban fontos, de nem kizárólagos motiváló tényező volt (a többi indokra hamarosan kitérünk). 1948 elejére már mérsékeltek a jóvátételi kötelezettségeket, és arról határoztak, hogy radikális stabilizációs program végrehajtására van szükség ahhoz, hogy a japán gazdaság ne az Egyesült Államok gyámködsége alatt vegetáljon, hogy masszív segélyek nélkül se jusson csődbe, és hogy újra bekapcsolódhasson a nemzetközi kereskedelem áramába. Az Egyesült Államoknak nem volt más jó választása, mint hogy segítse és rászorítsa korábbi ellenségét arra, hogy minél előbb stabil és erős gazdaságot építsen ki. A gazdaságilag és politikailag is gyenge és ingatag Kelet-Ázsiában ugyanis csak Japánra számíthatott, mint lehetséges szövetségesre.

A hidegháborús légkör feszültebbé válásával tehát Japán stratégiai szerepe az Egyesült Államok biztonság- és külpolitikájában át- és felértékelődött. Az amerikai megszállási politika revíziójában azonban más okok is szerepeltek. Az 1947-es amerikai költségvetés külföldi segélyekre vonatkozó fejezetének összeállítása során ellentétes vélemény alakult ki a külügyi és a hadügyi tárca között. A hadügyminisztérium által szükségesnek tartott összeget a külügyminisztérium soknak találta, különösen annak fényében, hogy olyan vélemények kezdtek terjedni, hogy a japán kormányzat alig tesz valamit a gazdasági egyensúly helyreállásáért, a fenntartható növekedés feltételeinek létrejöttéért. Az a vád is megfogalmazódott, hogy a helyszínen tartózkodó, megszállásért felelős amerikai illetékesek tétlenek és felkészületlenek a gazdasági bajokkal szemben. Washingtonban kimondták: tarthatatlan

állapot, hogy az amerikai adófizetők pénzével a volt ellenséges országban ennyire nem hatékony módon gazdálkodjanak. Ez az élesen kritikus új hang már az új kormányzaté volt: 1947-ben az Egyesült Államokban a republikánusok kerültek hatalomra. Argumentációjukat még egy érveléssel fejezték meg: az Egyesült Államok nem engedheti meg, hogy a gyenge gazdasági teljesítmény, a kaotikus állapotok a japán baloldal malmára hajtsák a vizet.

A „tokiói amerikaiak”, azaz a szövetséges erők vezetői és szakértői azonban egy másik szempontot hangsúlyozva közelítették meg a kérdést. Ők még mindig az okkupáció sikerének büvöletében éltek, és nagyra értékelték, hogy a japánok a konfrontáció helyett inkább az együttműködést választották. Megvalósulni látták a küldetést, hogy Japánt nyugati típusú demokráciává váljon. Úgy gondolták, hogy a megszállási reformok addigi eredményei alapján megbízhatóan lehetett arra számítani, hogy hamarosan megéri a helyzet a békeszerződés megkötésére, és hogy Japán a megszállás befejeztével is lojális szövetségese marad Amerikának. Ez az eredmény a főparancsnokság szerint bőven megérte a dollármilliókra rúgó ráfordításokat. Ráadásul a gazdasági bajokat ugyan súlyosnak, de radikális koncepcióváltás nélkül is megoldhatónak tartották. Abban is biztosak voltak, hogy ők, akik a japán valóság sűrűjében, a helyszínen tartózkodnak, a „otthoni” amerikai illetékeseknél jobban tájékozottak, és realitásosabb képpel rendelkeznek a japán gazdaságról és társadalomról.

Washingtonban azonban ezeket az érveket egyre kevésbé vették figyelembe. Magas rangú állami hivatalnokok jelentek meg Japánban, aki vizsgálobizottságokat állítottak fel azzal a céllal, hogy a helyszínen tapasztalatokat gyűjtve néhány hónapon belül elkészítsék tényfeltáró és javaslattevő beszámolóikat. 1948 áprilisában a Johnston–Draper-jelentés adott átfogó képet a japán gazdaságról (Cohen, 1987). E dokumentum központi gondolata az volt, hogy az inflációs spirál megszakításának legfontosabb eszköze a költségvetési hiány lefaragása. Abban is egyértelműen állást foglaltak, hogy a külkereskedelmi korlátozások gátolják a helyreállítást és a növekedést, tehát Japán számára lehetővé kell tenni a lényegesen nagyobb nyersanyagimportot és a liberalizáltabb exportot.

A Johnston-bizottság a jóvátételi kötelezettség módosításával is foglalkozott. Ez volt egyike azoknak az okkupációs célkitűzéseknek, amelyek leginkább tükrözték a 180 fokos fordulatot az amerikai politikában. A büntetés kezdeti kemény jenmilliárdjait az egymást követő egyre pragmatikusabb felfogások a minimumra apasztották. 1948 nyarán azzal bízták meg Ralph Youngot az Egyesült Államok központi bankja (Fed) kutatási részlegének vezetőjét, hogy munkatársaival együtt dolgozza ki a jen egységes árfolyamának mielőbbi bevezetéséhez szükséges előfeltételeket. A Young-misszió munkája az árfolyam-meghatározás technikai részleteinek kidolgozásával indult, de amikor a jelentés elkészült, kiderült, hogy megszületett a japán stabilizációs program előtanulmánya, amely kiterjedt minden fontosabb makrováltozóra és az azok közötti összefüggésekre.

A Young-jelentés lényege a következőképpen összegezzhető. Az egységes árfolyamot a lehető legrövidebb időn belül be kell vezetni. E nélkül egyrészt reménytelen

az infláció megfékezése, másrészt pedig a hatékony exportösztönzés is elképzelhetetlen a párhuzamosan működő árfolyamok rendszere mellett. A japán export lényeges javulása vezethet csak a célul kitűzött gazdasági önállósághoz. Az árfolyam stabilitása csakis szigorú antiinflációs politika mellett biztosítható. Az ilyen politika középpontjában az állami kiadások csökkentésének és az adóbevételek növelésének kell állnia. Ez utóbbihoz viszont az adórendszer átfogó reformjára is szükség van.

A japán gazdaság stabilizációjával és segélyezésével kapcsolatos véleménykülönbségek 1948 őszén a Fehér Ház környékén is összecsaptak. Az Egyesült Államok elnökének tanácsadó testülete a szövetséges erő főparancsnokságát és annak felettes szervét, a hadügyminisztériumot is élesen támadta, mert nem lépnek fel határozottan Japán tornyosuló gazdasági bajaival szemben. A hadügyminisztérium ultimátumot kapott: az Egyesült Államok kormánya megvonja Japántól a segélyeket, ha rövid időn belül nem következik be lényeges javulás a gazdaság egyensúlyi helyzetében. 1948. december 10-én a nemzetbiztonsági tanács jóváhagyása után Douglas MacArthur tábornok kézhez kapta azt az utasítást, amely kilenc pontban foglalta össze a legszükségesebb teendőket a stabilizáció érdekében. A dokumentumra úgy tekintettek, mint utolsó figyelmeztetésre a japán kormány számára.

Joseph Dodge stabilizációs programja

MacArthur tábornok szakmai erősítést kért Washingtonból ahhoz, hogy a japán kormány következetesen végrehajtsa a stabilizációs programot. Joseph Dodge-t választották a független, széles jogkörrel rendelkező pénzügyi tanácsadói poszt betöltésére, akit Truman elnök személyes felkérése győzött meg arról, hogy Japánba utazzon. Dodge az amerikai bankvilág elismert szakembere volt. Makropénzügyekben való jártasságát már korábban bizonyította, a szintén megszállt Németország 1948-as valutareformjának kidolgozásakor. Közvetlenül azelőtt pedig, hogy a japán feladattal megbízták, az amerikai bankszövetség, az American Bankers Association (ABA) elnökévé választották.

Joseph Dodge portréjához még az is hozzátartozik, hogy következetesen konzervatív gazdaságfilozófiája széles körben ismert volt. Gyanakvó volt az állam második világháború utáni megnövekedett gazdasági szerepvállalásával szemben, a pénzügyekben pedig ortodox monetarista elveket vallott. Dodge tudatában volt annak, hogy gyorsan kell cselekedni, és többek között ezért sem a japán helyzet egyediségére, a komplex összefüggések feltárására, hanem mindenekelőtt a gazdasági stabilizáció általános érvényű módszereire koncentrált.

Dodge-nak a megoldandó feladatra vonatkozó elgondolása a következőképpen foglalható össze. A japán gazdaságnak „nagykorúvá” kell válnia, azaz csökkenő amerikai segélyek mellett is el kell tudnia indulni a tartós növekedési pályáján. A saját erőből történő finanszírozás a japán gazdasági adottságok mellett természetesen elképzelhetetlen volt a külkereskedelem megfelelő volumene és normális, azaz a piac-

gazdaság szabályai szerinti működtetése nélkül. A normális külkereskedelemhez pedig az adminisztratív kötöttségek feloldásán túl szükség volt a jen egységes árfolyamának meghatározására és rögzítésére is. Az egységes árfolyam bevezetése és különösen fenntarthatósága azonban a hiperinfláció közepette kivitelezhetetlen lett volna. Az ösztüzet tehát az áremelkedések megállítására kellett irányítani. Dodge, az előzőekben említett szakértőkkel egyetértve, az infláció legfőbb forrását a laza költségvetési politikában jelölte meg. 1948-ban a teljes (tehát az elkülönített állami pénzalapokat is figyelembe vevő) költségvetési hiány 348 milliárd jen volt, ami az akkori nemzeti jövedelem körülbelül 15 százalékának felelt meg. A deficitet a kormány kötvénykibocsátással és a központi bank által folyósított hitelekkel fedezte.

Dodge alapos munkát végzett, minden egyes minisztérium költségvetését a legapróbb részletekig áttekintette, és kérdőjelet tett minden olyan kiadás mellé, amelynek nem találta fedezetét a bevételi oldalon. 1949 márciusára pedig szakértőivel együtt kidolgozta a stabilizációs program legfontosabb pillérének tekinthető költségvetési tervezetet. A japán kormánynak más választása nem volt, mint hogy ezt a dokumentumot nyújtsa be a parlamentnek elfogadásra. Az 1949-es költségvetés ugyan változatlan áron számolva majdnem negyedével nagyobb volt, mint az 1948-as büdzsé, viszont lényegesen kisebb, mint a japán pénzügyminisztérium eredeti elképzelése. A kiadási oldal belső arányainak átrendezése során a legnagyobb költségcsökkentések az állam gazdasági tevékenységét érintették. Mindenekelőtt az állami beruházásokat és iparnak nyújtott támogatásokat fogták vissza. Több száz ezerrel apasztották a közalkalmazottak létszámát is. Növelte viszont a kiadásokat az, hogy – igaz, szigorúan átmeneti jelleggel – ártámogatás formájában előirányozták az egységes árfolyam bevezetéséből adódó veszteségek részleges kompenzálását.

A költségvetés bevételi oldalát is átformálta a Dodge-terv. Az államháztartás két fő bevételi forrásra támaszkodott. Az egyik csatornán a japán adóalanyokra kirótt összegek folytak be, a másikon pedig az Egyesült Államok segélyprogramjai keretében szállított áruk eladásából származó bevétel, az úgynevezett Counterpart Fund. (Az alap képzésének és felhasználásának módszere hasonló volt ahhoz, ahogy a Marshall-segélyt kezelték a nyugat-európai országokban.)

Joseph Dodge az adózás területén sem bizonyult lágyszívűbbnek, mint az állami költségek megszorításánál. Rákényszerítette a japán illetékeseket a jövedelemadó jelentős növelésére és az adózási fegyelem erősítésére. Csak az adóbevételek növelése azonban nem volt elegendő, a helyzet már megérett a japán adórendszer átfogó reformjára is. Ez már nem Dodge feladata volt, hanem a Carl Shoup vezette másik amerikai misszióé, amely 1949 végére kidolgozta az új adórendszer amerikai mintára készült tervezetét. Dodge kezdettől fogva szem előtt tartotta azt a célt, hogy a japán gazdaság újraintegrálódjon a világgazdaságba. Ehhez pedig, ahogy erről már korábban szó esett, a jen egységes árfolyamának bevezetésére volt szükség. A valutaárfolyam rendezése már 1947 derekán napirendre került, ám akkor illúzió lett volna bármiféle stabilitásra számítani, hiszen a japán inflációs ráta akkor 5-6-szorosra volt a fő kereskedelmi partnerek átlagának.

Dodge és munkatársai, a szövetséges erők főparancsnoksága és a japán szakértők együtt vizsgálták, hogy a 270 és 400 jen/dollár közötti sávban az egyes árfolyamoknak milyen hatásuk lesz a külkereskedelem volumenére és a belső árakra. Mindenekelőtt attól tartottak, hogy ha túl alacsonyan állapítják meg az árfolyamot, akkor az nem segíti az exportorientált gazdaságpolitikát. Végül 1948 tavaszán a 360 jen/dollár árfolyamot fogadták el és ez a valutakurzus a hetvenes évek elejéig nem változott.

A sokkterápia hatása

A konzervatív párt vezette japán kormány egyetértett a szigora miatt sokkterápiának tekinthető stabilizációs programmal, de számos ponton Joseph Dodge-étól eltérő álláspontot képviselt. Az infláció megfékezését, a gazdaság „racionalizálását”, a nagyvállalatok exportorientációjának erősítését támogatták, és a szakszervezetek gyengítése is megfelelt politikai érdekeiknek. Ugyanakkor – szintén belpolitikai szempontból – nehezen szánták rá magukat a kormány népszerűségét csökkentő intézkedések bevezetésére. (A pártok például választási kampányaikban nemcsak, hogy nem említették az adók emelését, hanem éppen hogy csökkentést ígérték). Dodge azonban egyetlen lényeges ponton sem volt hajlandó kompromisszumot kötni, azaz az eredeti stabilizációs terv nem módosult.

A japán kormány így ahhoz a taktikához folyamodott, hogy a népszerűtlen intézkedések bevezetését a szövetséges erők főparancsnokságának írásbeli utasításához kötötte. Ezzel a felelősséget a megszorításokért az amerikaiakra hárították át. A közvélemény számára úgy tűnhetett, hogy az amerikai közvetlen beavatkozás Japán belügyeibe erősödik, és minden bajért a megszállás okolható. Néhány hónappal a stabilizációs csomag bevezetése után a japán gazdasági élet szinte valamennyi szereplője a bőrén érezte a dodge-i megszorítások következményeit. Nemcsak a bérből és fizetésből élők amúgy is alacsony (nem amerikai vagy európai standard alapján mérve alacsony, hanem annál lényegesen rosszabb) életszínvonalának növekedése torpant meg, hanem a kisvállalkozók millióinak egzisztenciája is kockán forgott. A hitelhez jutás korlátozása már 1949-ben ahhoz vezetett, hogy a kisvállalatoknak mintegy 30 százaléka tönkre ment, a túlélők pedig nagy számban bocsátottak el alkalmazottakat vagy nem fizettek bért.

A koreai háború

Azt már sohasem fogjuk megtudni, hogy milyen mértékű recesszióba süllyedt volna a japán gazdaság és ez milyen politikai-társadalmi áldozatokkal járt volna, ha a Dodge-féle stabilizációs sokkterápia valamennyi elemét következetesen megvalósítják. 1950 nyarának közepén ugyanis újabb nem várt fordulat következett be. Japán közvetlen szomszédságában, a Koreai-félszigeten Észak és Dél között kitört

a háború, és ez mentőövnek bizonyult a japán gazdaság számára. Az Egyesült Államok katonai szükségletei – a közlekedési eszközöktől kezdve az acéllemezeken és vegyipari termékeken keresztül a legkülönbébb szolgáltatásokig bezárva – ugrásszerűen megnövekedtek, és e termékek legfőbb beszállítóinak a japán vállalatokat választották. Ez a dollárban azonnal fizető, gyorsan növekvő kereslet nagyot lendített a japán gazdaságon. Egy csapásra megszűnt a kapacitáskihasználatlanság, a felhalmozott készletek lepadtak. *Adams* (1964) adatai szerint a japán vállalatok néhány hónap leforgása alatt 100 milliárd jennyi készlettől szabadulhattak meg. A japán ipar teljes gőzzel termelhetett. A kibocsátás 1951–1952-ben elérte a pszichológiai küszöbnek tekintett 1934–1936-os szintet. A növekedésnek korlátot csak a belső szűk keresztmetszetek, főleg az alapanyagsektor és a közlekedési infrastruktúra állított.

A japán fizetési mérleg ugrásszerű javulása egyértelműen a koreai háború következménye volt. Különösen kedvezően hatott a „láthatatlan” export. Ebbe a kategóriába sorolták ugyanis az úgynevezett rendkívüli hadiszállításokból származó bevételeket. A hadimegrendelések 1951-ben az exportbevételek 44 százalékát, 1952-ben pedig már 65 százalékát, a GNP-nek pedig 4-5 százalékát tették ki. Az így keletkezett jövedelmek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Egyesült Államokból folyósított segélyeket 1951-től már komoly mértékben csökkenteni lehetett.

A dinamikus növekedés és a koreai háborúhoz kapcsolódó világpiaci árrobbanás negatív hatásaként azonban az infláció ismét gyorsulni kezdett. Az alig másfél év alatt megduplázódó exportbevételek a költségvetés elkülönített valutaalapján keresztül jenre átváltva áramoltak a gazdaságba. A bankjegykibocsátás gyors ütemben bővült, a megugrott exportárak maguk után húzták a belföldi árakat is. 1951-ben a termelői árak 40 százalékkal, a fogyasztói árszínvonal pedig az 1950-es csökkenés után 16 százalékkal emelkedett.

Akármennyire is megváltoztak a körülmények a koreai háború következtében, az amerikai kormány illetékesei továbbra is orvosolandó problémának tekintették a japán makrogazdaság ingatag egyensúlyát. Joseph Dodge ismét a helyszínre érkezett, hogy nyomatékot adjon álláspontjának, miszerint az 1949-es stabilizációs programban foglaltak mit sem veszítettek aktualitásukból. Japán részről újra és újra felvetették az adócsökkentést mint politikailag indokolt lépést, azonban Dodge ellenezte a költségvetési szigor bármilyen enyhítését. Nem helyeselte a központi bank azon lépéseit sem, amelyek a hitelnújtás terén megbontották a költségvetési és monetáris politika összhangját.

Dodge véleménye az volt, hogy a hadikonjunktúrából származó extrajövedelem semmiképpen sem szolgálhatja az életszínvonal növekedését, hanem azt a legfontosabb iparágak modernizálását elősegítő beruházásokra és az export ösztönzésére kell fordítani. A gazdaság legebezhetőbb területe továbbra is a külkereskedelem maradt. A japán gazdaság szabályos versenypiaci exportból még mindig nem tudta fedezni a gazdaság működéséhez és szerkezetének modernizálásához elengedhetet-

lenül szükséges nyersanyag-behozatalt és a fejlett technikát hordozó gépipportot. Világos volt, hogy sem a hadimegrendelésekre, sem pedig az Egyesült Államok gyámlító segélyeire nem lehet gazdaságpolitikát építeni, különösen akkor, amikor már küszöbön állt a békeszerződés aláírása, Japán függetlenségének visszanyerése.

Az Egyesült Államok védőhálójára azonban továbbra is számítani lehetett: a hidegháborús viszonyok közepette ugyanis olyan forgatókönyv nem létezett, hogy a megszállás befejezésével az Egyesült Államok elengedné befolyása alól Japánt, és kivonná magát a szigetország felemelkedésének támogatásából. A magára hagyott Japán természetes módon fordult volna Kína mint potenciálisan legnagyobb kereskedelmi partnere felé. Az új ázsiai erőegyensúly kialakítására törekvő Egyesült Államok azonban nem engedhette meg, hogy Japán egy kommunista országhoz közeledjék. Rá is szorították a japán diplomáciát arra, hogy ismerje el Tajvant, ami egyet jelentett a Kínai Népköztársaságtól való elszigetelődéssel.

A térségben Japánon kívül más ország nem jöhetett számításba, hogy a szovjet és a kínai terjeszkedéssel szemben a „szabad világ” és legalább annyira az Egyesült Államok érdekeinek védőbástyája legyen. Ehhez igazodott az 1951 tavaszára kidolgozott „Egyesült Államok és Japán közötti gazdasági együttműködési terv” is, amelyből kiolvashatók a két ország stratégiai együttműködésének sarokpontjai. Először is az amerikai elképzelések szerint a japán iparnak fel kellett készülnie arra, hogy növekvő mértékben állítson elő hadiipari termékeket, amelyeket egyrészt az Egyesült Államok importál, és részben reexportál délkelet-ázsiai szövetségeseinek, másrészt pedig Japán saját hadseregének felfegyverezéséhez használ fel. Másodszor: Japán és a délkelet-ázsiai országok kereskedelmi integrálása lett volna. E szerint az elképzelés szerint Japán a régióból szerezte volna be nyersanyag- és élelmiszer-importjának döntő részét, ugyanakkor a délkelet-ázsiai országok nyitottakká váltak volna a japán feldolgozóipari export előtt.

A japán ipar műszaki színvonala és a munkaerő képzettsége lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok által kezdeményezett, a hadiipari gépgyártás súlyát növelő struktúraátalakítás ne ütközzön technikai akadályokba. Így tehát annak ellenére, hogy a koreai konfliktus megoldását segítő béketárgyalások már 1951 júliusában elkezdődtek, a Japánnak adott katonai megrendelések az év első feléhez képest a másodikban csaknem megduplázódtak. 1952 elején már 2700 japán cég csatlakozott a katonai beszállítási programhoz.

A stratégiai terv két másik része azonban nem teljesült. Egyrészt Japán és délkelet-ázsiai szomszédai között a kereskedelmi kapcsolatok korántsem fejlődtek olyan intenzitással, mint ahogy az az amerikai elképzelésekben szerepelt. Ehhez a délkelet-ázsiai országok részéről sem a politikai, sem a gazdasági feltételek nem voltak adottak. Másrészt pedig a japán kormány következetesen ellenállt annak az amerikai nyomásnak, amely a hidegháború legkeményebb éveiben Japán újrafegyverkezését szorgalmazta. A szélsőséges nacionalistáktól eltekintve a japán belpolitikában konszenzus volt abban, hogy az újrafegyverkezés biztonságpolitikai szempontokból veszélyes, hosszú távú gazdasági haszna pedig erősen megkérdőjelez-

hető. A baloldali ellenzék a kül- és biztonságpolitikában a semleges státus elérését tartotta volna kívánatosnak. A hatalmon lévő konzervatív Josida-kormány viszont számolva a kor realitásaival, külpolitikailag teljes mértékben elkötelezte Japánt az Egyesült Államok mellett, és az ország védelmét is az Egyesült Államokra bízta. Így 1951-ben San Franciscóban az úgynevezett „támaszpontos békeszerződés” aláírására került sor. Ez a békeszerződés, amely 1952 áprilisában lépett hatályba, jelentette a megszállás végét és az ismét szuverénné vált Japán számára az új – az egy évtized múlva a gazdasági csodához vezető – út kezdetét.

A japán gazdaság gyors növekedési korszaka 1973-ig

VÖLGYI KATALIN

A háború előtti iparosítás és a háború utáni gyors újjáépítés ellenére Japán az 1950-es évek közepén továbbra is elmaradt az egy főre jutó GNP és a technológiai színvonal tekintetében a nyugati fejlett, iparosodott országoktól. A következő két évtizedben azonban sikerült a hátrányát ledolgoznia. Mielőtt rátérnénk Japán 1955-től az 1970-es évek elejéig tartó dinamikus gazdasági növekedésének ismertetésére, röviden felvázoljuk a japán gazdasági rendszer azon fő elemeit, amelyek megszületése többnyire még a hadigazdálkodás korszakához köthető, és amelyek megalapozták az expanziós időszakot.

A japán gazdasági rendszer fő elemei

A második világháborút követően Japánban fennmaradt a gazdasági tervezés rendszere, s több évtizeden keresztül meghatározta a gazdaság és a társadalom fejlődésének irányát, valamint az egyes szakpolitikai célokat. A rendkívül bonyolult és összetett gazdasági tervezés rendszerének alapvetően három szintjét különböztethetjük meg, így a hozzájuk kapcsolódó stratégiák is három csoportba sorolhatók: 1. a (nem kötelező érvényű) nemzetgazdasági, 2. (országos, regionális, prefekturális, speciális térségi) területfejlesztési és 3. iparpolitikai tervek. Ebben a rendszerben az iparpolitika meghatározó szerepet játszott. Olyannyira, hogy a nemzetgazdasági és a területi tervezés az iparpolitikai tervezés maradványaként jelent meg (Carson, 1990). Más oldalról ez annyit jelent, hogy a nemzetgazdasági és a területi tervezés legmeghatározóbb (és egyben legsikeresebb) vetülete az iparosításhoz kapcsolódott.

Japánban a nemzetgazdasági tervek a gazdaság és a társadalom fejlődését előmozdító, fontos stratégiának számítottak (legalábbis az 1970-es évek közepéig). Ez a tervezés a piacgazdaságbeli ármechanizmus szabályozását tekintette legfontosabbnak, így nagymértékben különbözött a totális tervgazdaságokban megismert tervezéstől. Mivel nem voltak kötelező érvényűek, a nemzetgazdasági tervek – az elnevezésükkel ellentétben – sokkal inkább előrejelzéseknek számítottak, különböző makroökonómiai változók becsléseit tartalmazták (GNP-növekedés, munkanélküliség, infláció, fizetési mérleg, kormányzati kiadások stb.). Elsősorban a közép- és hosszú távú gazdaságpolitika kialakítását szolgálták (célkitűzések és azok elérésének meghatározása), és iránymutatást adtak a háztartások és az üzleti vállalkozások számára. Bár nagy részüket öt évre készítették – mivel eleinte a növekedési ráták meghaladták a tervezetteket –, két-három év után a legtöbb terv már elavult. Később az export- és a fizetésimérleg-többlet haladta meg a tervezett értékeket. A tervtől eltérő gazdasági fejlődés esetén (ami elég gyakran előfordult)

a kormány nem avatkozott közbe, vagyis a gazdasági folyamatokat nem igazították a tervekhez, hanem éppen fordítva, a terveket módosították, alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez.

Japánban az első nemzetgazdasági tervet (gazdasági önellátás öt éves tervét) 1955-ben hirdették meg.⁶ A nemzetgazdasági tervezés folyamata a mindenkori miniszterelnök gazdasági tanáchoz (Economic Deliberation Council) intézett kérésével kezdődött.⁷ A nemzetgazdasági tervek kidolgozásának menetét a gazdasági tervhivatal (Economic Planning Agency) a gazdasági tanács titkárságaként felügyelte, koordinálta a gazdasági tanács és a különböző minisztériumok közötti konszenzuson alapuló tervek elkészítését. A japán nemzetgazdasági terveket nem egyetlen központi hatalom irányítása alatt hajtották végre, hanem a minisztériumok saját területükön valósították meg a tervek rájuk vonatkozó részét. Sőt az egyes minisztériumok is készítettek terveket tevékenységeik koordinálására, amelyek azonban nem feltétlenül voltak összhangban a nemzetgazdasági tervekkel.

A területfejlesztési tervek a gazdasági tervezés regionális részére vonatkoztak, és elsősorban a földhasználatához kapcsolódtak. A japán kormány nagy hangsúlyt fektetett a területi tervezésre, hogy a földterület szűkössége ne korlátozza az ország gazdasági fejlődését. A területfejlesztési tervek főleg az ipartelepítéssel kapcsolatos stratégiát és az állami beruházások helykijelölését tartalmazták.

Az általános gazdasági terveknel azonban fontosabbak voltak az iparpolitikai és iparági tervek. Ezek elkészítéséért a külkereskedelmi és ipari minisztérium (Ministry of International Trade and Industry, MITI) volt a felelős. Az iparági tervek kialakításában a kormányzati hivatalnokok, vállalati vezetők, akadémikusok, pénzügyi szakemberek vettek részt. A MITI iparpolitikája döntő szerepet töltött be az állam által irányított nemzetgazdasági fejlesztésben. Az iparpolitika alapvetően három célt szolgált: 1. az exportorientált gazdasági ágazatok fejlesztése, 2. a hanyatló ágazatok átalakításának segítése, és 3. a kis- és középvállalatok technológiai és vezetési képességeinek fejlesztése (Lukács és szerzőtársai, 2010), elősegítve azok alkalmazkodását a gazdasági változásokhoz.

A japán iparpolitika eszközei és intézkedései az idők folyamán változtak, de jellemzően mindig voltak támogatott ipari ágazatok, amelyek jelentős állami segítségben részesültek (Ichimura, 1993). A nemzetgazdaság fejlődésének előmozdításában a MITI mellett meghatározott szerep jutott a pénzügyminisztériumnak és a japán jegybanknak is. Mindkettő számos módon avatkozott be a pénzügyi rendszer működésébe. Példaként hozható az adminisztratív hiteladagolás, amikor a japán

⁶ Bár már ezt megelőzően is készültek tervek, amelyek a második világháborús károk helyreállításával és az önellátó gazdaság megteremtésével foglalkoztak (például 1949–1953. évi gazdasági rehabilitációs terv) (Molnár, 1993).

⁷ A gazdasági tanács a miniszterelnök tanácsadó bizottsága volt, amely prominens gazdasági és társadalmi szereplőket (nyugalmazott tisztviselőket, üzletembereket, egyetemi professzorokat, kutatókat stb.) tömörített.

jegybank meghatározott időszakokra vonatkozóan korlátozta az egyes bankok által nyújtható hitelek mértékét. Megemlíthető még az úgynevezett konvojrendszer, amelyben a bankrendszer saját magát biztosítja oly módon, hogy a fizetéseképtelen bankok beolvadnak a fizetőképesebbe. Nemcsak a bankcsődöket próbálta a jegybank megakadályozni, hanem igyekezett a bankok piaci részarányait fenntartani és a versenyt korlátozni, (Van Rixtel, 2002).

Japánban az állam aktív gazdasági beavatkozása ellenére a piaci mechanizmus meghatározó maradt. Az állami beavatkozás *adminisztratív iránymutatás* (*gjósei sidó*) jelleget öltött. A japán állam sohasem törekedett a magáncégek közvetlen irányítására, és nem tartotta céljaival ellentétesnek a magánszektor működését. Mindent elkövetett viszont a vállalkozások fellendítéséért, a vezetőréteg céljainak eléréseért, ami egyben a gazdasági növekedést is jelentette (Simon–iffi. Simon, 2006, 46–47. o.). A szigetország állam által vezérelt piacgazdaságának sikere a kormányzat (Liberális Demokrata Párt), az államapparátus (hivatalnoki kar) és a gazdasági elit (nagyvállalatok vezetői) szoros együttműködésén (amit vasháromszögnek is hívnak) alapult. Japánban az állam és a vállalati szféra széles körű együttműködését angolul gyakran csak *Japan, Inc.* elnevezéssel illették, amely arra utalt, hogy az egész nemzetgazdaság olyan, mintha egyetlen vállalatként működne. A kormányzat és a vállalatok közötti együttműködést erősítette az *amakudari* intézménye is, ami azt jelentette, hogy a bürokráciából nyugdíjba vonult hivatalnokok állást vállaltak a magánvállalatoknál vagy ipari szövetségeknél.

Japán gazdasági rendszerének másik jellemzője a második világháború után feloszlott zaibacuk⁸ helyébe lépő *keirecuk*. A *keirecuk*nak több típusát különböztethetjük meg.

Horizontális (pénzügyi/iparágak közötti) keirecu: a második világháború után feloszlott zaibacuk egy része nagybankok köré szerveződve újra összeállt. A horizontális *keirecuk* általában különböző profilú vállalatok kapcsolatán alapultak: főbank (meghatározását lásd később), általános kereskedelmi vállalat (*szogo sosa*), pénzügyi vállalatok és életbiztosító, ipari nagyvállalatok és a leányvállalataik hálózata (Grabowiecki, 2006, 23. o.). Hat horizontális *keirecu* – Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Fuyo (korábban Yasuda), Sanwa, Ikkan – jött létre. Japánban az összes vállalati jegyzett tőke több mint 10 százaléka a három legnagyobb horizontális *keirecu*hoz (Mitsui, Sumitomo, Mitsubishi) tartozott. A horizontális *keirecu*hoz tartozó (gyártó, kereskedelmi, pénzügyi) vállalatok közötti kapcsolatban általánosan kereszttulajdonlás volt megfigyelhető, ami többek között megakadályozta, hogy külföldi vállalatok vásároljanak fel a csoporthoz tartozó japán vállalatokat. Vagyis gátat emelt a külföldi vállalatok közvetlen befektetései és piacszerzése előtt. A *keirecuk* vállalatainak szoros kapcsolatát mutatja a legjelentősebb vállalatok el-

⁸ Ahogy az első részben tárgyaltuk: családi tulajdonban lévő, diverzifikált tevékenységet folytató vállalatok, amelyek egy holdingvállalatból és az általa irányított leányvállalatokból álltak.

nőkeinek rendszeres találkozója (nimoku-kai) is,⁹ akik kicserélték információikat a vállalatcsoportot érintő legfontosabb kérdésekben.

Vertikális keirecu: piramisszerűen felépülő vállalati hálózat, amely jellemzően egy iparághoz (például autóipar, fogyasztói elektronika) köthető. Szinte minden japán nagyvállalat alatt kiépült a „piramis”, amely a leányvállalatok és egyéb beszállítók által alkotott több szintből áll. Vertikális keirecura példaként említhető a Toyota, Toshiba, Sony, Hitachi stb. A piramis egyes szintjein álló vállalatok mindig a következő szinten lévő vállalatokkal álltak tulajdonosi viszonyban, és gyakori volt közöttük a munkaerő átadása/vétele. (A vertikális keirecuk általában betagozódtak például főbanki kapcsolataik révén – a horizontális keirecukba. (Voltak azonban vertikális keirecuk, amelyek önállóak maradtak, például a Honda és a Sony).)

Disztribúciós keirecu: a fogyasztási cikkek előállító vállalatok nagy- és kiskereskedőkkel kiépített disztribúciós hálózata. A disztribúciós keirecuk jellemzően a háztartási elektronikai (például Matsushita), a kozmetikai termékek (például Shiseido) és a gépjárművek (például Toyota) kereskedelmében épültek ki. A belkereskedelemben megjelenő stabil hálózati kapcsolatok jelentős mértékben korlátozták az importtermékek bekerülését a japán disztribúciós csatornába, amely miatt sokan támadták Japánt.

A japán nagyvállalatok (banki) finanszírozásában szintén stabil kapcsolati rendszer, úgynevezett *főbanki rendszer* jött létre. A japán vállalatok a háborút követő három évtizedben külső finanszírozás bevonásakor általánosan a bankokra és nem a tőkepiacra támaszkodtak. A pénzügyi rendszer működésébe való aktív állami beavatkozás is ebbe az irányba terelte a vállalati finanszírozást. A horizontális keirecu részeként már említettük a főbankokat, de voltak olyan (horizontális keirecun kívüli) bankok is, amelyek a legnagyobb és legfontosabb ügyfelekkel szemben főbankként viselkedtek. A vállalat és bank közötti főbanki kapcsolat a következő jellemzőkkel írható le. A főbank

- a vállalat legnagyobb hitelezőjeként más bankokénál kedvezőbb feltételekkel nyújtott hitelt a vállalatnak;
- a hitelezés mellett számos egyéb pénzügyi szolgáltatást nyújtott a vállalatnak;
- nemcsak hitelezője, hanem részvényese is volt a vállalatnak, a főbank ellenőrizte a vállalat működését, de általában csak pénzügyi problémák esetén avatkozott be;
- a vállalat igazgatótanácsába tagokat delegált;
- különböző módon segítette ki a pénzügyi nehézségekkel küzdő vállalatot. (Például más bankokat is bevonva nyújtott mentőövet, szükséghitelt a vállalatnak, de előfordult, hogy elengedte vagy átstrukturálta a vállalat hiteleit. Esetleg megszervezte a bajba jutott vállalat azonos csoporthoz tartozó vállalatba történő beolvasztását.

⁹ A nimoku-kai jelentése: találkozó a hónap második csütörtökén.

A japán nagyvállalatok és foglalkoztatottaik között szintén hosszú távú, stabil kapcsolat jött létre. Az úgynevezett *élethosszig tartó foglalkoztatás* általában a teljes munkaidőben szerződötetett férfi munkavállalók esetében volt jellemző. Bassa Zoltán a következőképpen foglalja össze az élethosszig tartó foglalkoztatás rendszerének lényegét.

„A diákok az egyetemek, főiskolák befejezése után azonnal elhelyezkedtek, miután egy cég már korábban megállapodott velük foglalkoztatásukról. Mivel a különböző iskolák általános képzést nyújtottak a tanulóknak, így kiemelten fontos volt a vállalati képzés biztosítása az új munkavállalók számára, akik a cégnél eltöltött első hónapokban-években megismerkedtek a vállalatban belüli különböző munkafolyamatokkal, gyakran a fizikai munkával is, sőt általában több-kevesebb ideig végeztek is azokat. Az előreléptetés és a bérezés szenioritás alapú volt. A dolgozóknak a termelékenységnövelésben való érdekeltté tétele céljából a munkáltatók bónuszokat alkalmaztak. Ez a prémium egy fajtája, amelyet egy évben kétszer vehettek készhez az alkalmazottak. Mértéke három-négy havi bérnek felelt meg. A vállalatok a válságosabb időszakokban – az elbocsátások helyett – a munkavállalókat a cégen vagy a vállalatcsoporton belül áthelyezték, a bónuszokat befagyasztották, a fizetéseket csökkentették.” (Bassa, 2004, 65. o.)

A béren és a bónuszokon kívül a vállalat számos szociális támogatást is biztosított a munkavállalók számára. Gyakoriak voltak a munkaidő után szervezett közös programok. A japán vállalatok nagyobb családi közösségként funkcionáltak, ahol összetartozás erős érzése alakult ki, amelyet a jellemzően vállalati szinten létrejövő szakszervezetek még inkább megerősítettek.

A leírtakból is jól látszik, hogy Japánban a vállalatirányítás fő célja a hosszú távú, stabil kapcsolatok kiépítése volt a vállalat jövedelmezőségében érintettek (stakeholder) – a munkavállalók, a beszállítók, a vevők, a részvénytulajdonosok és a finanszírozó bankok – között. A japán vállalatok stratégiájában a termelés és a piaci részesedés növelése elsőbbséget élvezett a rövid távú profitmaximalizással szemben. A nagyvállalatok felső vezetői és az igazgatótanács feladatköre között nem volt éles határ. Az igazgatótanács – amelyet általában a vállalat belső emberei és a főbank által delegált személyek alkották – szerepe formális volt, nem ellenőrizte a vállalatirányítók munkáját. A vállalati vezetők nagyfokú önállóságot élveztek, beszámolási kötelezettségük legfeljebb formálisan létezett (Ozsvald, 2007, 393. o.).

A japán gazdasági rendszer főbb elemei az itt vázolt formájukat a gyors növekedési korszak végéig (az 1970-es évek közepéig) őrizték meg. A rendszerben végbemenő lényegi változásokról a későbbiek szólunk részletesebben.

A japán gazdaság 1955-től az 1970-es évek elejéig évi 10 százalékos körüli reálnövekedést mutatott. A rendkívül gyors és hosszantartó gazdasági növekedés viszonylag alacsony munkanélküliség és inflációs ráta mellett ment végbe. 1968-ra Japán – a Német Szövetségi Köztársaságot megelőzve az Egyesült Államok mögött – a világ második legnagyobb gazdasága lett. Japán a kelet-ázsiai országok közül elsőként

lépett az exportorientált ipari fejlődés útjára, és modellként szolgált a régió többi országa számára, és elősegítette azok későbbi, egymás utáni gazdasági fejlődését. A Világbank 1993-ban megjelent tanulmányában a régió (és azon belül Japán) gyors gazdasági növekedését a következő tényezőkkel magyarázta: a kibocsátás és a termelékenység gyors növekedése a mezőgazdaságban, a termékenység gyors csökkenése (munkaképes korúak arányának növekedése), magas megtakarítási és beruházási ráta, a szellemi tőke kezdeti magas szintje és gyors növekedése, a termelékenység növekedésének magas rátája. A gyors gazdasági növekedés a jövedelmi különbségek csökkenésével párosult (*World Bank*, 1993).

Szüksős külföldi valutatartalékok és gazdaságpolitikai alkalmazkodás

Az 1955 és 1973 közötti időszakban a japán gazdaság teljesítménye ugyan mutatott némi ingadozást, de az éves növekedési ráta sohasem volt negatív. A japán gazdaság a „gyengébb” éveiben is négy-öt százalékkal nőtt. Növekedésének a nemzetközi fizetési mérleg (amelyen a korlátozott tőkeforgalom miatt a külkereskedelmi mérleget értjük) ingadozásai szabtak gátat. A koreai háborút követő több évben a fizetési mérleg deficitessé vált, mivel megszűnt a korábbi háború által teremtett külső kereslet, és a gyors gazdasági növekedést gyakran az exportot meghaladó import kísérte. A Bretton Woods-i rendszerben rögzített árfolyam és a szükséges valutatartalékok miatt a japán kormánynak időszakonként lassítania kellett a gazdasági növekedést. Emelte a kamatlábat, és csökkentette az állami kiadásokat, hogy mérsékelje az importot és a beruházásokat, és így kiegyensúlyozza a fizetési mérleget (*Ito*, 1993). A valutatartalékok védelméért 1. szigorúan korlátozták a tőkeforgalmat (a külföldi befektetéseket Japánban és a japánok külföldi befektetéseit állami engedélyhez kötötték), 2. az exportőröknek a valutabevételeiket át kellett váltaniuk jenre, 3. az importőrök csak állami engedéllyel juthattak külföldi valutához.

A japán gazdaságpolitika elsődleges célja exportorientált iparosítás támogatása volt. Az exportáló ipari ágazatok fejlesztése tette ugyanis lehetővé a külföldi valutatartalékok növelését, amely finanszírozta a belföldön nem elérhető ipari nyersanyagok, energiahordozók, mezőgazdasági termékek és az ipari fejlesztésekhez szükséges tőkejavak behozatalát. A japán fizetési mérleg tartósan magas szufficitet csak az 1960-as évek második felétől kezdett mutatni. Így mivel a külföldi valutával kapcsolatos korlátozások ekkorra feleslegessé váltak, eltörölték őket, s a tőkeforgalmi korlátokon is kezdtek lazítani.

Az állam szerepe a gazdaság fejlesztésében

1955 és 1973 között a gyors gazdasági növekedés motorját alapvetően a vállalati befektetések jelentették, de az export szerepe sem volt elhanyagolható. Az exportorientált ipari fejlődést támogató állami beavatkozás legfontosabb eszköze az iparpolitika volt. Az iparpolitikai célok megvalósítását szolgálták a külgazdasági, a költségvetési, a monetáris, a technológiai, a K+F- stb. politika intézkedései is. Az iparpolitika végrehajtásáért felelős MITI fő feladata az iparszerkezet korszerűsítése volt. Olyan (nehézipari és vegyipari) ágazatok fejlesztése került az előtérbe, ahol a leggyorsabb technológiai fejlődést és munkatermelékenység-növekedést várták, illetve ahol a legnagyobb volt a kereslet jövedelemrugalmassága belföldön és külföldön. A nehézipari és vegyipari fejlesztések jelentős tőkebefektetéseket és új technológiák intenzív használatát igényelték, mivel a termelési tényezők szűkösen álltak rendelkezésre, ezért szükség volt az állami beavatkozásra (befolyásolás–ellenőrzés–irányítás) (Hernádi, 1992). A teljesség igénye nélkül a következőkben összefoglaljuk az állami beavatkozás főbb jellemzőit.

AZ IPARPOLITIKA ÁLLAMI SZEREPLŐI ♦ Az 1950-ben alapított MITI mellett kisebb, de mégis meghatározó szerep jutott a pénzügyminisztériumnak. A pénzügyminisztérium az adópolitikán és (a japán jegybankkal együtt) a bankrendszeren keresztül támogatta az iparpolitikai célokat. Ezenkívül számos más állami intézményt hoztak létre az ipar- és exportfejlesztés érdekében – például többek között a Japán Export-bankot (amely 1952-től Japán Export-Import bankká alakult), a külkereskedelmi szervezetet (Japan External Trade Organization, JETRO) és a Japán Fejlesztési Bankot (Development Bank of Japan, DJB). Az export-import bank a külkereskedelemhez (hosszú lejáratú hitelek nyújtása nagy értékű gépexporthoz) és a tengerentúli befektetésekhez nyújtott finanszírozást. A külkereskedelmi szervezetet (JETRO) 1954-ben alapították a tengerentúli piacok felkutatására és a külgazdasági kapcsolatok kiépítésére. A fejlesztési bank hosszú távú fejlesztési hiteleket nyújtott, amelyek nagy része az 1950-es és 1960-as években az energia- (elektromos energia, szén), illetve a szállítási (például tengeri kikötők) szektorba irányult (Kimura, 2009).

AZ IPARPOLITIKA FŐ IRÁNYAI ♦ A japán iparpolitikai intézkedések négy fő kategóriája különböztethető meg (Ito, 1993, 197–199. o.):

1. *Infrastruktúra kiépítése minden ipari ágazat számára:* a kormány a gazdasági fejlődéshez szükséges infrastruktúra (például közúthálózat, kikötők, ipari parkok, ipari vízszolgáltatás, erőművek) kiépítését többféle formában finanszírozta. Egyrészt létrehozta a költségvetési beruházási és kölcsönprogramot (Fiscal Investment and Loan Program, FILP), amely második költségvetésként vált ismertté, mivel az nem volt része a központi kormányzati költségvetésnek. A FILP a háztartások állami tulajdonú postabankokban elhelyezett betéteit csatornázták – többek között – a gazdaság (ipar) fejlődéséhez szükséges infrastruktúra kiépítéséhez. Másrészt 1953

és 1966 között kölcsönöket vett fel a Világbanktól, amelyek nagy részét erőművek, acélgyárak, autópályák, gyorsvasút építésére fordította. Harmadrészt itt kell utalnunk a fejlesztési bank előbb említett szerepére.

2. *Erőforrások allokálása az ipari ágazatok között:* a kormány meghatározott ágazatok (például autóbuszok és teherautók, színes televíziók, személygépkocsik, nyomtatott áramkörök, számítógépek stb. gyártása) számára különböző támogatásokat és importtal szembeni védelmet nyújtott. A növendék iparágak addig élvezhették az importkorlátozást, amíg megerősödtek és a termékeik versenyképessé nem váltak a külföldiekkel szemben.

3. *Ipari átstrukturálódás az egyes ipari ágazatokon belül:* a kormány kartellek létrehozásával segítette az egyes iparágak strukturális átszerveződését a) az adott iparág hanyatlásakor, b) a költségek csökkentése (racionalizálás) érdekében, továbbá támogatta a vállalatok befektetéseinek és termelésének koordinációját és a vállalati kapacitások csökkentésének összehangolását. A kartellezést a versenytörvény (Anti-Monopoly Law) 1953-as módosítása tette lehetővé. A kormány a fejleszteni kívánt iparágakban különböző adókedvezményekkel és a FILP-ből nyújtott támogatással segítette elő modern gépek, gépparkok beszerzését. A racionalizáló kartellek tulajdonképpen megosztották a modern gépek beszerzéséhez és gyárak építéséhez kapcsolódó kockázatokat, és kihasználták a méretgazdaságosságot. A MITI finanszírozta a megcélzott iparágak vállalatainak a közös K+F-tevékenységét, valamint segítette, hogy azok hozzáférjenek külföldi technológiákhoz. Az 1950-es évek elején, racionalizáló kartellezést alkalmazó iparágak közé tartozott az acél-, a szén-, a hajó-, az elektromosenergia-, a műszál- és műtrágyaipar. Majd az 1950-es évek végén a petrokémiai, a szerszámgép- és az elektronikai ipar. (Az 1970-es években a kartellezés másik példáját láttuk a szén- és hajóiparban, amikor a MITI megpróbálta enyhíteni ezen iparágak leépüléséből eredő problémákat).

4. *A kis- és középvállalatok problémáinak kezelése:* a kormány számos intézkedést hozott, hogy megvédje és segítse a kis- és középvállalatokat, amelyek gyakran szenvedtek a strukturális változások következményeitől. A kis- és középvállalatoknak nyújtott állami támogatásoknak különböző formái voltak: pénzügyi segítség, modernizálási tanácsadás, korszerű vezetési gyakorlatok és technológiák közvetítése, adóengedelmények stb. Az állam hozzájárult a kis- és középvállalatok és a nagyvállalatok közötti alvállalkozói rendszer (sitauke) kialakulásához.

AZ ADÓ- ÉS PÉNZPOLITIKA SZEREPE AZ IPARFEJLESZTÉSBEN ♦ Az exportorientált iparfejlesztést szolgálták az adó- és pénzügypolitika különböző eszközei is.

Japánban az ipari vállalatok adóterhe jóval kisebb volt, mint a fejlett nyugati országokban. (Általánosan is alacsony adóztatás jellemezte a japán gazdaságot). A japán ipari vállalatok esetében – a banki finanszírozás jelentősége miatt – magas volt az idegen tőke aránya, így ezért sem adóztatták őket. A banki kamatokat levonhatták a vállalati adóból. A békeszerződés aláírása, az ország függetlenségének visszaszerzése után számos adókedvezményt vezettek be: fontos ipari berendezések

vásárlásakor társaságiadó-mentességet és gyorsított értékcsökkenési leírást; export-jövedelem esetén speciális levonásokat; az exportból származó veszteségek esetére adómentes tartalékok képzését; a meghatározott iparágak fejlesztéséhez szükséges importgépek és -berendezések vámmentességét stb. Az adóössztönzők segítették a beruházások és az export növekedését (Tsuru, 1993).

Az 1950-es és 1960-as években a japán vállalatok beruházásait a bankoktól felvett hitelekkel és nem a tőkepiacról (például kötvény- és részvénytőzsiacról) finanszírozták. A pénzügyi rendszer el volt zárva a nemzetközi pénz- és tőkepiacoktól, így az iparfejlesztés a hazai megtakarításokra támaszkodhatott. A háztartások megtakarításait a bankokban, valamint a postabankokban tartották, amelyeket a bankok, illetve az állam különböző csatornákon átirányították a meghatározott iparágak és az infrastruktúra fejlesztésére. A japán jegybank szabályozta a kamatlábakat és a hitellimiteket, valamint a nagybankok¹⁰ (city banks/városi bankok) számára közvetlenül nyújtott hiteleit is. Minden kamatlábat alacsonyan tartott, hogy ezzel stimulálja a kiemelt ipari ágazatok beruházásait. A kamatláb alacsony tartása mellett a japán jegybank meghatározta, hogy egy adott hónapban az ipari nagyvállalatokat finanszírozó nagybankok mennyivel növelhetik hiteleiket. A nagybankok szokatlanul nagy mértékben vettek fel hiteleket a japán jegybanktól, amit aztán tovább közvetítették az ipari nagyvállalatok számára.¹¹

A KÜLKERESKEDELEM ÉS TŐKEFORGALOM „IDŐZÍTETT” LIBERALIZÁCIÓJÁNAK SZEREPE ♦ Az 1950-es évek elején a kormány által (a szövetséges erők felügyelete alatt) irányított külkereskedelem átkerült a magánszektorba. Az export elvben teljesen szabadrá vált. Az importot érintő korlátozások valamelyest lazultak. A szűkösön rendelkezésre álló külföldi valutataralékok és a gyakran deficitbe csúszó fizetési mérleg miatt a kormány minden évben meghatározta az importra fordítható külföldi valutakeret összegét, amelynek elosztását – az iparfejlesztési célokat figyelembe véve – a MITI végezte el. Az importőröknek először külföldi valuta-kvótát kellett szerezniük a MITI-től, és csak azután kaptak a kereskedelmi bankoktól engedélyt a külföldi valuták használatára. A külkereskedelem ilyen szabályozása 1964-ig maradt fenn.

Az 1960-as években – az Egyesült Államok és a nemzetközi közösség nyomására – megindult a kereskedelem és a tőkeáramlások liberalizációja Japánban, amely nem mást jelentett, mint a különböző nemzetközi intézmények/egyezmények (IMF, GATT, OECD) előírásainak elfogadását és végrehajtását. A kereskedelem liberalizálásának első szakasza 1960 és 1964 között zajlott le. Japán azzal, hogy 1952-ben

¹⁰ Közéjük tartoztak a horizontális keirecuk középpontjában álló bankok.

¹¹ A nagybankok/városi bankok mellett léteztek regionális bankok, amelyek általában kis- és középvállalatokat finanszíroztak.

Kiegészítésként mindenképpen említést kell tennünk a hosszú lejáratú hiteleket nyújtó magánpénzügyintézetekről (japán ipari bank, hosszú lejáratú hitelek bankja, Nippon hitelbank) is, amelyeknek előjoguk volt arra, hogy hosszú lejáratú kötvények kibocsátásával finanszírozzák az állótőke-beruházásokra nyújtott hiteleket.

csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) és 1955-ben aláírta az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményt (GATT), elfogadta azok bizonyos előírásait. Többé már nem folyamodhatott mennyiségi korlátozásokhoz, és el kellett törölnie a folyó fizetésimérleg-tranzakciókhoz szükséges valuták korlátozását (IMF 8. cikk, a GATT II. cikk). Japán az importkvótákat már 1961-től kezdte megszüntetni, miközben megfigyelhető volt a vámtarifák emelkedése. Japán magas vámtarifákat általában a növendék iparágak termékeinek védelme érdekében, míg az alacsony vámtarifákat az elsődleges termékek, nyersanyagok, nemzetközileg már versenyképes ágazatok termékeinek esetében alkalmazott. A növendék iparágak vámvédelme azonban csak átmeneti volt. A GATT Kennedy-fordulója (1964–1967) újabb liberalizációs intézkedéseket (vámcsökkentéseket) írt elő Japán számára. Japán a növendék iparágakat, amíg azok nem váltak nemzetközileg versenyképessé, igyekezett vámokkal védeni. (Bizonyos mezőgazdasági termékek esetében mind a mai napig megmaradtak a magas importvámok.)

Japán a tőkemozgások liberalizálásánál szem előtt tartotta a továbbra is védelemre szoruló ágazatok érdekeit. Japánban, 1963-ig tilos volt a külfölditőke-érdekeltségű vállalatoknak a profit repatriálása. Ez csak az után szűnt meg, hogy Japán 1964-ben elfogadta az IMF 8. cikkét. Japán 1964-ben csatlakozott az OECD-hez, amely megkövetelte a tőkemérleg-tranzakciók liberalizálását is. A szigetország a tőkeforgalom liberalizációját próbálta húzni-halasztani. Felkészülve a külföldiek által támasztott esetleges versenyre, a vállalatok összeolvasztásával erősítette meg az ipari szerkezetet, valamint kezdetben az új vállalatok alapításakor maximum 50 százalékból korlátozta a külföldi részarányt. Ez utóbbi szabályt 1967-től kezdte egyre több ágazatban alkalmazni. A már létező vállalatokban a külföldiek csak nehezen és kismértékben tudtak részesedést szerezni. 1973-ban Japán beleegyezett a teljes tőkeáramlás liberalizálásba, de továbbra is maradtak fenn korlátozások. Például néhány iparágat nem vontak be a liberalizációba (Tsuru, 1993). Továbbra is sokkal nagyobb összegeket fektettek be japán vállalatok külföldön, mint a külföldi cégek Japánban.

A MITI felelt az iparpolitika és a kereskedelem és tőkeforgalom liberalizálásának összehangolásáért. A liberalizáció fokozatosan, a japán ipar versenyképességének erősödésével vált lehetővé. Azok az ágazatok, amelyek nemzetközileg versenyképessé váltak, és exportsikereket értek el a MITI szelektív iparfejlesztési politikája segítségével vagy anélkül, a következők:

1. a japán acél- és hajóipar – méretüket tekintve – a világ élvonalába kerültek, miután a fejlesztésüket támogató iparpolitikai döntéseket végrehajtották;
2. az autó-, számítógép- és félvezető ipar növendék iparágakként jelentős védelemben részesültek, és később jelentős exportágazatokká váltak;
3. állami támogatás nélkül nőtt az 1950-es és 1960-as években a varrógép-, fényképezőgép-, kerékpár-, motorkerékpár-, zongora-, rádió-, majd az 1960-as évek végétől a színtelevízió-, a magnetofon-, a kazetta-, a karóra-, a zsebszámológép-, a szerszámgép- stb- gyártás és export (Ito, 1993).

Külgazdasági kapcsolatok

A második világháborús vereséget követően Japán kelet-ázsiai országokkal alkotott magas szintű integrációja szétesett. 1940-ben Japán kereskedelmének 73 százalékát Kelet-Ázsiával bonyolította le, ez az arány 1951-re 31 százalékra csökkent (Petri, 1993). Japán (és egyben Kelet-Ázsia) háború utáni külgazdasági kapcsolatainak fejlődésére leginkább az Egyesült Államok (és a megörökölt gazdasági struktúra) volt hatással. Az Egyesült Államok ideológiai vonal mentén (kommunista–nem kommunista) fel- és megosztotta a kelet-ázsiai régiót, ahol a nem kommunista országokkal szoros kétoldalú kapcsolati rendszert alakított ki. A gyakran csak „San Franciscó-i rendszerként” említett bilateralizmus főbb elemei közé tartoztak a központi összeköttetésű (*hub-and-spokes*) védelmi szövetségek¹² és preferenciális kereskedelmi (és külföldi segélyekről szóló) egyezmények az Egyesült Államokkal és kétoldalú háborús jóvátételi megállapodások Japánnal (Katada, 2009, 3. o.).¹³ Az Egyesült Államok stratégiai feladatként kezelte egyrészt a nemzetközi kommunizmussal szembeni fellépést és Kína korlátozását, másrészt Japán gazdasági újjáépítését, szövetségesévé tételét.

Az Egyesült Államok nemcsak fontos védelmi, hanem gazdasági partnerré vált Japán és a többi nem kommunista kelet-ázsiai ország számára. A második világháborút követően az Egyesült Államok jelentős újjáépítési segélyeket nyújtott, amelyek mértéke különösen magas volt Dél-Koreában és Tajvanon. Ezenkívül három évtizeden keresztül (egészen az 1970-es évekig) az Egyesült Államok relatíve szabad piacra jutást biztosított a rendkívül gyorsan fejlődő japán gazdaság és a kelet-ázsiai régió többi újonnan iparosodott országa – Dél-Korea, Szingapúr, Hongkong, Tajvan – számára (Higgott, 2007).

Az Egyesült Államoknak nem csak az volt a célja, hogy a saját gazdasági kapcsolatait fűzze szorosabbra a nem kommunista kelet-ázsiai országokkal, hanem hogy megakadályozza a Japán és Kína közötti korábbi gazdasági függőség újraéledését. Így arra ösztönözte Japánt, hogy a nem kommunista délkelet-ázsiai országokkal, valamint Tajvannal és Dél-Koreával élessze újjá a gazdasági kapcsolatait. Az ehhez vezető utat Japán számára csak a már említett háborús jóvátételi egyezmények aláírása nyitotta meg.¹⁴

¹² Az Egyesült Államok Japánnal és a Fülöp-szigetekkel 1951-ben, Dél-Koreával 1953-ban, Tajvannal 1954-ben és Thaifölddel 1962-ben kötött kétoldalú biztonsági egyezményt.

¹³ Ez utóbbi elem esetén ki kell emelnünk, hogy Japán önként és már független országgént ajánlott fel háborús kompenzációt a kelet-ázsiai országok számára, amelyek jóval meghaladták az okkupáció alatt kikényszerített jóvátételeket.

¹⁴ Japánnak a háborús jóvátételek nagyságáról Burmával 1954-ben, a Fülöp-szigetekkel 1956-ban, Indonéziával 1958-ban sikerült megállapodnia. 1959-től Dél-Vietnám, 1962-től Thaiföld is részesült a japán háborús jóvátételekből. Japán az 1960-as évek közepén, Tajvannal és Dél-Koreával is megkötötte a háborús jóvátételekről szóló egyezményt.

A Délkelet-Ázsiának nyújtott japán háborús jóvátételek – az infrastruktúra újjáépítése mellett – gyakran olyan természeti erőforrások kiaknázásához kapcsolódtak, amelyeket Japán nehéziparának és vegyiparának fejlesztése igényelt. Mindez egyben azt is jelentette, hogy a japán vállalatok – a háborús jóvátételek nyújtásán keresztül – közvetlen tőkeberuházásokat hajtottak végre a délkelet-ázsiai országok bányászati szektorában. A háborús jóvátételek kötött jellege pedig jelentős japán iparcikkexportot generált, vagyis piacot teremtett a szigetország fejlődő iparágai számára. Tajvanon a japán jóvátételeket infrastrukturális fejlesztésekre (kikötők, hidak, elektromos erőművek stb.) fordították. Dél-Korea a japán háborús jóvátételekből – többek között – a pohangi vas- és acélipari vállalat (Pohang Iron and Steel Company, POSCO) felépítését finanszírozta.¹⁵ Japán először a délkelet-ázsiai országokkal, majd Tajvannal és Dél-Koreával élesztette újjá a külkereskedelmi kapcsolatait, ugyanakkor az Egyesült Államok évtizedekig megmaradt a legjelentősebb exportpiacának.

A japán vállalatok már az 1950-es években kezdtek külföldön beruházni. A japán közvetlen külföldi befektetések éves szintje azonban – az 1970-es évekig – alig haladta meg a 200-300 millió dollárt. Nagy része a kitermelő ágazatokba, a kereskedelembe és a munka-igényes feldolgozóipari ágazatokba áramlott, és előnybe részesítette a fejlődő ázsiai országokat. Az 1960-as években a japán befektetéseknek 18,6 százaléka az Egyesült Államokba, 19,3 százaléka Európába, 18,1 százaléka Kelet-Ázsiába, valamint 8 százaléka a Közel-Keletre irányult. A Kelet-Ázsiába irányuló japán közvetlen külföldi befektetések nagy része – ahogyan arra fentebb utaltunk – a kitermelő ágazatokat (kőolaj – Indonézia, földgáz – Brunei, vasérc és rézérc – Malajzia, Fülöp-szigetek) célozta meg (Ryutaro–Ryuhei, 1991, 51. o.). Több japán textilipari gyártó pedig termelését (műszálas textíliák előállítását) helyezte át Dél-Koreába és Tajvanra. Ezenkívül az előbb említett két országban akadt példa Japánból szállított inputokból elektronikus gépek összeszerelésére irányuló befektetésekre is.

A gyors gazdasági növekedés eredményei

A rendkívül magas növekedési rátával jellemezhető japán „gazdasági csoda” időszaka 1955-ben kezdődött. A gazdasági növekedés üteme a tervszámokat rendre túlszárnyalta, és az időszakos visszaesésektől eltekintve (évente, átlagosan) 10 százalékosan alakult. A vizsgált perióduson belül kiemelhető az 1960-ban meghirdetett nemzeti jövedelmet megduplázó terv (Ikeda-kormány) időszaka. A terv elnevezése egyben utalt is a kitűzött célra, vagyis a nemzeti jövedelem 1970-ig történő meg-

¹⁵ A japán háborús jóvátételek folyósítása az 1970-es években szűnt meg, de a kedvezményes jenhitelek és adományok nyújtása a hivatalos fejlesztési segélyek (Official Development Aid, ODA) formájában továbbfolytatódott.

duplázásra, ami már 1967-re teljesült.¹⁶ A GNP nagyságát tekintve Japán 1960-ra Kanadát, 1965-re az Egyesült Királyságot és Franciaországot és 1968-ra a Német Szövetségi Köztársaságot utasította maga mögé (*Kunio*, 1994). Így Japán az Egyesült Államok mögött a világ második legnagyobb gazdaságává vált a második világháborút követő két és fél évtizedben.

Japán gazdasági sikerét elsősorban a nehéziparban és a vegyiparban történt beruházásoknak (amelyeket a nemzetközi viszonylatban is magas háztartási megtakarítások finanszíroztak) és a kivitel gyors felfutásának köszönhetette. A kormány (és a MITI) export- és beruházásösztönző iparpolitikáján keresztül igyekezett támogatni a piaci folyamatokat. A kormány alapvető hozzáállása az iparpolitikához a közvetlen beavatkozás elkerülése volt: inkább iránymutatásokat fogalmazott meg a magánszektor szereplői számára. Az 1950-es évek második felében alakult ki az úgynevezett vasháromszög (lásd az előző alfejezetet), vagyis a gazdasági elit (nagyvállalati vezetők), a kormány és az államapparátus (hivatalnoki kar) közötti szoros együttműködés, amely hozzájárult a gazdasági célok megvalósításához.

Az ipari fejlődés jelentős strukturális változásokat eredményezett a japán gazdaságban. A másodlagos szektor nemzeti jövedelmen belüli aránya 1955 és 1970 között 28,6 százalékról 43 százalékra nőtt. Ebben a szektorban a foglalkoztatottak aránya 23,5 százalékról 34 százalékra emelkedett (*Nakamura*, 1994). (Az elsődleges szektor gazdasági súlya mind a foglalkoztatás, mind a megtermelt jövedelem tekintetében jelentősen csökkent). 1952 és 1973 között az ipari termelés 2,7-szeresére bővült. 1972-ben Japán a műszál-, gumi-, öntöttvas-termékek és személygépkocsik esetében a világ első számú, a nitrogén műtrágya, cement, acél, réz és alumínium esetében pedig a világ harmadik legnagyobb termelőjévé vált. Az 1970-es évek elejére, a méret és diverzitás tekintetében Japán rendelkezett a világ egyik legfejlettebb iparával. Az ipari fejlődés egyértelmű következménye az export összetételének átalakulása. A japán export volumene 1960-ig nem érte el a háború előtti szintet, majd azt követően, 1973-ig hétszeresére bővült. A háború előtt az exportot nagy részét kitevő textiltermékek súlya csökkent, helyette a nehézipari és vegyipari termékek részaránya vált meghatározóvá a kivitelben (*Kunio*, 1994, 21. o.). 1970-ben már a kivitel 76 százalékát tették ki.

¹⁶ A nemzeti jövedelem megduplázására vonatkozó terv a következő öt célkitűzést tartalmazta: a külkereskedelem és a nemzetközi gazdasági együttműködés támogatása, ipari struktúrák fejlesztése, a tudomány és a technológia támogatása (a munkavállalók képzése és oktatása), a nagy- és kisvállalatok közötti strukturális különbségek mérséklése, infrastruktúra (utak, kikötők, ipari területek, ipari vízhálózat) fejlesztése.

A gazdasági növekedés lelassulása

Japán rendkívül gyors gazdasági növekedése az 1970-es évek elejéig tartott. A következő két évtizedben a szigetország növekedési rátája megfeleződött, de az így is a legmagasabb volt a fejlett országok rátái között. Japán Ázsiából elsőként vált fejlett, iparosodott országgá, és az 1980-as évek elejére az egy főre jutó GNP tekintetében is utolérte a fejlett Nyugatot. Bekerült a világ tíz leggazdagabb országa közé. Az 1980-as években Japán a világ legnagyobb hitelezőjévé, hivatalos fejlesztési segélyek (ODA) donorává és közvetlen külföldi befektetéseket kibocsátó országgá vált.

A két kőolajválság és a rögzített árfolyamrendszer megszűnése

Az 1960-as évek végén Japán gazdasági növekedése felgyorsult, ami magas külkereskedelmi többlettel párosult. Ez azt jelezte, hogy a még 1949-ben rögzített 360 jen/dollár árfolyam alulértékeltté vált. Ez a probléma azonban nem csak a jenhez kapcsolódott: az Egyesült Államoknak tartós külkereskedelmi deficitje, míg Németországnak folyamatosan külkereskedelmi többlete volt. Az árfolyamok jelentős átalakítására lett volna szükség. Bár a Bretton Woods-i rendszer rendelkezett árfolyam-kiigazító mechanizmussal, annak használatára sohasem került sor (Ito, 1993).

Az 1960-as évek végén az Egyesült Államok expanzív gazdaságpolitikát kezdett alkalmazni, amely globális inflációt eredményezett. A dollár árfolyamára lefelé irányuló, az arany és európai valuták és a jen árfolyamára felfelé irányuló nyomás nehezedett. 1971-ben Nixon, amerikai elnök felfüggesztette a dollár kötött árfolyam melletti aranyra való szabad átválthatóságát. Az 1971-es Smithsonian-egyezmény 17 százalékkal értékelte fel a jent. A „Nixon-sokkra” válaszul a japán kormány expanzív monetáris és költségvetési politikával válaszolt. Gyorsan nőtték az állami beruházások. A Tanaka-kormány vasutak és autópályák építésébe fogott. 1972-ben csökkentette az irányadó kamatlábat. Az expanzív gazdaságpolitika beindította az inflációt. 1973 elejére nyilvánvalóvá vált, hogy nincs lehetőség a rögzített árfolyam fenntartására, és Japán áttért a jen lebegtetésére, amit a valuta felértékelődése követett.

Az infláció megfékezésére a hitelezés visszafogásával és a tervezett állami beruházások felmondásával a kormány már későn avatkozott be. Ebben a nehéz helyzetben érte az első kőolajválság a japán gazdaságot. 1973 októberében kitört a negyedik arab–izraeli háború, és ennek következményeként az OPEC arab tagországai bejelentették, hogy felfüggesztik a kőolajexportot azokba az országokba, amelyek Izraelt támogatják Szíriával és Egyiptommal szemben. Az Egyesült Államok katonai szövetségeseiként Japán is számíthatott az embargóra. Az embargó azonban rövid ideig tartott, ezért hatása is csak átmeneti volt. Ugyanakkor az OPEC négyeszeresére emelte a nyers kőolaj hordónkénti árát, amelynek viszont már hosszú távú következményei voltak. Japán az 1950-es évek végén kezdett a szén helyett a kőolajra mint energiaforrásra támaszkodni, és szinte a teljes kőolajszükségletét importálta (nagy részt a Közel-Keletről),

amelyből az energiaszükségletének 90 százalékát fedezte. Így a kőolajár növekedése komoly csapást jelentett a gazdaság számára. Japánban ez az áremelkedés magával húzta a többi árat is. A lakosság pánikszerű készletezése még inkább fokozta az árak emelkedését. 1974-ben az infláció olyan méreteket öltött, amilyent Japán a második világháborút követő hiperinfláció óta eltelt időszakban nem tapasztalt. A japán gazdaság 1974-ben recesszióba került. A GNP 1,3 százalékkal csökkent. Komoly visszaesés volt az energiaigényes ipari anyagokat előállító ágazatokban (például az acéliparban).

1975-ben a japán reál GNP 2,4 százalékkal nőtt, miközben a fejlett nyugati országok még nem lábaltak ki a recesszióból. A kőolajválság előtti gyors növekedési ütem már nem tért vissza. A japán gazdaság az 1990-es évek elejéig – kisebb ingadozásokkal – évente átlagosan 5 százalékkal nőtt. A vállalati beruházások növekedésének gyors üteme, amely a kőolajválság előtti időszakban a gazdasági növekedés fő hajtóereje volt, mérséklődött. 1974 és 1977 között elsősorban a nettó export és a lakossági fogyasztás táplálta a gazdasági növekedést. A jen alacsony árfolyama ösztönözte az export növekedését. A külkereskedelmi többlet olyan méreteket öltött, amelyek sűrűlódásokat okoztak Japán és az Egyesült Államok közötti gazdasági kapcsolatokban. Majd 1977-ben és 1978-ban az Egyesült Államok romló külkereskedelmi mérlege a dollár gyors leértékelődéséhez és a jen erőteljes felértékelődéséhez vezetett. A japán kormány a gazdaság élénkítése érdekében növelte a költségvetési kiadásokat. A jen felértékelődése 1978 novemberéig tartott, amikor Japán, Nyugat-Németország, Svájc és az IMF közösen beavatkozott a dollár védelme érdekében. Ezt követően a japán jen árfolyama gyengült.

A jen leértékelődését támogatta a második kőolajválság is. A kőolaj ára már 1978 végén elkezdett emelkedni. A növekedésének üteme 1979-ben felgyorsult, majd 1980-ban lelassult. A második kőolajválság az iráni forradalomnak és a nyomában fellépő kitermelés-visszaesésnek volt köszönhető. A kormány és a pénzügyi hatóságok felhagytak a gazdaság stimulálásával, és megszorító költségvetési és monetáris politikát alkalmaztak, hogy elkerüljék az infláció meglódulását. Mindez visszafogta a gazdasági növekedés ütemét. Az első kőolajválságtól eltérően a GNP most nem csökkent. A második kőolajválságot Japán azért is kezelhette jobban, mert időközben az ipari struktúraváltás elindításával sikerült az ország kőolajfüggőségét csökkenteni. 1980 és 1985 között a nettó export gyors növekedése fontos szerepet játszott a gazdaság bővülésében. A GNP növekedési rátájához a nettó export például 1980-ban 79,8 százalékkal, 1981-ben 40,9 százalékkal, 1983-ban 46,3 százalékkal és 1984-ben 25,7 százalékkal járult hozzá.

Japánban az iparpolitika az energiaigényes, tökeintenzív helyett a tudás- és technologiaintenzív iparágak fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A sikeres struktúraváltásnak köszönhetően a japán ipar jó minőségű, versenyképes árukat szállított a világpiacon. Magas hozzáadott értékű, csúcstechnológiai termékek hajtották a kivitelt. Miközben az import alig nőtt, mert a kőolaj és egyéb elsődleges termékek ára csökkent. Japán külkereskedelmi mérlege újra jelentős többletet kezdett mutatni, amellyel együtt a gazdasági konfliktusok is visszatértek.

Az 1980-as évek elején az erős dollár is segítette a japán export expanzióját. Az amerikai gazdaságot az erős dollár miatt érő negatív hatások megszüntetése érdekében a G5 (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Német Szövetségi Köztársaság, Japán, Franciaország) pénzügyminiszterei 1985-ben aláírták a Plaza-egyezményt, amelynek hatására a jen jelentősen felértékelődött a dollárhoz képest. 1985-ben 1 dollárért még 250 jent adtak, majd egy évvel később 165 jent, és 1987-ben már csak 123 jent. Túl erős volt a jen felértékelődése ahhoz, hogy a japán gazdaság könnyen tudja kezelni. 1986-ban a növekedési ráta 2,6 százalékra esett vissza (Kunio, 1994). A jen erősödése a kisebb exportáló vállalatokat sújtotta a legjobban, amelyek közül több száz ment tönkre 1986-ban. Az árfolyamsokk a nagy exportáló vállalatokat sem kímélte. De ők – állami támogatással a hátuk mögött – valamivel könnyebben tudtak alkalmazkodni. Lefaragták a költségeiket, és elvárták a beszállítóktól, hogy csökkentse az áraikat. Új technológiákat vezettek be a termelésbe, és törekedtek a nagyobb hozzáadott értékű termékek gyártására. A költségmegtakarítás másik (eddig csak kisebb mértékben alkalmazott) formáját jelentette a termelőkapacitások alacsonyabb bérköltségű kelet-ázsiai országokba való telepítése (lásd az előző fejezet *Külgazdasági kapcsolatok* című alfejezetét). Az árfolyamsokkra a kormány expanzív monetáris és költségvetési politikával válaszolt, hogy segítse a gazdasági növekedést. A japán jegybank a leszámítolási kamatlábat – több lépcsőben, 1987-ig – rekord alacsony szintre – 2,5 százalékra csökkentette. A kormány 1986-ban, az úgynevezett költségvetési beruházási és kölcsönprogram (Fiscal Investment and Loan Program, FILP) keretében a költségvetés kiadásait 14,1 százalékkal növelte – ebből infrastrukturális fejlesztéseket finanszírozott. A jen erősödését követően a japán külkereskedelmi mérleg továbbra is tartósan többletet mutatott, ugyanakkor az 1980-as évek második felében a gazdaság növekedését elsősorban már nem a külső, hanem a belső kereslet hajtotta. Az ezt követő években a japán gazdaságot elsősorban a belső kereslet (a befektetések és a lakossági fogyasztás) hajtotta. 1986-ban és 1987-ben Japán lakás- és irodaház-építési lázban égett. 1988-tól pedig a vállalati beruházások stimulálták a növekedést. Jelentős beruházások voltak a gépjármű- és elektromosgép-iparban, valamint a kereskedelemben és egyéb szolgáltató ágazatokban. Korábban nem tapasztalt méretekben bővültek a lakosság vásárlásai tartós fogyasztási cikkekből (Ozsvald, 1997, 21. o.). Japán növekedési rátája a 1990-es évtized elejéig 4–6 százalék között mozgott.

Ipari struktúra átalakulása

Japán – a többi fejlett nyugati országhoz képest – gyorsabban tudott növekedni az 1970-es és 1980-as években. Ennek egyik fő oka az volt, hogy Japán – különböző energiatakarékos/költségtakarékos intézkedéseknek és a gyors ipari struktúraváltásnak köszönhetően – sikeresebben tudta kezelni a kőolajválságokat.

A két kőolajválság során a kőolaj árának emelkedése jelentősen megnövelte az energiaköltségeket. A japán vállalatok energiatakarékos eljárásokat kezdtek beve-

zetni, és racionalizálták a termelési folyamatokat. A különösen energiaigényes ipari anyagokat előállító ágazatokban (például az acél- és cementiparban) még komolyabb technológiai újítások történtek az energiafogyasztás csökkentése érdekében.

Költségszökkentések a foglalkoztatás terén is történtek, mindez azonban nem járt együtt az élethosszig tartó foglalkoztatás feladásával, és a vállalatok igyekeztek elkerülni az elbocsátásokat. Az 1970-es évek végére általánossá vált, hogy a vállalatok nem vettek fel új munkaerőt a nyugdíjba vonulók helyére. Ha mégis bővítették a munkaerő-állományt, akkor általában nőket vettek fel, akiket részmunkaidőben vagy meghatározott ideig alkalmaztak. Az is jellemző volt, hogy a vállalat munkaerőt csoportosított át a gyárai között vagy a vállalatcsoporton belül.

Japán sikeresnek mutatkozott az energia-megtakarításban, és csökkenteni tudta a termelés egységére jutó energiafelhasználását. Ugyanakkor azok a nyersolaj és egyéb nyersanyagok olcsó importjára nagymértékben támaszkodó ipari ágazatok (például acél-, hajó-, műszál- és petrokémiai ipar), amelyek fontos szerepet játszottak Japán gazdasági növekedésében, nem kerülhették el a visszaesést és kapacitásaik csökkentését. A MITI segítette a hanyatló ágazatokat kartellek létrehozásával és a kapacitásaik összehangolt leépítésével. A hanyatló ágazatok vállalatai elbocsátották a munkaerő egy részét. Az elbocsátott dolgozókat állami támogatással segítették. Előfordult a kapacitások külföldre telepítése is.

Az 1970-es években a különböző gépeket és berendezéseket előállító ágazatok az energiaigényes ipari anyagokat előállító ágazatokat felváltva lettek a legjelentősebb ipari ágazatok Japánban. Különösen nagy volt a növekedés az elektromos és elektronikus termékek gyártásában. 1970 és 1980 között az előbbi termékek termelése kétszeresére nőtt. A mikroelektronika területén történt fejlesztések tették lehetővé ezt a felfutást. Az 1980-as évek elején az integrált áramkörök, videolejátszók és számítógépek termelése nőtt a leggyorsabban. Hasonlóan teljesítettek a precíziós és ipari gépeket (például órák, karórak, fényképezőgépek, robotok stb.) előállító ágazatok is, és a gépjárműgyártás növekedése sem volt elhanyagolható. Az 1970-es és 1980-as években Japán ipari termelésének struktúrája eltolódott a magas hozzáadott értékű és alacsony energiát igénylő ágazatok irányába.

Az ipari struktúra változása az export összetételében is megnyilvánult. 1970-ben az acélkivitel a teljes japán export 15 százalékát tette ki. 1983-ban már csak 9 százalékát. Ebben az időszakban a gépek és berendezések aránya 45 százalékról 68 százalékra nőtt. Az 1970-es években a legjelentősebb exportcikkek az autók voltak. Majd az 1980-as évektől a videolejátszók, integrált áramkörök, faxgépek, cd-lejátszók, videó kamerák exportja nőtt a leggyorsabban. Az 1990-es évek elejére a gépek és berendezések az exportnak már 75 százalékát tették ki (Kunio, 1994, 26. o.).

Az 1970-es és 1980-as években a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottak kitemelő, feldolgozó és szolgáltató (elsődleges, másodlagos és harmadlagos) ágazatok közötti megoszlás szintén átrendeződött. Jelentősen nőtt a szolgáltató ágazat súlya. A harmadlagos szektor fejlődése a vidék és város közötti jövedelmi egyenlőtlenségek csökkenését és a városi típusú fogyasztás országos szintű kiterjedését jelezte (Nakamura, 1985, 95. o.).

Külgazdasági kapcsolatok

A japán export gyors felfutása és a jelentős méreteket öltő kereskedelmi többlete komoly gazdasági konfliktusokat generált a szigetország fejlett nyugati országokkal – főleg az Egyesült Államokkal – kialakított kapcsolatában. Az Egyesült Államok volt Japán legfőbb külkereskedelmi partnere. A két ország közötti kereskedelmi súrlódások már az 1960-as évektől folyamatosak voltak, de igazán csak az 1980-as években éleződtek ki. Az 1960-as évektől kezdve az Egyesült Államok több termék esetében (például textilárúk, acél, színes televízió, autó, félvezetők, videolejátszó, ipari gépek stb.) kért önkéntes exportkorlátozást Japántól. Majd az 1980-as években az Egyesült Államok – az exportkorlátozások mellett – több amerikai termék (például agrártermékek, autók/autóalkatrészek, félvezetők, pénzügyi szolgáltatások stb.) vásárlását (az import önkéntes növelését) kérte Japántól. Emellett az Egyesült Államok kormánya öt-hét évente, amikor a Japánnal szemben fennálló külkereskedelmi deficit már óriási méreteket öltött, a jen felértékelése irányába tett lépéseket.

Az 1980-as évektől a kétoldalú konfliktusok már nemcsak egyszerűen a szektorális kereskedelmi súrlódásokról, hanem az egész gazdaságot érintő strukturális kérdésekről szóltak. Az Egyesült Államok a japán piacot zártnak tekintette, ahol magasak az importkorlátok, amelyek azonban nemcsak tarifákat és mennyiségi korlátozásokat, hanem a határok mögötti szabályozást és piaci gyakorlatot is magukban foglaltak. Az amerikai kormány azon az állásponton volt, hogy a japán piacot meg kell nyitni az importkorlátozások csökkentésével, és így a Japánba irányuló amerikai export emelkedhet és az Egyesült Államok–Japán közötti kereskedelmi egyensúlytalanság és az Egyesült Államok teljes kereskedelmi deficitje pedig csökkenhet.

A japánok viszont úgy látták, hogy a megtakarítások és a beruházások közötti nagy egyensúlytalanság okozza a jelentős kereskedelmi egyensúlytalanságot az Egyesült Államokban és Japánban, és amíg ezeknek a belső egyensúlytalanságoknak a korrekciója nem történik meg, addig a kereskedelmi egyensúlytalanság is fennmarad. A külkereskedelmi hiány mérséklése érdekében Japán azt javasolta az Egyesült Államoknak, hogy csökkentse a költségvetési deficitjét és növelje a háztartási megtakarításokat.¹⁷ A külkereskedelmi többlet csökkentése érdekében Japán vállalta, hogy expanzív monetáris és költségvetési politikával, valamint deregulációs intézkedésekkel stimulálni fogja a hazai keresletet (*Kawai–Urata, 2010*).

A japán–amerikai kereskedelmi konfliktusok egészen az 1990-es évek közepéig folytatódtak. Az 1985 és 1995 közötti időszak azonban számos olyan változást hozott, amely hozzájárult a kétoldalú viták megszűnéséhez.

¹⁷ A reagani expanzív költségvetési politikának köszönhetően az Egyesült Államok az 1980-as években, költségvetési hiánnyal is (ikerdeficittel) küzdött a kereskedelmi hiány mellett, amelynek egyik fő finanszírozója Japán volt, és amely szintén a már korábban említett belső egyensúlytalansági problémákat tükrözte.

1. A Plaza-egyezményt követően a jen gyors felértékelődése ugrásszerűen növelte a japán közvetlen külföldi befektetéseket.¹⁸ A japán termelővállalatok tömegesen helyezték ki termelésüket az alacsonyabb bérköltségű kelet-ázsiai országokba, ahonnan az előállított termékek egy részét exportálták a fejlett nyugati piacokra, többek között az Egyesült Államokba is.¹⁹ 1985-től kezdve Japán egyre szorosabbra fűzte gazdasági kapcsolatait (termelési hálózatok) Kelet-Ázsiával, és az Egyesült Államok súlya a japán importban és exportban mérséklődni kezdett. Az Egyesült Államok Kelet-Ázsiával fennálló külkereskedelmi hiánya azonban folyamatosan bővült, amelyben Japán közvetlen szerepe mérséklődött, Kínáé viszont egyre erősödött.
2. Az 1970-es és 1980-as években az Egyesült Államok volt Japán közvetlen külföldi befektetéseinek fő célországa, de a fejlett nyugat-európai országok is jelentős összegű japán tőkét tudtak vonzani. 1985 és 1989 között a japán közvetlen külföldi befektetéseinek közel kétharmada az Egyesült Államokba (46,3 százalék) és az Európai Közösség (EK) országaiba (18,4 százalék) irányult. A (például elektromos gépeket és gépjárműveket gyártó) japán vállalatok a közvetlen befektetésekkel (helyi termeléssel) kívánták megkerülni az Egyesült Államok és az EK-országok által felállított kereskedelmi akadályokat.
3. Az 1995-ben létrehozott Világkereskedelmi Szervezet (WTO) vitarendezési mechanizmusa új keretet adott a kereskedelmi konfliktusok rendezéséhez.
4. Az 1990-es évek elején, az eszközpiazi buborék kidurranását követően a stagnáló Japánt (lásd következő fejezet) az Egyesült Államok már kevésbé tekintette „veszélyes” gazdasági versenytársnak.

Japán Kelet-Ázsiával kiépített külgazdasági kapcsolataiban szintén figyelemre méltó változások mentek végbe. Az 1980-as évekre Japán – a közvetlen külföldi befektetéseinek (és a hozzákapcsolódó kereskedelemnek) és fejlesztési segélyeinek köszönhetően visszanyerte Kelet-Ázsia feletti gazdasági dominanciáját.

Az 1970-es és 1980-as években a japán közvetlen külföldi befektetések fő célterülete az Egyesült Államok (és Nyugat-Európa) mellett Kelet-Ázsia volt. A kőolajválságok, a jen erősödése (rögzített árfolyamrendszer megszűnése) és a hazai munkabérek emelkedése hajtotta a japán vállalatok kelet-ázsiai beruházásait. Dél-kelet-Ázsiában a japán befektetések az 1970-es években továbbra is a természeti erőforrások kiaknázására irányultak, de megfigyelhető volt a japán feldolgozóipari vállalatok munkaintenzív tevékenységeinek növekvő kihelyezése is. A kitermelő ágazatokba beruházó japán vállalatok az ásványi anyagokat, energiahordozókat Japánba szállították, míg a feldolgozóiparba beruházó japán vállalatok a termékei-

¹⁸ 1989-ben Japán lett a világ legnagyobb közvetlen külföldi befektetéseket kibocsátó országa.

¹⁹ Ez a gyakorlat már létezett az 1970-es években és az 1980-as évek első felében is, szintén a költségek csökkentése és a nyugati országok kereskedelmi korlátainak megkerülése érdekében, de akkor még nem öltött ilyen méreteket.

ket harmadik országba (például az Egyesült Államokba) vagy Japánba exportálták (Thorbecke–Salike, 2011). Ez utóbbi igaz volt a Dél-Koreában és Tajvanon befektető (jellemzően elektromos gépeket, textiltermékeket gyártó) japán vállalatok tevékenységére is. Az 1980-as évek második felében, a Plaza-egyezményt követően (ahogyan arra már utaltunk) a japán közvetlen külföldi befektetések rohamos növekedésnek indultak Kelet-Ázsiában. A japán vállalatok ekkor kezdték Kelet-Ázsiában kiépíteni a termelési hálózataikat, elsősorban a gépiparban (elektromos/elektronikus gépek) és az autópiparban. Elsősorban ezen ágazatokon (és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelmen) alapul a kelet-ázsiai gazdasági integráció. Az 1980-as évek végétől a tajvani, szingapúri, dél-koreai és hongkongi vállalatok terjeszkedésével még intenzívebbé vált a kelet-ázsiai integrációs folyamat. Továbbá a hidegháború enyhülésének és a bevezetett piaczgazdasági reformoknak köszönhetően Kína és az indokínai országok (Vietnam, Laosz, Kambodzsa) is a kelet-ázsiai gazdasági integráció részeseivé válhattak.

Japán kelet-ázsiai gazdasági kapcsolataiban ki kell emelnünk a hivatalos fejlesztési segélyek (ODA) szerepét is. Japán az 1970-es évekig nyújtott háborús jóvátételeket a kelet-ázsiai országoknak, majd ezt követően kedvezményes jenhiteleket és adományokat nyújtott számukra. A japán hivatalos fejlesztési segélyek az 1980-as években kezdtek gyorsabban nőni. Japán 1989-re a világ legnagyobb donor országává vált. A japán hivatalos fejlesztési segélyek elsősorban Kelet-Ázsiába irányultak. Japán az 1980-as években az Egyesült Államokat megelőzve lett a fontosabb donor ország a kelet-ázsiai régió számára. A Kelet-Ázsiába irányuló japán hivatalos fejlesztési segélyekből elsősorban a gazdasági infrastruktúrát és a termelőszektorokat fejlesztették. Az 1970-es évek végétől egészen az 1990-es évek elejéig Japán a hivatalos fejlesztési segélyeket, a közvetlen külföldi befektetéseket és a külkereskedelmet integráltan kezelte a délkelet-ázsiai gazdasági kapcsolataiban. A japánul csak szanmiittai-nak (Szentháromság) hívott modell lényegét a következőképpen lehetne megfogalmazni: a hivatalos fejlesztési segélyek támogatták a japán vállalatok letelepedését (közvetlen befektetéseit) Délkelet-Ázsiában, amellyel elősegítették a külkereskedelem és a régió országainak (exportorientált iparosításra alapozott) gazdasági fejlődését (Ramiarison, 2010). A hivatalos fejlesztési segélyek kötött jellege hozzájárult az intraregionális kereskedelem bővüléséhez és egyben a kelet-ázsiai gazdasági integráció erősödéséhez.

Pénzügyi dereguláció és a nemzetközi tőkemozgások liberalizálása

Az államilag erőteljesen kontrolált japán pénzügyi rendszer az 1970-es és 1980-as években jelentős változásokon ment keresztül. Az 1970-es években megindult a japán pénzügyi rendszer deregulációja, amellyel párhuzamosan a nemzetközi tőkemozgások további liberalizációját lehetett megfigyelni. A japán pénzügyi rendszer deregulációjának első lépése az államkötvények megjelenéséhez kapcsolódik.

A gazdaság ösztönzése érdekében a japán kormány az 1970-es évek közepén (átmenetileg) feladta a kiegyensúlyozott költségvetési politikáját. A parlament engedélyezte deficitfinanszírozó államkötvények kibocsátást.²⁰

A hazai pénzügyi dereguláció és a nemzetközi tőkeműveletek liberalizációja még számos további intézkedést magában foglalt, de mi itt – a terjedelmi korlátok miatt – csak néhányat emelnénk ki: 1. a betéti kamatlábak liberalizálása, 2. a rövid lejáratú pénzpiac létrehozása, 3. a bankközi piac diverzifikálása, 4. a japán jegybank nyílt piaci műveleteinek diverzifikálása, 5. a banki és értékpapír-piaci üzletek közötti korlátok lebontása, 6. a nemzetközi banki műveletek és kötvénykibocsátás liberalizálása, 7. a japán vállalatok és pénzintézetek külföldi valuta-tranzakcióit érintő korlátozások enyhítése, 8. a nem banki intézményi befektetők (például nyugdíjalapok, biztosítók) külföldi kötvényvásárlási korlátainak enyhítése, 9. nagyobb részvétel biztosítása a japán pénzpiacon a külföldi pénzintézetek számára (például tőzsde, állampapírok forgalmazása terén) stb.

A számos deregulációs és liberalizációs intézkedés eredményeként a japán nagyvállalatok projektjeiket közvetlenül az értékpapírpiacról tudták finanszírozni. (A banki hitelek szerepe csökkent a nagyvállalatok finanszírozásában. A bankok pedig új üzleti lehetőségeket kerestek, és tömegesen kezdtek ingatlanhitelezéssel foglalkozni. Nagyobb kockázatot vállalva, hiteleket nyújtottak kis- és középvállalatok, valamint háztartások ingatlanügyleteihez). A japán bankok a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban domináns pozícióba kerültek. A tokiói értéktőzsde a világ egyik legnagyobb értékpapírpiacává vált. A szigetország a világ legnagyobb tőkeexportőre (*Simon–iff. Simon, 2006*) és egyben hitelezője lett.

Az expanzív monetáris politika, a hazai pénzügyi dereguláció és a nemzetközi tőkeműveletek liberalizációja negatív következményeként spekulatív pénzek ömlöttek az eszközpiacra, ami a részvény- és ingatlanárak indokolatlanul gyors emelkedését okozta. (A már eredetileg is az árak tekintetében világelső tokiói ingatlanok értéke megháromszorozódott. A többi japán nagyvárosban is hasonló árrobbanás zajlott le. A Nikkei-index az 1983-as 8800 pontról 1986-ra, 16 401-re emelkedett. Majd 1989-re 38 915-ös szintet ért el (*Ozsvald, 1997, 23. o.*). Ugyanakkor az infláció nem jelent meg a reálgazdaságban. A japán jegybank későn avatkozott be, és restriktív lépéssorozatának²¹ hatására az eszközpiaci buborék 1991-ben kipukkadt.

²⁰ A deficitfinanszírozó államkötvények kibocsátása rövid idő alatt felfutott. 1978-ra a költségvetési hiány elérte a GDP 5,5 százalékát. Az 1980-as évek elején a kormány visszatért a korábbi fiskális politikájához, és 1987-re eltüntette a hiányt, és csökkentette az államadósságot (*Sato, 2002*).

²¹ A japán jegybank 1989 májusa és 1990 augusztusa között, 2,5 százalékról 6 százalékra emelte a leszámítási kamatlábat (*Rhodes–Yoshino, 2007*).

HIVATKOZÁSOK

- ADAMS, T. F. M. (1964): *A Financial History of Modern Japan*. Research, Tokió.
- BASSA ZOLTÁN (2004): Japán és helye a világgazdaságban. Megjelent: *Bassa Zoltán–Buzás Sándor–Ludvig Zsuzsa–Majoros Pál–Székely-Doby András–Szigetvári Tamás: Világgazdasági régiók*. Perfekt, Budapest, 55–88. o.
- BUCKLEY, R. (1978): *Occupation Diplomacy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CARSON, R. L. (1990): *Comparative economic systems*, Vol. 3, M. E. Shape, Armonk.
- Chapman, William (1991): *Inventing Japan*. Prentice Hall Press, New York
- COHEN, T. (1987): *Remaking Japan: The American Occupation as New Deal*. The Free Press, New York.
- FEAREY, R. A. (1950): *The Occupation of Japan. Second phase: 1948–1950*. The MacMillan Company, New York.
- GRABOWIECKI, J. (2006): Keiretsu groups: Their role in the Japanese economy and a reference point (or a paradigm) for other countries, *Institute of Developing Countries, VRF Series*, No. 413.
- HERNÁDI ANDRÁS (1992): *Main elements of Japanese development: Lessons for Hungary*. Kézirat, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- HIGGOTT, R. (2007): *Alternative models of regional cooperation? The limits of regional institutionalization in East Asia*. Megjelent: *Télö, M. (szerk.): European Union and new regionalism: Regional actors and global governance in a post-hegemonic era*. Ashgate, Aldershot, 75–106. o.
- ICHIMURA, S. (1993): *The Role of Japan in Asia*. ICEG Occasional Papers, No. 36. San Francisco.
- ITO, T. (1993): *The Japanese economy*, MIT Press, Cambridge–London.
- KATADA, S. N. (2009): *Political Economy of East Asian Regional Integration and Cooperation*. ADBI Working Paper Series, No. 170.
- KAWAI, M.–URATA, S. (2010): *Changing commercial policy of Japan during 1985–2010*. ADBI Working Paper Series, No. 253.
- KIMURA, F. (2009): *Japan's Model of Economic Development*. UNU-WIDER Research Paper, No. 2009/22.
- KUNIO, Y. (1994): *Japanese economic development*, Oxford University Press, Kuala Lumpur.
- LUKÁCS ESZTER–MAYER ÁDÁM–VÖLGYI KATALIN (2010): *Ázsia tanulmányok*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- MOLNÁR LÁSZLÓ (1993): *A japán gazdasági tervezés és továbbfejlesztésének iránya*. Vezetéstudomány, 7. sz. 5–16. o.
- NAKAMURA, M. (1991): *Democratization, Peace and Economic Development in Occupied Japan*. Kézirat.
- NAKAMURA, T. (1985): *Economic development of modern Japan*. International Society for Educational Information, Tokió.
- NAKAMURA, T. (1994): *Lectures on modern Japanese economic history, 1924–1994*. LTCB International Library Foundation, Tokió.
- NAKAMURA, T. (1998): *A History of Showa Japan 1926–1989*. University of Tokyo Press, Tokió.
- NOGUCHI, Y. (1998): *The 1940 System: Japan under the Wartime Economy*. AEA Papers and Proceedings.

- OZSVALD ÉVA (1997): A japán gazdaság alkalmazkodóképességéről. Gazdaságtörténeti áttekintés. Megjelent: *Hernádi András* (szerk.): A japán gazdaság és társadalom átalakulásának várható tendenciái. T/18410 számú OTKA-kutatás kézírata, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- OZSVALD ÉVA (2007): A japán corporate governance új modellje. Megjelent: *Szerdahelyi István–Wintermantel Péter* (szerk.): Japanológiai körkép. Emlékkönyv az ELTE BTK japán szakos képzésének húszéves jubileumára. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 391–408 o.
- PETRI, P. A. (1993): The East Asian Trading Bloc: An Analytical History. Megjelent: *Franke, J.–Kahler, M.* (szerk.): Regionalism and Rivalry. Japan and the United States in Pacific Asia. University of Chicago Press, Chicago, 21–52. o.
- RAMIARISON, H. A. (2010): Assessing the developmental role of foreign aid in developing countries. A special reference to the role of Japan's aid in Far East Asia. VRF Series, No. 462.
- REDFORD, L. H. (szerk.) (1980): The Occupation of Japan: Economic Policy and Reform. The MacArthur Memorial. Norfolk, Virginia.
- RHODES, J. R.–YOSHINO, N. (2007): Japan's Monetary Policy Transition, 1955–2005. GRISP Information Center, Discussion Paper, No. 4.
- RYUTARO, K.–RYUHEI, W. (1991): Japan's Foreign Direct Investment. Annals of the American Academy of Social Science, Vol. 513. Japan's External Economic Relations: Japanese Perspectives, 48–61 o.
- SATO, K. (2002): From fast to last: the Japanese economy in the 1990. Journal of Asian Economics, Vol. 13. No. 2. 213–235. o.
- SCHONBERGER, H. B. (1989): Aftermath of War: Americans and the Remaking of Japan, 1945–1952. Kent State University Press, Kent, Ohio.
- SIMON GYÖRGY–IFJ. SIMON GYÖRGY (2006): A gazdasági növekedés problémái Japánban: a „gazdasági csodától” az elhúzódó recesszióig. Közgazdasági Szemle, 53. évf. 1. sz. 46–68. o.
- THORBECKE, W.–SALIKE, N. (2011): Understanding the foreign direct investment in East Asia. ADBI Working Paper Series, No. 290.
- TSURU, S. (1993): Japan's capitalism: creative defeat and beyond. Cambridge University Press, Cambridge.
- UCHINO, T. (1983): Japan Postwar Economy: an insider's view of its history and its future. Kodansha International Ltd, Tokió–New York.
- VAN RIXTEL, A. (2002): Informality, and monetary policy in Japan: The political economy of bank performance. Cambridge University Press, Cambridge.
- WORLD BANK (1993): The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy, Oxford University Press, Washington DC.

III. A japán gazdaság alacsony növekedési korszaka

VÖLGYI KATALIN

A buborékgazdaság kipukkanása és következményei

Az 1980-as évtized második felében kialakult eszközpiaci buborék 1991-ben kipukkadt, miután a japán jegybank 1989-ben és 1990-ben is többször emelte a kamatlábakat. A Nikkei-index az 1989-ben elért 38 915-ös csúcstről – több lépcsőben – a 7600-as szintig süllyedt 2003-ig (Kiglics, 2007). Az ingatlanok árai pedig a csillagászati magasságok után, az ezredfordulót követően alacsonyabbak voltak, mint 1985-ben, a buborék előtti utolsó évben (Ozsvald–Pete, 2003). Az eszközpiaci luftballon kipukkanását követően a japán gazdaságnak rendkívül hosszú stagnálással kellett szembenéznie. Az 1990-es években a japán gazdaság éves átlagban 1 százalékkal nőtt. A reál GDP növekedési rátája csak 1998-ban mutatott negatív értéket. Az 1990-es években a gazdasági ciklusok két felszálló (1994 közepétől 1997 márciusáig és 1999 márciusától 2000-ig) és két leszálló szakaszát (1991 márciusától 1994 közepéig, 1997 áprilisától 1999 márciusáig) különböztethetjük meg Japánban (Bassa 2001).

A japán gazdaság 1990-es évtizedben mutatott gyenge teljesítménye több tényezőre vezethető vissza.

1. CIKLIKUS TÉNYEZŐK

- a) *A pénzügyi buborék kipukkanása* a részvény- és ingatlanárak drasztikus visszaeséséhez vezetett, aminek következményeként a vállalatok vagyona leértékelődött, a bankok vállalati kinnlevőségeinek egy része behajthatatlanná vált. 1992 és 2000 márciusa között a japán bankok 66 ezer milliárd jent veszítettek, mert sok adós vállalat képtelen volt a boom időszakában (részben spekulációs céllal) felvett hiteleit törleszteni. A hitelek biztosítékául szolgáló ingatlanok árának drámai csökkenése pedig egyenesen vezetett a rossz hitelek akkumulálódásához (Ozsvald–Pete, 2003, 572. o.). A pénzügyi buborék kipukkanása negatívan hatott a vállalati beruházásokra és a banki hitelezésre.
- b) *A vállalati beruházások stagnálása, illetve visszaesése* a japán gazdaság gyenge teljesítményében komoly szerepet játszott. Motonishi–Yoshikawa (1999) szerint 1991 és 1993 között a reál GDP növekedési ütemének lelassulását 90 százalékban a vállalatok állótőke-beruházásainak visszaesése magyarázta. A vállalati beruházások csökkenése elsősorban a reálértéken számított profitabilitás romlásából eredt, ami nagyrészt a kereslet visszaeséséből adódott. Az 1997-es bankválság

miatt jelentkező hitelszűke pedig 1998-ban vetette vissza komoly mértékben a vállalatok állótőke-beruházásait.

- c) *A jen 1994–1995-re kialakult erős árfolyama* kedvezőtlenül hatott az exportra, és sok vállalatot arra ösztönzött, hogy tevékenységét külföldre helyezze. Ez gyengítette a japán gazdaság növekedésének esélyeit. Az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság is jelentősen hozzájárult a japán gazdaság 1997–1998-as lejtmenetéhez, mivel az 1990-es években a kelet-ázsiai régió szerepe látványosan erősödött japán külgazdasági kapcsolataiban. 1997-ben az általános forgalmi adó 3-ról 5 százalékra történő emelése és a költségvetési kiadások visszafogása visszavetette a lakossági fogyasztást, ami hozzájárult a reál GDP növekedési ütemének 1998-as negatívvá válásához.
- d) *A költségvetési gazdaságösztönző csomagok* – hatásukat tekintve – nem bizonyultak sikeresnek. Például az állami beruházások alig segítették a gazdasági növekedést, és nem tudták ellensúlyozni a magánberuházások visszaesésének hatását (Bassa, 2001, 2–3. o.).

2. CSAPDÁK ÉS SPIRÁLOK

A *buborékgazdaság* idején a *beruházások túlzott mértékűek voltak*, aminek következtében a *tőkemegtérülés* romlott, és az 1990-es években emiatt csökkentek a *beruházások*, és lassult a *kibocsátás növekedési üteme*. Japán *deflációs spirálba* került az 1990-es években. A *magánfogyasztás gyengesége* abból adódott, hogy az árak csökkenése miatt a *fogyasztók elhalasztják a vásárlásaikat*, bízva a *jövőbeli még alacsonyabb árakban*. A japán gazdaság *likviditási csapdába* került. A monetáris politika elvesztette gazdaságösztönző szerepét. A korábbi évtizedekben Japánban a magas megtakarítási rátához magas beruházási ráta párosult. Az 1990-es években a növekedéshez fűződő várakozások romlottak, ami a megtakarítások és beruházások egyensúlyának megbomlásához vezetett, így a japán jegybank hiába csökkentette a nominális kamatlábakat, nem tudta élénkíteni a gazdaságot (a megtakarítások nem csökkentek, a beruházások nem nőttek) (Bassa, 2001, 3. o.).

3. STRUKTURÁLIS TÉNYEZŐK

- a) A bankok esetében nemcsak a portfóliójukban felhalmozódott nem teljesítő hitelek okoztak problémát, hanem az is, hogy nagymértékben tulajdonoltak vállalati értékpapírokat. A tőzsde mélyrepülése rontotta a bankok tőkéjét, ami szintén hozzájárult a hitelezés visszafogásához. Nemzetközi összehasonlításban Japánban a bankok relatíve fontos szerepet játszanak a vállalatok finanszírozásában, így a bankrendszer meggyengülése (1997) visszafogta a vállalati hitelezést és ezáltal a beruházásokat.
- b) A japán gazdaság *szektorális átalakulása* (az alacsony termelékenységű szolgáltató szektor súlyának növekedése) is feltehetően hozzájárult a gazdasági növekedés lelassulásához. 1990-ben a szolgáltatószektor a japán GDP 62 százalékát tette ki. Ez az arány az ezredfordulóra már elérte a 70 százalékot.

- c) A *feldolgozóipar külföldre települése* (a közvetlen külföldi befektetések révén) szintén negatív hatást gyakorolt a hazai termelésre és foglalkoztatásra.¹
- d) A *demográfiai változások* szintén kedvezőtlenül hatottak a gazdaság növekedési ütemére. A japán társadalom rendkívül gyorsan öregszik, vagyis a lakosságon belül a 65 éven felüliek aránya erőteljesen növekszik (20 százalék feletti ez az arány). A munkaerő-állomány pedig az 1990-es évek vége óta lassan csökken. A kedvezőtlen demográfiai trendek a vállalatokat a beruházásaik visszafogására késztették.

A pénzügyi luftballon kipukkanását követően a japán gazdaság 1991 márciusában kezdett lassulni.² A vállalati beruházások jelentősen visszaestek, mivel az előző felülbuzdulás idején kiépült kapacitások a gyengébb kereslethez képest túlméretezettnek bizonyultak. Az 1990-es évtized közepére rendkívül mértékben megerősödött a japán feldolgozóipari vállalatokat termelésük külföldre telepítésére ösztönözte. A munkanélküliségi ráta 1995-re, 3,5 százalékra emelkedett. (A külföldi becslések azonban ennél jóval magasabb, 6-7 százalékos munkanélküliséggel számoltak). A gazdasági problémákra válaszul a kormány számos költségvetési és monetáris intézkedést hozott. 1992 és 1995 között a kormány 65,5 ezer milliárd jen értékben hat gazdaságösztönző költségvetési csomagot vezetett be, amelyek fő sarokpontjai a következők voltak:

- szociális infrastruktúra (utak, vasutak, lakások) fejlesztésére fordítandó összegek növelése (ez tette ki általában a csomagok legnagyobb részét),
- adócsökkentések (személyi jövedelemadó, helyi adó),
- a foglalkoztatottak számát csökkenteni kényszerülő vállalatok és a munkát keresők támogatása,
- az ipari szerkezetváltás vállalati szinten való segítése új technológiák kialakításának támogatásával és beruházási adókedvezményekkel,
- a vállalati vagyon további elértéktelenedésének megfékezése,
- a gazdasági szabályozás lazítása (dereguláció például az agrár- és a pénzügyi szektorban, egyéb szolgáltató ágazatokban), a külföldi termékek fokozottabb beengedése a hazai piacra (Bassa, 1995, 6. o.).

A japán gazdaság csak nagyon lassan tért magához. Az 1992-től bevezetett gazdaságélénkítő csomagok sem összegükben, sem struktúrájukban nem bizonyultak kielégítőnek. Az 1995-ös pénzügyi év pótköltségvetése volt az első, amelyet erősebb hatású költségvetési ösztönzésnek lehetett nevezni. A monetáris politikában is 1995-ben került sor határozott lépésre: a jegybank a napi kamatot 0,5 százalékra

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy bár a tőke kivitel közvetlenül csökkentette a belföldi felhalmozásra fordítható eszközök volumenét, ezt a hatást azonban feltehetően jórészt ellensúlyozta az ily módon elért piacbővítés, költségcsökkentés és profitrepatriálás (Simon–*ifj. Simon*, 2006, 53. o.).

² A japán gazdaság 1990-ben még 5,6 százalékkal, 1991-ben már csak 2,4 százalékkal bővült. 1994-ig a japán gazdaság évi növekedési üteme nem érte el az 1 százalékot.

csökkentette, majd ezt folytatva, 1999-ben egészen a nulláig faragta le (Ozsvald–Pete, 2003, 573. o.). A japán jegybank az 1991-es 6 százalékos leszámítolásai kamatlábat – több lépcsőben – 1995-re 0,5 százalékra, majd 2001-re 0,1 százalékra csökkentette (Rhodes–Yoshino, 2007).

A költségvetési és pénzügyi politika együttes hatására az 1996-os pénzügyi évben a reál GDP 5,1 százalékkal nőtt. A Hasimoto-kormány ezt már a tartós fellendülés jelének vélte, és 1997-ben jelentős restriktív költségvetési intézkedéseket hozott:³ a fogyasztási adót 3-ról 5 százalékra emelte, 1996–1997-ben jelentősen visszafogta az állami beruházásokat, 1998-ig nem vezetett be új gazdaságösztönző csomagot. A megszorító lépések időzítése igen rossznak bizonyult, és a japán gazdaság növekedése újra lassulni kezdett. 1998-ban a japán reál GDP növekedési rátája negatívba fordult. A recesszióhoz jelentősen hozzájárult az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság is. Japán a Plaza-egyezményt követően, az 1990-es években egyre szorosabbra fűzte gazdasági kapcsolatait a kelet-ázsiai régióval.

Az ázsiai pénzügyi válság hatása elsősorban a szigetország külkereskedelmén és a japán (termelő/banki) leányvállalatok régiós tevékenységén érződött meg. A kelet-ázsiai országok csökkenő kereslete visszavetette a japán exportot. 1998-ban az export mélyrepülése miatt a nettó export alakulása negatívan befolyásolta a japán gazdaság növekedési ütemét, ami igen csak ritka jelenségnek számított. A kivitel visszaesése egyértelműen negatív hatást gyakorolt a hazai vállalati beruházásokra (Bassa, 2001).

Az ázsiai pénzügyi válság a Kelet-Ázsiába irányuló japán közvetlen külföldi befektetések mértékét is visszavetette (egészen az ezredfordulóig). Ez a válság a Kelet-Ázsiában letelepedett japán feldolgozóipari vállalatok közül elsősorban azokat érintette negatívan, amelyek a helyi piacra termeltek, ugyanakkor az exportra termelők növelni tudták versenyképességüket a válság következtében leértékelődő helyi valuták miatt. A nyersanyagokat és alkatrészeket helyi piacról beszerző vállalatok szintén nem ütköztek akadályba a válság miatt, viszont a behozataltól függő vállalatok termelési költségei emelkedtek az árfolyam számukra kedvezőtlen alakulása miatt (Nagyné, 2000, 22. o.). Az ázsiai pénzügyi válság által leginkább sújtott országoknak (például Thaiföldnek, Dél-Koreának, Malajziának, Indonéziának) nyújtott banki kölcsönök tekintetében – a fejlett országok közül – Japán kitettsége volt a legnagyobb. A japán bankok, amelyek már belföldön is problémákkal küzdöttek, elsődleges céljuknak tekintették a minél hamarabb és minél kisebb veszteséggel való visszavonulást a kelet-ázsiai régióból. A japán bankok támogatták a kormányuk kelet-ázsiai régió megsegítésére irányuló törekvéseit. 1997 és 1999 között jelentősen csökkent a japán bankok régiós kitettsége. A japán bankszektor Kelet-Ázsiából való „visszavonulása” a japán kormány régióinak nyújtott állami támogatásaival valósulhatott csak meg (Katada, 2001).

³ 1997-ben a Hasimoto-kormány a költségvetés mellett a gazdaságot, a bürokráciát, a pénzügyi hatóságokat/rendszert, az oktatást és a társadalombiztosítást érintő reformokat is elindított.

Az ázsiai pénzügyi válság mellett a pénzügyi rendszer instabilitása jelentette a másik komoly veszélyt a japán gazdaság számára. Az évtized második felére a bankszektor igen közel került az összeomláshoz, amelyre számos tényező szolgált magyarázatul. A bankválság kialakulását először is érdemes az 1991-ben kipukkant eszközpiazi buborék következményeiből levezetni. A *Fujii–Kawai* (2010) tanulmány alapvetően három fő problémát emel ki (2–3. o.).

1. A pénzügyi buborék növekedésének időszakában nagymértékben helyeztek ki hitelek kockázatos területekre, s közben a bankok feletti ellenőrzés és azok tevékenységének szabályozása sem volt megfelelő. A banki hitelek növekvő része koncentrált az ingatlanokhoz kapcsolódó ágazatokban (például építőipar, ingatlanforgalmazás, nem banki pénzügyi szolgáltatások stb.). A legtöbb ilyen hitelt ingatlannal fedezték, amelyek értéke nagyot zuhant a buborék kipukkanását követően, így az adósok nagyon sok hitelt képtelenek voltak visszafizetni. A bankok portfóliójában a nem teljesítő hitelek aránya gyorsan nőtt.
2. A másik probléma abból adódott, hogy a részvénytulajdonlás engedélyezett volt a bankok számára. A bankok jelentős nem realizált tőkenyereséget halmoztak fel, amellyel növelték a tőkealapjukat. A részvényárak összeomlása csökkentette ezeket a nem realizált tőkenyereségeket, és csökkentette a bankok tőkét, ami elsősorban 1997-től visszafogta a banki hitelezést.
3. A gazdaság növekedésének lelassulása és a defláció szintén hozzájárult a nem teljesítő hitelek arányának növekedéséhez. Ez főleg az 1990-es évek végére és a 2000-es évek elejére volt igaz. A nem teljesítő hitelek állománya a csúcspontját 2002-ben érte el. A japán kormánynak nem sikerült a reálgazdaságot megfelelő makrogazdasági eszközökkel ösztönözni, ezért a nem teljesítő hitelek aránya továbbnőtt, ami maga is – a banki hitelezés visszafogásával – a gazdasági fel lendülés akadályozójává vált.

Ezen problémák mellett más tényezőket is meg kell említenünk, amelyek hozzájárultak a pénzügyi rendszer zavarainak halogatott kezeléséhez, majd végül a bankválság kialakulásához:

1. A kormány csak akkor hozott határozottabb lépéseket a bankok problémáinak kezelésére, amikor a bankválság már kialakult. Ez azzal magyarázható, hogy az 1990-es évtized első felében a politikai döntéshozók azt feltételezték, hogy a gazdaság hamarosan megélénkül, ami helyre állítja a pénzügyi rendszer egészséges működését. Az is igaz azonban, hogy a politikai döntéshozók késlekedve ismerték fel a pénzügyi luftballon kidurranását, illetve annak a bankok nem teljesítő hitelállományára kifejtett hatását (*Fujii–Kawai*, 2010).
2. A japán pénzügyminisztérium által alkalmazott konvojpolitika (lásd *A japán gazdasági rendszer fő elemei* című alfejezetet) fő elve szerint kereskedelmi bank nem mehet csődbe, különösen, ha nagybankról van szó. Ennek megfelelően

a pénzügyminisztérium 1995-ig nem engedte a kereskedelmi bankoknak, hogy azok adózás előtti veszteséget könyveljenek el. Így arra kényszerítette a bankokat, hogy ne írják le a rossz hiteleket, vagy valamilyen illegális módon tegyék azt. Ez utóbbi viszont az ellenőrzési rendszer gyengeségei miatt sokáig nem került napvilágra. A pénzintézetek felügyelete szétaprózott és hiányos volt. Gyakran az ellenőrzéseket is elmulasztották (Bassa, 2001, 15. o.).

3. A pénzintézetek könyvelési és beszámolóí tevékenységének nem megfelelő szabályozottsága is lehetővé tette, hogy a pénzintézetek ne számolják el a veszteségeiket. Különböző könyvelési trükköket alkalmazva manipulálták, rejtgették a rossz hitelállományukat.

A bankválság 1997-ben következett be Japánban, de már ezt megelőzően is csődbe jutott néhány kisebb bank és pénzintézet. A buborék kipukkanását követő néhány évben pénzintézetek csődje csak szórványosan fordult elő. Általában kisebb pénzintézetek kerültek bajba, amelyek bukásának hatása a pénzügyi rendszer egészére nem terjedt át (Nakaso 2001). Például 1991-ben, legelőször egy vidéki kisebb bank, a Tóhó Szógó Bank (Toho Sogo Bank) került csődbe, amelyet egy nagyobb regionális bank, az Ijo Bank (Iyo Bank) vett át a japán betétbiztosító (Deposit Insurance Corporation) által nyújtott kölcsönnel. 1994-ben és 1995-ben azonban egyre több kisebb pénzintézet – például hitelszövetkezetek: Tokió Kjóva (Tokyo Kyowa), Anzen, Kizu hitelszövetkezet, Hjógo Bank (Hyogo Bank) – ment csődbe. A japán jegybank a magán-pénzintézetekkel és a betétbiztosítóval összefogva megmentette ezeket a pénzintézeteket a teljes megszűnéstől.

1995 végén a meghatározó nemzetközi tevékenységet folytató Daiwa Bank – komoly veszteségei miatt – amerikai fiókjának bezárására kényszerült. 1996-ban hét lakásfinanszírozásra specializálódott pénzintézet [japánul dzsúszen (jusen)] jutott csődbe. A dzsúszen vállalatok nem gyűjtöttek betéteket, hanem alapító bankjuktól hosszú és rövid lejáratú hiteleket vettek fel. Ezenkívül a pénzügyi buborék vége felé megnövekedett a mező- és erdőgazdálkodásra szakosodott hitelintézetektől, illetve szövetkezetektől származó hitelfelvételük. Ezek a pénzügyi intézmények, illetve egyéb bankok úgy játszották ki az ingatlanhitelezésre vonatkozóan 1990 elején életbe lépett mennyiségi korlátozást, hogy a dzsúszeneken keresztül tovább folytatták az ingatlanhitelezést. A dzsúszenek problémája azért vált különösen súlyossá, mert az 1980-as években – párhuzamosan a bankok magánhitelezésben történő szerepvállalásával – a dzsúszenek a cégfinanszírozásba is belefogtak, és gyakran megfelelő mérlegelés nélkül folyósítottak nagy összegeket. Ráadásul a tulajdonos bankjaik rajtuk keresztül valósították meg a problémás cégek hitelezését (Szekeres, 2003, 24–25. o.).

A kormány itt is beavatkozott, hogy megmentse a dzsúszeneket. Először használt fel közpénzeket bajba jutott pénzintézetek megsegítésére. A dzsúszen vállalatok veszteségei nagy részét megosztotta az alapító és hitelező bankok, valamint a mezőgazdasági pénzintézetek között. Továbbá az adófizetők pénzéből 680 milliárd

jennel járult hozzá a dzsúszenek megmentéséhez, ami komoly neheztelést váltott ki a lakosság körében. Ezért a kormány különböző intézkedéseket hozott, hogy elkerülje további közpénzek felhasználását a bankok problémáinak kezelése során. Megerősítette a betétbiztosítási rendszert. Például meghosszabbította a korábban bevezetett teljes körű (felső határ nélküli) betétbiztosítás időtartamát.

A fentiekben már szó volt arról, hogy az 1996-ban hatalomra kerülő Hasimoto-kormány jelentős és több területet érintő reformot hirdetett meg. Ennek volt része az angol minta alapján „big bangre” keresztelt pénzügyi reform is. A cél a piac és a felelősség elvein nyugvó, hatékonyabb és jobb szolgáltatásokat nyújtó rendszer megteremtése volt, aminek érdekében a deregulációt és a nemzetközi tőkebevonást tartották szem előtt. A pénzügyi reform részeként ösztönözték az új piaci szereplők megjelenését és a kínálatbővítést, javították a banki pénzügyek átláthatóságát, továbbá sor került a nemzetközi könyviteli, illetve felügyeleti standardok szélesebb körű átvételére is. A fő elképzelések közé tartozott, hogy a verseny növelésével a rossz hiteleket tartó bankok számát csökkenthetik, valamint visszaszorul az értékpapírok elterjedésével a banki finanszírozás. A reform eredményessége azonban korlátozott maradt (Szekeres, 2003, 25. o.), és ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, a bankrendszer egészséges működésének helyreállítása csak az ezredforduló után történt meg.

1997 végén ment csődbe az első nagybank, a Hokkaidó Fejlesztési Bank (Hokkaido Takushoku Bank), és a legnagyobb értékpapír-kereskedő cégek közül kettő, a Yamaichi Securities és a Sanyo Securities. Az események sokkolóan hatottak a betétesekre, mert a japán gazdaság korábban legendásan stabil működéséhez történetileg hozzátartozott az a ki nem mondott állami garancia, hogy „bank nem mehet csődbe”. A válság napjaiban-heteiben a lakosság kezdte kivonni pénzét a kereskedelmi bankokból, és megtakarításait inkább készpénzben tartotta, vagy az állami tulajdonú postabankban helyezte el. A föld- és részvényárak a korábbi zuhanás után még tovább estek, ami a bankok tőkéjét még inkább apasztotta (Ozsvald–Pete, 2003, 575. o.). A bankok erőteljesen visszafogták a hitelkihelyezést, ami különösen a kis- és középvállalatok beruházásait vetette vissza. A csődbe jutott kis- és középvállalatok száma ugrásszerűen nőtt. A pénzügyi szektor iránti bizalomcsökkenés visszafogta a befektetéseket és a fogyasztást, és erősítette a deflációt.

1997-ben és 1998-ban Japán az egész bankrendszerére kiterjedő válsaggal nézett szembe. A bankválság a kormányt a korábbiaknál határozottabb és nagyobb léptékű intézkedésekre kényszerítette. 1998 elején a kormány 13 ezer milliárd jent fordított a bankok feltőkésítésére és 17 ezer milliárd jennel töltötte fel a betétbiztosítási alapot. Még ugyanebben az évben a kormány további 30 ezer milliárd jent költött a bankok feltőkésítésére. Az előbb említett intézkedéseket közpénzekből finanszírozták. 1998-ban a kormány a GDP 12 százalékát fordította a bankszektor stabilizálására. 1999 márciusában 15 bank 7,5 ezer milliárd jen értékben jutott további friss tőkéhez. A japán bankrendszer 1999 tavaszára nagyrészt stabilizálódott.

A „big bang” keretében – a magánszféra és az állam kezdeményezésére – elindultak a bankok összeolvadásai és stratégiai szövetségeik kialakítása. Néhány

évvel korábban még elképzelhetetlen lett volna, hogy az egymással versenyben álló vállalatcsoportok, a keirecuk bankjai fuzionáljanak. A pénzügyi válság előtti 21 nagybankból egy ment csődbe, nagyobb részük pedig közvetlen fúzióval vagy holdingtagként a négy nagy bankcsoport (Mizuho Financial Group, Mitsubishi Tokyo Financial Group, Sumitomo Mitsui Banking Corp., UFJ Group) egyikéhez csatlakozott. A koncentráció fokát jelzi, hogy a négy nagy bankcsoport együttesen a hazai bankok összes eszközének több mint 50 százalékát mondhatta magáénak (Ozsvald–Pete, 2003, 575–576. o.). 1998-ban a több mint négyezer milliárd jen rossz hitelt felhalmozó hosszú lejáratú hitelek bankja és a Nippon hitelbank, valamint több regionális bank is állami kézbe került, majd a kormány később privatizálta őket. A japán bankszektorban végbement összeolvadási hullám azonban nem járt együtt a portfóliók látványos megtisztításával és a hatékonyság javulásával. A nem teljesítő hitelek állománya még 2002-ig növekvő tendenciát mutatott.

A japán kormány számára a pénzügyi szektor stabilitásának megeremtése mellett a növekedés szorgalmazása elsődleges gazdaságpolitikai cél volt. 1998-tól a kormány újabb gazdaságélénkítő csomagokat jelentett be. 1999-ben a megélénkülés jelei mutatkoztak a japán gazdaságban, amelyek azonban ismét átmenetinek bizonyultak. Erősödött a deflációs nyomás, csökkent a termelés, és nőtt a munkanélküliség. A japán jegybank nullakamat-politikája és az államadósságot rendkívül mértékben megnövelő költségvetési csomagok⁴ nem tudták a gazdaságot tartós növekedési pályára állítani.

A 2001 áprilisában hivatalba lépett Koizumi Dzsuniciró a költségvetési hiány leküzdése érdekében hosszabb távú költségvetési megszorításokat és strukturális reformokat kezdeményezett, továbbá szorgalmazta a bankrendszer konszolidálását.⁵ Koizumi nem indított konjunktúraélénkítő csomagokat, és sikerült az államadósságot finanszírozó kötvények kibocsátását lelassítania. A pénzügyi rendszer reformjaként 2002-ben meghirdetett Takenaka-terv a bankok kinnlevőségei kategorizálásának szigorítását és céltartalékok képzését irányozta elő (Simon–iff. Simon, 2006, 49. o.).

Takenaka Heizó, gazdasági miniszter rákényszerítette a bankokat a portfóliójuk megtisztítására⁶ a bankrendszer stabilizációja érdekében. Ez annak ellenére sikerült neki, hogy az eredeti reformtervét, ami nagyobb beavatkozási lehetőséget adott volna, fel kellett adnia a banki, kormányzati és politikai körökből jövő heves ellenállás következtében, és csak egy jóval gyengébb változatot tudott csak keresztülvinni (Kiglics, 2007, 447. o.). A japán jegybank és a bankok részvényállományát felvásárló társaság (Banks' Shareholdings Purchase Corporation) a bankok által

⁴ A bruttó államadósság/GDP arány az ezredfordulóra meghaladta a 140 százalékot.

⁵ Koizumi Dzsuniciró hat reformot hirdetett meg: pénzügyi rendszer reformja, posta privatizációja, munkapiaci reformok, szabadkereskedelmi megállapodások megkötése/ agrárszektor reformja, dereguláció speciális övezetekben, önkormányzati költségvetés reformja.

⁶ A nagybankok nem teljesítő hiteleinek állománya két év alatt több mint felével csökkent.

birtokolt vállalati részvények vásárlását hirdette meg 2000 milliárd illetve 1600 milliárd jen értékben, amely szintén a pénzügyi szektor stabilitásának megteremtését szolgálta. A Takenaka-terv visszaállította a pénzügyi rendszer egészséges működését. (A Koizumi által kezdeményezett reformok közül egyedül a pénzügyi rendszert érintő reform valósult meg teljesen és bizonyult sikeresnek). A banki portfóliók rossz hitelektől való megtisztítása és a bajba került vállalatoknak az – ipari revitalizációs vállalat (Industrial Revitalization Corporation of Japan) által irányított – átszervezése segítette a reálgazdaság fellendülését (*Hoshi–Kashyap*, 2011).

2002 és 2007 között a japán gazdaság a második világháború utáni leghosszabb fellendülési szakaszát élte át. A reál GDP növekedési üteme azonban alig haladta meg az 1-2 százalékot. A munkanélküliségi ráta a 2002-es 5,5 százalékos rekordszintről 2007-re 3,7 százalékra csökkent. A gazdaság megélénkülésével 2006-ra megszűnt a deflációs nyomás. 2003 és 2007 között a közmunkák csökkentésével és az adóbevételek kedvező alakulásának köszönhetően a japán kormánynak sikerült a GDP-arányos államháztartási hiányt 8 százalékról 2,5 százalékra szorítania. A kormány 2011-re tűzte ki a pozitív elsődleges költségvetési egyenleg elérését a rendkívül magas államadósság (a GDP 187 százaléka 2007-ben) csökkentése érdekében. A hosszú fellendülési szakasznak a globális pénzügyi és gazdasági válság vetett véget.

A japán gazdasági rendszer főbb változásai

A *japán gazdasági rendszer fő elemei* című alfejezetben bemutatott kép számos változáson ment keresztül. A rendszer transzformációja már az 1970-es években elindult, de igazán csak az 1990-es években gyorsult fel. A japán gazdaságot a zártsága miatt számos kritika érte (elsősorban az Egyesült Államok részéről). Japán sikeres exportorientált gazdasági fejlődését (időben változó módon és mértékben, de alapvetően) zárt belső piacon valósította meg. Az export ösztönzése mellett a belső piac és a hazai ipar védelmében előbb egyszerűbb (például magas vámok, mennyiségi korlátozások stb.), majd bonyolultabb védelmi rendszert (például engedélyezési eljárások, szabványelőírások stb.) épített ki (*Tejnóra–Süveges*, 1995). A különböző nemzetközi intézmények (GATT/WTO, IMF, OECD) tagjaként és főleg az Egyesült Államok nyomására azonban folyamatosan liberalizálni kényszerült az áru- és pénz-/tőkepiacát.

A liberalizáció eredményét, vagyis a külföldi termékek, szolgáltatások és befektetések Japánba történő könnyebb bejutását, egyértelműen korlátozták/zák a nem tarifális korlátok, engedélyezési eljárások, egyéb szabályozások, szigorú előírások stb. A japán gazdaság egészét átszövő keirecu-hálózatokra jellemző stabil, hosszú távú kapcsolatok és kereszttulajdonlás pedig megnehezítették/ik – például – a külföldi vállalatok piacra jutását vagy éppen japán vállalatok tulajdonrészének vagy egészének külföldiek általi megszerzését. Mindmáig tart az 1980-as években – szintén külső nyomásra – megindult dereguláció (a védelmi rendszer lebontása) lassú folyamata. A cél egyértelmű, az országot fokozatosan nyitottabbá tenni és a piaci alapú működését erősíteni az állami beavatkozással szemben.

A dereguláció – érthető módon – széles körű adminisztratív reformokkal párosult. 2001-ben, a japán központi kormányzásban a második világháborút követő időszak legnagyobb reformja ment végbe. Az átszervezés során a gazdasági terv kifejezés eltűnt a törvényekből. A nemzeti gazdasági tervek az 1990-es évektől a 2000-es évek elejéig intézményesen és tényeleghesen is megszűntek.⁷ A gazdasági terveket készítő tervhivatal pedig beintegrálódott a kormányzati hivatalba. Már közel másfél évtizede pedig a gazdasági és költségvetési tanács felel a gazdaság- és a költségvetési politika kidolgozásáért.

A 2001-es központi kormányzati reform keretében a japán gazdaságfejlesztés fő irányítójának számító MITI átszervezése is megtörtént. A MITI új neve gazdasági, kereskedelmi és ipari minisztérium (METI) lett. A METI elődjénél szélesebb feladatkört lát el. A megszűnt gazdasági tervhivatal néhány funkcióját is átvette, amellyel így már az egész gazdaság irányításában közre tud működni. A MITI/METI fő céljaiban a súlypont az exportösztönzésről és a közvetlen külföldi befek-

⁷ Bár itt kell megjegyeznünk, hogy *Komiya* (1993) szerint a nemzeti gazdasági tervek már jóval korábban, az 1970-es évekre teljesen elveszítették relevanciájukat az aktuális gazdaságpolitika számára (267. o.).

tetések növeléséről egyre inkább a Japánba irányuló közvetlen külföldi befektetésekre helyeződött át. Az iparpolitikában a METI támogatja a deregulációt, Japán piaci infrastruktúrájának kialakítását és a vállalatok átstrukturálódását. A meghatározott iparágazatok és vállalatok támogatása helyett a technológiai képességek fejlesztésére törekszik, a kartellek szervezése helyett közös vállalatok és stratégiai szövetségek létrejöttét igyekszik elősegíteni, az innovációt támogatja a beruházások növelése érdekében, közvetlenül pedig nem avatkozik be. A METI a MITI működésének néhány lényeges elemét megtartotta: a japán ipar elkötelezett támogatása, szoros együttműködés a magánszférával, saját jogosultságainak megóvása (Vogel, 2006, 217–218. o.).

A MITI mellett a nemzetgazdaság fejlődésében meghatározó szerepet játszó pénzügyminisztérium és japán jegybank sem kerülhette el a reformokat. A japán pénzügyi rendszer liberalizációja és deregulációja már az 1970-es évek második felében elindult, de mindez rendkívül diszkrecionális és lassú, fokozatos jelleget öltött. Az 1990-es évek pénzügyi krízise azonban aláásta a korábbi, jelentős állami beavatkozással (pénzügyi hatóságok erőteljes szabályozása szerint) működő rendszer létjogosultságát, ami a pénzügyi szabályozásban mindaddiginél nagyobb változtatásokhoz vezetett. A Hasimoto-kormány 1997-es „big bang” reformja növelte a versenyt a pénzügyi szektorban, amit még inkább megnyitott a külföldiek előtt is, és egyszerűbbé vált a vállalatok tőkepiaci finanszírozása. A bankok megfelelő ellenőrzésének és felügyeletének biztosítása érdekében létre jött a pénzügyi szolgáltatások ügynöksége (Financial Services Agency, FSA), amely tulajdonképpen a pénzügyminisztérium egyik korábbi jogkörét vette át. A reformok során a japán jegybank nagyobb függetlenséget kapott a pénzügyminisztériumtól, amely így elvesztette a monetáris politika feletti ellenőrzését is. Mindazonáltal nem mondhatjuk el a „big bang” reformról, hogy az teljesen szakított volna a pénzügyi szabályozás korábbi módszereivel, a pénzügyi hatóságok csak fokozatosan vezették be az intézkedéseket, miközben különösen figyelték azok hatását a japán pénzintézetekre (Vogel, 2006).

A pénzügyi rendszer liberalizációja és deregulációja, az 1997-es bankválság és az 1990-es évtizedet jellemző lassú gazdasági növekedés számos változást hozott a keirecuk működésében.

A főbank és a nagyvállalatok közötti kapcsolatok lazulása már az 1970-es évek végén elindult. A fokozatosan végrehajtott pénzügyi liberalizáció és dereguláció a vállalatok számára újabb finanszírozási lehetőségeket (kötvénypiac, külföldi tőkepiacok) kínált fel, és így megszűnt a bankok korábbi kizárólagos finanszírozói szerepe. Elsősorban a tőzsdén jegyzett nagyvállalatok esetében nőtt a tőkepiaci finanszírozás szerepe, miközben a kisebb vállalatok banki finanszírozástól való függősége általános maradt. Az 1990-es évek gazdasági stagnálása idején megfigyelhető volt, hogy a gyengébb vállalatok, amelyek nem tudtak külső forrásokat bevonni a tőkepiacról, visszatértek a főbankjukhoz. Emellett azt is meg kell említenünk, hogy a főbankok a saját (a pénzügyi luftballon kipukkanása miatt) meggyengült

helyeztük következtében egy-egy bajba került vállalat átszervezéséhez már nem tudtak olyan mértékben pénzügyi segítséget nyújtani, mint korábban. Japánban a főbanki rendszer nem szűnt meg csak átalakult (Vogel, 2006). A stabil kapcsolatokban történt változást a kereszttulajdonlás csökkenése is jelezte.

A főbanki rendszer és az azonos keirecuhoz tartozó vállalatok kereszttulajdonlása 1991-től, a buborékgazdaság kipukkanása után kezdett átalakulni. A bankok és a vállalatok közötti kereszttulajdonlás az 1990-es évtized végétől az erózió jeleit mutatta. A pénzügyi luftballon kipukkanását követően a bankok portfóliójában rendkívüli módon megnőtt a nem teljesítő hitelek aránya, mivel a gazdasági fellendülés időszakában felvett hiteleiket a vállalatok nem tudták törleszteni. A bankok tőke megfelelési mutatóját a részvényárak drasztikus visszaesése is rontotta, mivel a bankok – a kereszttulajdonlás miatt – jelentős mennyiségű vállalati részvénnel rendelkeztek. A bankok a 1990-es évtized után kezdték el gyors ütemben eladni a vállalati részvényeiket. A bankválság mellett az úgynevezett bankok részvénytartását korlátozó törvény (Bank Shareholding Restriction Law) hatására is csökkent a bankok birtokában lévő vállalati részvényállomány. E részvények eladásával tőkéhez jutottak, ami segítette őket abban, hogy megszabaduljanak a nem teljesítő hiteleiktől, és teljesítsék az előírt tőke megfelelési mutatót. A kereszttulajdonlás másik oldalán lévő vállalatok is igyekeztek a banki részvényektől (legalábbis azok egy részétől) megszabadulni.

A keirecu-kapcsolatok gyengülése a tőzsdei vállalatok tulajdonosi szerkezetének változásában is nyomon követhető. A vállalatok stabil részvénytulajdonosainak számító pénzintézetek (bankok, biztosító társaságok) és nem pénzügyi vállalatok (üzleti partnerek, anyavállalatok) aránya 1990 és 2002 között 43,1-ről 26 százalékra csökkent. A kereszt-részvénytulajdonlás aránya 1987 és 2003 között 18,4-ről 7,6 százalékra esett. Habár a kereszt-részvénytulajdonlás el kezdett csökkenni, mégis valamiféle visszafelé irányuló trendről is lehet beszélni. 2005 óta ugyanis megfigyelhető, hogy sok cég visszatért a kereszttulajdonláshoz, hogy megakadályozza az esetleges fúziókat, felvásárlásokat (Mizobata, 2011). Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a korábban egymástól elzárkózó és egymással versenyző különböző keirecuhoz tartozó vállalatok üzleti kapcsolatai erősödnek.

A keirecu-kapcsolatok gyengülésével a tőzsdén jegyzett vállalatok tulajdonosi szerkezetében jelentősen megemelkedett a külföldi és japán intézményi befektetők aránya. 1989 és 2007 között a külföldiek által birtokolt részvények aránya 3,9-ről 25,5 százalékra emelkedett. A külföldiek elsősorban gyógyszeripari, elektronikai, ingatlanipari, értékpapír-forgalmazók, valamint biztosítók részvényeit vásárolják (Mizobata, 2011).

Mindezek mellett azonban szólnunk kell arról is, hogy az 1990-es években a japán vállalatirányítás és -szervezés korábbiakban bemutatott rendszere kezdett átalakulni, hibridizálódni. Ez a folyamat pedig szorosan összefügg a banki finanszírozás leépülésével párhuzamosan erősödő tőkepiaci finanszírozással és a tulajdonosi szerkezetváltással (intézményi és külföldi befektetők részarányának növekedése).

Az élethosszig tartó foglalkoztatás intézménye fennmaradt, de egyre kevesebb munkavállaló élvezheti azt. A pályakezdő fiatalok számára nehéz élethosszig tartó foglalkoztatást biztosító álláshoz jutni, így egyre kevesebben részesülnek vállalati képzésben, és szereznek vállalatspecifikus ismereteket. A japán foglalkoztatottakon belül az atipikus munkavállalók aránya 1989 és 2007 között 19-ről 33 százalékra nőtt. Az atipikus foglalkoztatottak alkalmazása a vállalatok költségcsökkentési stratégiájának meghatározó eleme, így a vállalatok rugalmasabban tudnak reagálni a piaci változásokra. Az 1990-es években, a stagnáló gazdaság időszakában a vállalatok számára egyre nehezebbé vált a szenioritásra épülő bérezés fenntartása, mivel a kedvezőtlen demográfiai változások, a foglalkoztatottak átlagéletkorának emelkedése a munkaköltségek növekedésével járt. Így számos vállalat áttért az érdem szerinti bérezésre, vagy a kettő kombinációjaként alakította ki az új bérrendszerét.

A japán vállalatirányításban a változások fő kezdeményezői a külföldi befektetők. A külföldi részvényesek természetesen nyomást gyakorolnak a vállalat vezetőire a nagyobb hozamok eléréséért. 1997-től lehetővé vált, hogy a menedzsment tagjai részvényopciókban részesüljenek, akik ezáltal közvetlenül érdekeltek a vállalat teljesítményének növelésében: mivel jövedelmük függ a részvényárak alakulásától, ez arra ösztönzi őket, hogy jobban szem előtt tartsák a részvényesek érdekeit.

Az elmúlt évtizedben a vállalatirányítást szabályozó gazdasági törvényt többször is módosították. A gazdasági törvényt tartalmazó kereskedelmi kódexben az egyik legjelentősebb változtatás 2003-ban történt, amikor a nagyvállalatok számára jogilag lehetővé vált az amerikai típusú vállalatirányításra való áttérés. A vállalatirányításban jelentősebb újításokat általában olyan vállalatok kezdeményeztek, amelyek a banki hitelek helyett a tőkepiaci finanszírozás felé fordultak, és amelyek tulajdonosi körében meghatározó a külföldi befektetők aránya. Japánban az angolszász modell feltétel nélküli adaptálása nem valószínű, sokkal inkább lehetséges a vállalatirányítás hibrid modelljeinek⁸ kialakulása.

⁸ A vállalatirányítás hibrid modelljeiről lásd részletesebben *Ozsvald* (2013, 18–20 o.).

Japán külgazdasági kapcsolatai

Az elmúlt két évtizedben Japán külgazdasági kapcsolataiban történt változásokból mindenekelőtt a következőket érdemes kiemelni: 1. Japán kelet-ázsiai országok feletti domináns gazdasági pozíciója (lásd az előző fejezet külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozó alfejezetét) erodálódott. 2. Ugyanakkor a kelet-ázsiai régió szerepe felértékelődött Japán gazdasági kapcsolataiban. 3. Japán külgazdaság-politikájában a két- és többoldalú szabadkereskedelmi megállapodások/gazdasági partnerségi egyezmények (FTA/EPA) fontos szerepet töltenek be az ezredfordulótól.

1. Japán Kelet-Ázsia feletti domináns gazdasági pozíciója, ami a külkereskedelem, a közvetlen külföldi befektetések és a hivatalos fejlesztési segélyek területén nyilvánult meg, az elmúlt két évtizedben jelentősen erodálódott. Az 1. és 2. táblázat adataiból fő trendként megállapítható, hogy Japán súlya a kelet-ázsiai országok intraregionális és teljes kereskedelmén belül számottevően csökkent. (Miközben ezzel párhuzamosan Kína súlya nőtt). Japán korábbi primátusa a Kelet-Ázsiába irányuló közvetlen külföldi befektetésekben sem olyan egyértelmű már. Az elmúlt két és fél évtizedben felfutó globális közvetlen külföldi befektetések legfőbb célrégiója – Észak-Amerika és Nyugat-Európa mellett – Kelet-Ázsia volt. A Kelet-Ázsiába irányuló közvetlen külföldi befektetések forrásország szerinti megoszlása jóval összetettebbé vált. A japán vállalatok mellett az 1990-es évektől kezdve az újonnan iparosodott országok (Dél-Korea, Hongkong, Szingapúr, Tajvan) vállalatai,

1. TÁBLÁZAT ■ Japán részesedése néhány kelet-ázsiai ország régió belüli exportjából és importjából

	Kína		Dél-Korea		Tajvan		Szingapúr		Hongkong	
	export	import	export	import	export	import	export	import	export	import
1990	22,3	27,5	55,5	72,2	33,4	68,7	18,5	37,2	12,8	21,7
1995	33,6	40	29	60,9	23,0	60,4	13,5	34,4	12,1	19,9
2000	34,8	34,1	26,3	46,3	22,3	50,6	12,8	27,6	11	15,4
2005	26,6	29,6	17,2	39,3	12,0	44,9	8,8	16,5	8,7	13,7
2010	20,9	29,7	11,8	32,9	9,7	38,6	7,2	14,2	6,3	11,5
	Malajzia		Thaiföld		Indonézia		Fülöp-szigetek		Vietnam	
	export	import	export	import	export	import	export	import	export	import
1990	26,9	43,8	45,3	53,9	63,7	51,6	53,2	40,9	34,1	16,8
1995	23,2	46,9	33,7	54,6	49,0	47,3	38,4	44,1	37,8	14,8
2000	24	34,1	30,4	43,8	40,0	30,7	30,8	34,4	31,6	18,6
2005	17,3	22,8	25,2	37,9	35	20,1	28,8	29,1	28,4	14,3
2010	17,2	19,5	19,2	34,7	27,2	19,0	23,4	18,9	24,6	14,3

Forrás: IMF, Direction of Trade Statistics, Yearbook, 1996–2011, saját szerkesztés.

2. TÁBLÁZAT ■ Japán részesedése néhány kelet-ázsiai ország teljes exportjából és importjából

	Kína		Dél-Korea		Tajvan		Szingapúr		Hongkong	
	export	import	export	import	export	import	export	import	export	import
1990	14,6	14,2	19,4	26,6	12,4	29,2	8,8	20,1	5,7	16,1
1995	19,1	21,9	13	24,1	11,8	29,2	7,8	21,1	6,1	14,8
2000	16,7	18,4	11,9	19,8	11,2	27,5	7,5	17,2	5,5	12,0
2005	11,0	15,2	8,4	18,5	7,6	25,2	5,5	9,6	5,3	11,0
2010	7,6	12,6	6,0	15,1	6,6	20,7	4,6	7,9	4,2	9,2
	Malajzia		Thaiföld		Indonézia		Fülöp-szigetek		Vietnam	
	export	import	export	import	export	import	export	import	export	import
1990	15,3	24,2	17,2	30,3	42,5	24,8	19,8	18,4	13,5	5,9
1995	12,5	27,3	16,6	29,3	27,1	22,7	15,8	22,3	26,0	11,0
2000	13,0	21,0	14,7	24,7	23,2	16,1	14,7	18,9	17,8	14,7
2005	9,3	14,6	13,6	22,0	21,1	12,0	17,5	17,0	13,4	11,1
2010	10,3	12,6	10,5	20,7	16,3	12,5	15,2	12,3	11,1	10,8

Forrás: IMF, Direction of Trade Statistics, Yearbook, 1996–2011, saját szerkesztés.

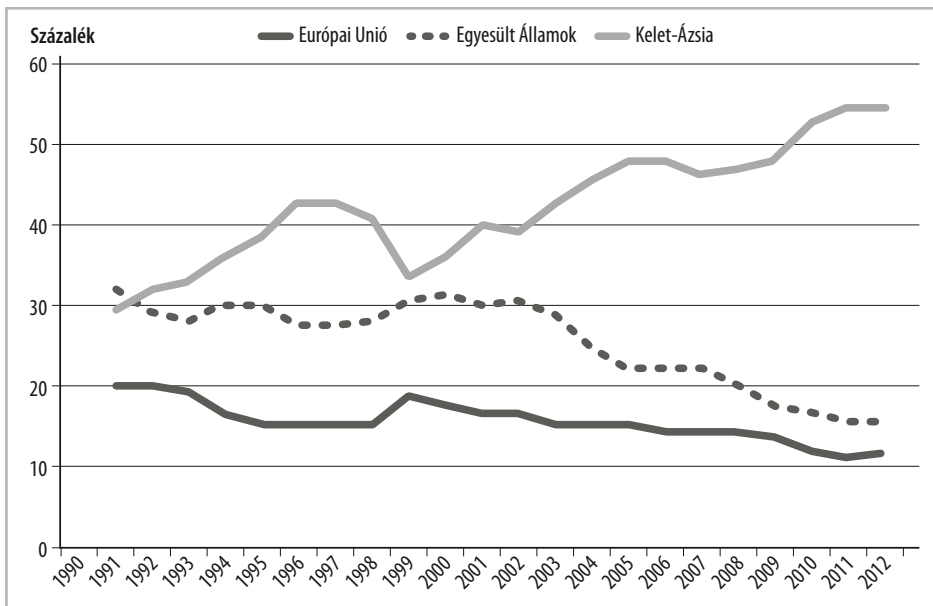
és az elmúlt évtizedben a fejlettebb délkelet-ázsiai országok (Indonézia, Malajzia, Thaiföld) is növelték az intraregionális befektetéseiket. A japán mellett hagyományos befektetőknek számító amerikai és nyugat-európai vállalatok szintén jelentős összegeket ruháztak be Kelet-Ázsiában.

Az elmúlt két évtizedben a kelet-ázsiai régió fejlődő országai maradtak a japán hivatalos fejlesztési segélyek fő recipiensei. Az ezredfordulót követően (többek között a megnövekedett államadósság és a költségvetési kiadáscsökkentés kényszere miatt) a japán hivatalos fejlesztési segélyek globális mérete csökkent. A fejlett országok Kelet-Ázsiának nyújtott hivatalos fejlesztési segélyeiből (ODA) Japán részesedése mérséklődött (*Ramiarison* 2010), de a szigetország még így is a legnagyobb donornak számít a saját régiójában.

2. Az 1980-as évek második felétől Kelet-Ázsia szerepe felértékelődött a japán külgazdasági kapcsolatokban. Az 1. és 2. ábra jól illusztrálja, hogy az Egyesült Államok és az Európai Unió súlya csökkent, miközben Kelet-Ázsia súlya nőtt Japán külkereskedelméből. A jelenségre magyarázatként szolgál a japán vállalatok közvetlen külföldi befektetéseink (Plaza-egyezményt követő) gyors felfutása a régióban. A jen gyors felértékelődésére reagálva a japán (elektronikai, autóipari, egyéb gépipari) vállalatok ellátási láncokat és termelési hálózatokat kezdtek kiépíteni Kelet-Ázsiában.

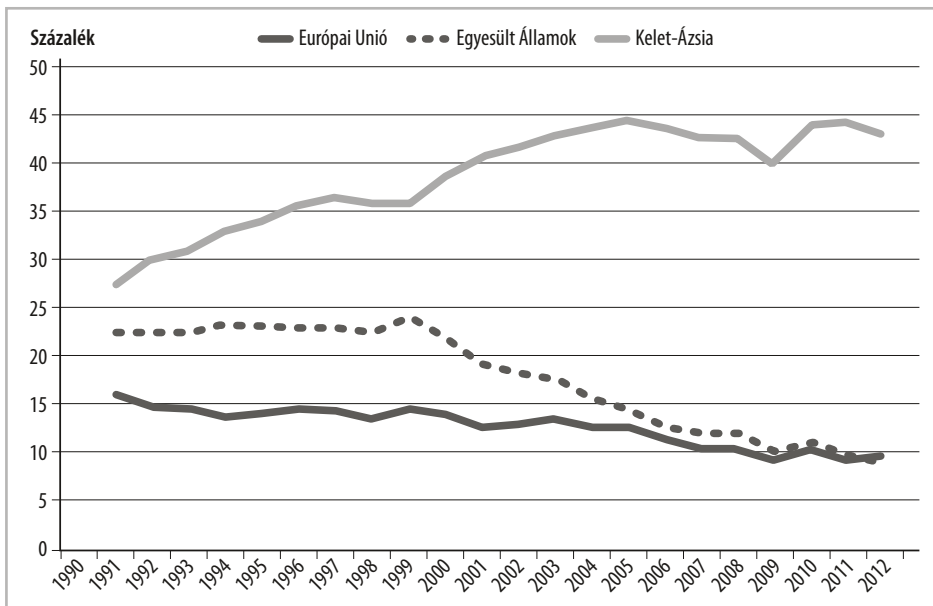
A japán vállalatokhoz az újonnan iparosodott országok (és Nyugat-Európa és az Egyesült Államok) vállalatai is csatlakoztak, és termelési hálózataik révén egy-

1. ÁBRA ■ Az Európai Unió, az Egyesült Államok és Kelet-Ázsia részesedése a japán kivitelből



Forrás: IMF, Direction of Trade Statistics, Yearbook, 1996–2011 alapján saját szerkesztés.

2. ÁBRA ■ Az Európai Unió, az Egyesült Államok és Kelet-Ázsia részesedése a japán behozatalból



Forrás: IMF, Direction of Trade Statistics, Yearbook, 1996–2011 alapján saját szerkesztés.

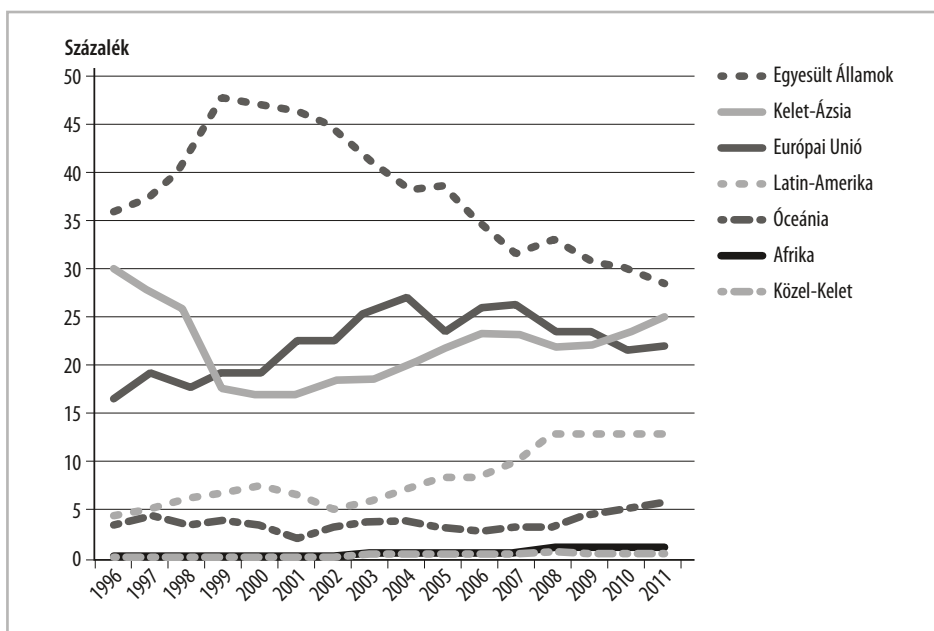
re szorosabban integrálták a kelet-ázsiai régiót. Így az a világ egyik legfontosabb feldolgozóipari bázisává vált, és amelyet – az angol szakirodalom – ma már csak egyszerűen „Ázsia-gyárként” (factory Asia) nevez. A közvetlen külföldi befektetések és a hozzájuk kapcsolódó intraregionális alkatrész-kereskedelem fő hajtóereje a régió kívüli fejlett országok, az Egyesült Államok és az Európai Unió kereslete. Vagyis a termelési hálózatokban előállított késztermékek elsősorban a tengerentúli piacokra kerülnek. *Athukorala–Kohpaiboon* (2009) számításai szerint Kelet-Ázsia végső felhasználásra kerülő termékexportjának kétharmada a régió kívülről (elsősorban az Egyesült Államokba és az Európai Unióba) irányul (13. o.).

A kelet-ázsiai gazdasági integrációban Japán szerepe – súlyvesztése ellenére – vitathatatlanul fontos, ami elsősorban az alkatrészek, a tőkejavak, a technológia és a tőke regionális exportjában nyilvánul meg. Lényeges, hogy Japán, hanem is olyan mértékben, mint az Egyesült Államok és az Európai Unió, de meghatározó felvevőpiaca a kelet-ázsiai termelési hálózatok által előállított késztermékeknek. A kelet-ázsiai országok egymás közötti és a régió kívüli fejlett országokkal való kereskedelmét általában háromszög alakú sémával szokták leírni: A háromszög egyik szarát a Japán és az újonnan iparosodott országok, valamint Kína és a fejlődő délkelet-ázsiai országok közötti kereskedelmi kapcsolatok alkotják. Japán és az újonnan iparosodottak alkatrészekkel és tőkejavakkal (fogyasztási cikkekkel) látják el a fejlődő délkelet-ázsiai országokat és Kínát (valamint Japán az újonnan iparosodottakat is).

A visszafelé irányuló kereskedelem már nem ennyire látványos, mivel Kína és a fejlődő délkelet-ázsiai országok a köztes termékekből előállított végső felhasználásra kerülő termékeket az Egyesült Államokba (vagy az Európai Unióba, vagy a világ más részére) exportálják (ez a kapcsolat jelenti a háromszög második szarát). Japán és az újonnan iparosodott országok szintén döntően fogyasztási cikkeket (és tőkejavakat) exportálnak az Egyesült Államokba (a háromszög harmadik szára).

A kelet-ázsiai gazdasági integráció fejlődését (azonbelül Japán intraregionális külkereskedelmét és közvetlen külföldi befektetéseit) az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság negatívan érintette, de ez csupán csak rövid ideig tartott. E válságot követően a kelet-ázsiai integráció egyre inkább Kína-központúvá formálódott. Kína részesedése jelentősen nőtt a kelet-ázsiai országok külkereskedelmén belül. Kína a legtöbb kelet-ázsiai ország első számú globális és/vagy regionális külkereskedelmi partnerévé vált. Kína a fejlett kelet-ázsiai országok (Japán, az újonnan iparosodott országok) intraregionális közvetlen külföldi befektetéseinek első számú célterülete. Az Egyesült Államokat felváltva Kína 2002-től lett Japán legnagyobb importpartnere. 2009-től pedig már a legnagyobb exportpartnere is. (Bár 2013-ban az Egyesült Államok visszavette az elsődleges exportpiaci szerepet). A 3. ábrán jól kivehető, hogy (az ázsiai pénzügyi válság miatti átmeneti visszaesés után) a japán közvetlen külföldi befektetések állománya földrajzilag – növekvő arányban – egyre inkább Kelet-Ázsiában koncentrálódik, amely nem kis mértékben a Kínában történt jelentős befektetéseknek köszönhető.

3. ÁBRA ■ A japán közvetlen külföldi befektetések földrajzi megoszlása



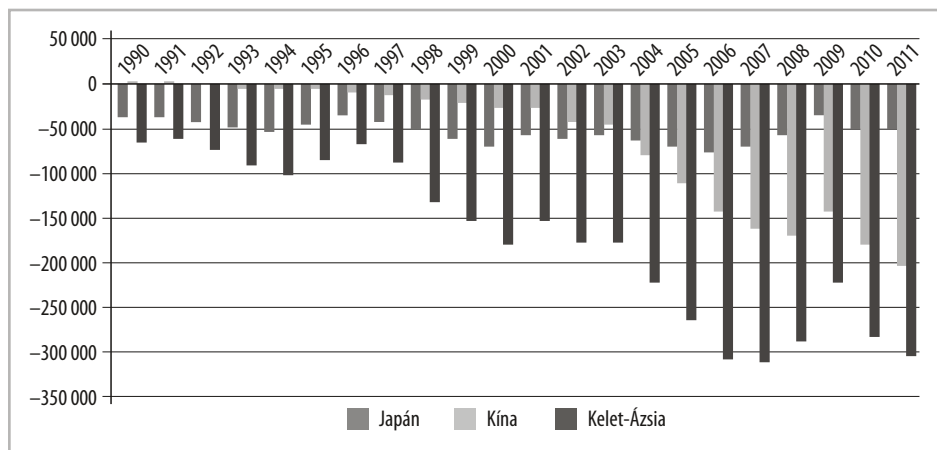
Forrás: JETRO, Japanese Trade and Investment Statistics adatai alapján saját szerkesztés.

A kelet-ázsiai gazdasági integrációban játszott összeszerelői tevékenysége miatt ma már legnagyobb mértékben Kínának köszönhető a régió Egyesült Államokkal és az Európai Unióval fennálló külkereskedelmi többlete (4. és 5. ábra).⁹

Japán és az exportorientált ipari fejlődésben öt követő kelet-ázsiai országok jelentős gazdasági sikereket értek el, de a 2008-ban kirobbant globális pénzügyi és gazdasági válság rámutatott arra, hogy a kelet-ázsiai országoknak mindenképpen csökkenteniük kellene az Egyesült Államok és az Európai Unió keresletétől való túlzott függőségüket. A kelet-ázsiai országok folyó fizetési mérlegének hatalmas többlete, illetve a másik oldalon a fejlett nyugati országok jelentős hiánya által tükrözött globális egyensúlytalanság szerepet játszott a globális válság kialakulásában. A kelet-ázsiai kormányok közül egyre többen ismerték fel, hogy az exportra alapozott növekedési modell válság előtti formája nem fenntartható, és a gazdasági növekedésben mindenképpen szükséges a belső és a regionális kereslet szerepének növelése. A következő fejezetben részletesebben szólunk a globális gazdasági és pénzügyi válság Japánra és külgazdasági kapcsolataira gyakorolt hatásáról.

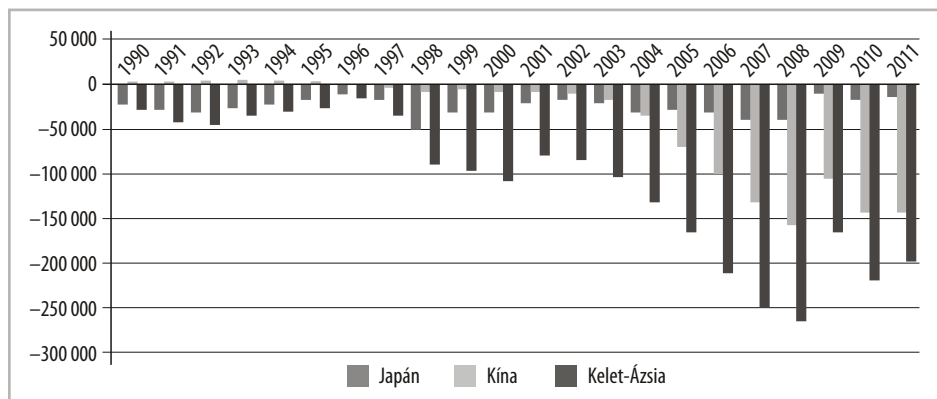
⁹ Így Kína megelőzte e tekintetben Japánt (lásd az előző fejezet külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozó alfejezetét).

4. ÁBRA ■ Az Egyesült Államok külkereskedelmi deficitje Kelet-Ázsiával (milliárd dollár)



Forrás: IMF, Direction of Trade Statistics, Yearbook, 1996–2011 alapján saját szerkesztés.

5. ÁBRA ■ Az Európai Unió külkereskedelmi deficitje Kelet-Ázsiával (milliárd dollár)



Forrás: IMF, Direction of Trade Statistics, Yearbook, 1996–2011 alapján saját szerkesztés

3. A harmadik változás, amellyel foglalkoznunk kell Japán külgazdasági kapcsolatait illetően, a gazdasági regionalizmus szerepének felértékelődése. A gazdasági regionalizmust szűken értelmezve, elsősorban a szabadkereskedelmi megállapodásokkal/gazdasági partnerségi egyezményekkel foglalkozunk. Japán volt az első kelet-ázsiai ország, amely jelentősen profitált a multilaterális kereskedelemi liberalizációból (GATT/WTO), és a kereskedelem expanziója által rendkívül gyors ütemű iparosítást hajtott végre, kiemelkedően magas gazdasági növekedést érve el (Kawai–Urata, 2010). Mindeközben, 1960 és 1990 között Japán (általában Ausztráliával közösen) több (nem kormányközi) transz-csendes-óceáni regionális szervezet (például

PAFTAD, PCEB, PECC)¹⁰ létrejöttét is kezdeményezte a gazdasági kapcsolatok elmélyítése érdekében.

Az európai regionális folyamatokra reagálva, Japán 1967-ben közös szabadkereskedelmi övezet¹¹ kialakítását javasolta a csendes-óceáni régió fejlett ipari államainak (Ausztrália, Új-Zéland, Kanada, Egyesült Államok). Japán regionalista szervezeti kezdeményezéseit azonban nem tudta államközi szintre emelni, mivel azokat a kelet-ázsiai országok – a gyarmati időkben és a második világháború alatt elszenvedett sérelmeik miatt – biztosan elutasították volna. Ebben és a javasolt szabadkereskedelmi övezet megvalósításában az Egyesült Államok is megakadályozta Japánt, amely a GATT-on alapuló multilaterális kereskedelmi rendszert támogatta, és nem a regionális kereskedelmi blokkok kialakítását. A japán–ausztrál törekvések végül 1989-ben mégis csak beértek, amikor létrejött az első kormányközi konzultációs fórum, az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés (Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC). Tizenkét ország részvételével (Ausztrália, Brunei, Dél-Korea, Egyesült Államok, Fülöp-szigetek, Indonézia, Japán, Kanada, Malajzia, Szingapúr, Thaiföld, Új-Zéland),¹² az első miniszeri szintű APEC-találkozóra, 1989 novemberében került sor Canberrában.

Az Egyesült Államok korábbi ellenállása megszűnt, sőt proaktív szerepet kezdett játszani az APEC fejlesztésében – elsődleges céljává vált, hogy az APEC keretében a kelet-ázsiai országokat szabadabb kereskedelemre és a nemzetközi befektetések liberalizációjára ösztönözze. A kereskedelem liberalizációjával az Egyesült Államok – többek között – a Japánnal (Kelet-Ázsiával) szemben felhalmozott jelentős kereskedelmi deficitjének csökkentését kívánta elérni. Mindennek elérése érdekében az 1993-as seattle-i csúcstalálkozón javasolta az ázsiai–csendes-óceáni szabadkereskedelmi övezet jogilag kötelező érvényű egyezménnyel történő kialakítását. Ez az ajánlata a kelet-ázsiai országok ellenállása miatt azonban megbukott. Végül 1994-ben az APEC-tagországok – az úgynevezett bogori célkitűzések elfogadásával – abban állapodtak meg, hogy liberalizálják a kereskedelmet és a befektetéseket 2010-re, illetve 2020-ra. Az első határidő a fejlett, míg a második a fejlődő tagországokra vonatkozott. A tagok vállalták, hogy az önkéntes alapon végrehajtott liberalizációt az APEC-en kívüli országokra is kiterjesztik. Az 1990-es évek végén – az Egyesült Államok és az APEC ázsiai pénzügyi válság kezelésében elégtelennek ítélt szerepvállalása és a lelassult WTO-tárgyalások miatt – Japán és a többi kelet-ázsiai ország különálló regionális projektekbe kezdtek.

¹⁰ Csendes-óceáni Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (The Pacific Trade and Development Conference, PAFTAD), Csendes-óceáni Gazdasági Tanács (Pacific Basin Economic Council, PBEC), Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködési Tanács (Pacific Economic Cooperation Council, PECC).

¹¹ Csendes-óceáni Szabadkereskedelmi Övezet (Pacific Free Trade Area, PFTA).

¹² Az APEC később csatlakozott tagországai: Hongkong (1991), Kína (1991), Tajvan (1991), Mexikó (1993), Pápua Új-Guinea (1993), Chile (1994), Peru (1998), Oroszország (1998), Vietnám (1998).

Japán külgazdasági politikájában a hangsúly eltolódott a GATT/WTO-tól és az APEC-től a szabadkereskedelmi egyezmények/gazdasági partnerségi egyezmények (FTA/EPA) irányába. Japán számára különösen azokkal a kelet-ázsiai országokkal vált fontossá az ilyen egyezmények megkötése, amelyek szerepe a szigetország külgazdasági kapcsolataiban időközben felértékelődött. Japán a megkötött szabadkereskedelmi megállapodásainak egy részét gazdasági partnerségi egyezménynek nevezi, mivel azok nemcsak az árukereskedelem liberalizálásáról szólnak, hanem a WTO-beli elemekhez képest számos plusz elemet (például szellemi tulajdonjogok, versenypolitika, befektetések, közbeszerzés, információs technológiák, környezetvédelem, munkaerő-piaci szabályozás stb.) is magukban foglalnak.

A Japán által megkötött szabadkereskedelmi megállapodások/gazdasági partnerségi egyezmények mögött rejlő motivációkat *Urata* (2010, 3–7. o.) segítségével a következőképpen foglaltuk össze.

A japán politikai döntéshozók szerint ezek az egyezmények Japánt gazdasági, politikai és diplomáciai előnyökhöz segíthetik. Ebből a szempontból különösen fontos Kelet-Ázsia, ahol Japán (Kínával versenyezve) vezető szerepet kíván játszani a regionalizmusban. A japán gazdaság jövőbeli növekedése szempontjából Kelet-Ázsia szerepe meghatározó. Így a japánok a szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezményeket fontos eszköznek tartják Kelet-Ázsia gazdasági növekedésének, politikai és társadalmi stabilitásának biztosításában is, amely tulajdonképpen pozitívan hat vissza a szigetország gazdasági teljesítményére.

Japán – nemzetközi összehasonlításban – relatíve későn (2002-ben) kötötte meg az első gazdasági partnerségi egyezményét. A késlekedés miatt a japán vállalatok több piacon is hátrányos helyzetbe kerültek. Az ezredfordulót követően a Japán által aláírt ilyen jellegű megállapodások – többek között – a hazai vállalatok termékeinek külföldi piacra jutási lehetőségének növelését szolgálják. De az exportösztönzés mellett céljuk – kedvezőbb üzleti környezet megteremtése által – a japán vállalatok közvetlen külföldi befektetéseinek támogatása is.

A japán politikai döntéshozók a szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezmények segítségével kívánják elérni olyan strukturális reformok (például a munkaerőpiacon, a mezőgazdaságban) megvalósítását, amelyek nélkülözhetetlenek a japán gazdaság élénkítése szempontjából.¹³

A japán gazdaság működése jelentős mértékben függ az importált természeti erőforrásoktól. A természeti erőforrások iránt megnövekedett globális kereslet, amely néhány fejlődő ország (például Kína) gyors növekedésére vezethető vissza, arra ösztönözte Japánt, hogy importigényeinek kielégítésére a természeti erőforrásokat exportáló országokkal szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezményeket kössön. Többek között ez motiválta Japánt arra, hogy ilyen egyezményt írjon alá Ausztráliával, Peruvál, Chilével, Indonéziával, illetve tárgyalásokat indítson

¹³ A mezőgazdaság megreformálása azonban nem túl sikeres, és a számos agrártermék esetében kialakított erős védettségek gyakran akadályozza a partnerségi egyezmények megkötését.

annak aláírásáról az Öböl Menti Együtműködési Tanáccsal (Gulf Cooperation Council, GCC).

2014-ig Japán Szingapúrral, Brunejjel, Indonéziával, Malajziával, Thaifölddel, Vietnámmal, Fülöp-szigetekkel, Svájjal, Mexikóval, Peruval, Chilével, Ausztráliával, Indiával írt alá bilaterális szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezményt. Ezenkívül Japán a délkelet-ázsiai országokat összefogó regionális szervezettel, az ASEAN-nal¹⁴ is kötött szabadkereskedelmi megállapodást. Jelenleg is tárgyalásokat folytat szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezmény aláírásáról Kánadával, Kolumbiával, Mongóliával és az Öböl Menti Együtműködési Tanáccsal. Japán számára, az erősödő kelet-ázsiai gazdasági integrációja miatt, elsőbbséget élvezett a délkelet-ázsiai országokkal való szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezmény megkötése. De ebből a szempontból fontosnak tűnhet a Kínával (illetve Tajvannal) és Dél-Koreával való szabadkereskedelmi megállapodás aláírása is, amely azonban – nem kis mértékben a kétoldalú politikai, történelmi és biztonsági konfliktusok miatt – nem valósult meg. Közel egy évtizedig tartó halogatás után, végül 2013-ban elindultak a háromoldalú szabadkereskedelmi tárgyalások Japán, Kína és Dél-Korea között. Ennél azonban még fontosabb, hogy Japán részt vesz három megaméretű szabadkereskedelmi övezet kialakításában, és tárgyaló partnerei között megtalálhatjuk összes jelentős kereskedelmi partnerét (Európai Unió, Egyesült Államok, kelet-ázsiai országok), amelyek megvalósulásának gazdaságstimuláló hatása nagyobb lehet a kétoldalú egyezményekénél: 1. Európai Unió–Japán szabadkereskedelmi egyezmény; 2. Transz-csendes-óceáni Társulás (TPP): Ausztrália, Brunei, Chile, Egyesült Államok, Japán, Kanada, Malajzia, Mexikó, Peru, Szingapúr, Új-Zéland, Vietnam; 3. Regionális Átfogó Gazdasági Társulás (RCEP): ASEAN, Ausztrália, Dél-Korea, India, Japán, Kína, Új-Zéland.

¹⁴ Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN): Brunei, Fülöp-szigetek, Indonézia, Kambodzsa, Laosz, Malajzia, Mianmar, Szingapúr, Thaiföld, Vietnam.

A globális gazdasági és pénzügyi válság hatása a japán gazdaságra

A globális válság begyűrűzése a reál- és a pénzügyi csatornákon

A több mint egy évtizedes stagnálásból a japán gazdaság csak 2002-ben tért magához. 2002 januárja és 2008 februárja között a japán gazdaság a második világháború utáni időszak leghosszabb növekedési periódusát élte át (bár a növekedés éves üteme szerény volt: 1-2 százalék). A vállalati befektetések és az export által vezérelt növekedés elsősorban abból eredt,¹⁵ hogy a japán gazdaság mindinkább integrálódott a világ legdinamikusabban fejlődő kelet-ázsiai régió országaival (különösen Kínával).¹⁶ Az ezredfordulót követően Japán külkereskedelmi függősége meredeken emelkedett. A japán export/GDP arány 2007-ben mindeddiginél magasabb szintet (16 százalékot) ért el. Az export és az ipari termelés áruszerkezete pedig még inkább a magas hozzáadott értékű termékek – járművek (például személygépkocsi), elektronikai termékek (például elektronikai alkatrészek és berendezések, elektromos gépek, infotechnológiai termékek) és általános gépek (például termelőberendezések) irányába tolódott el. Az előbb említett termékcsoportok 2007-ben a teljes japán kivitel 65 százalékát és az ipari termelés felét tették ki.¹⁷ Mindez megmagyarázza, hogy miért is vált még sebezhetőbbé a szigetország gazdasága a külső keresleti sokkokkal szemben.

A japán gazdaság már a globális pénzügyi válság intenzívebb szakasza (Lehman-sokk) előtt, 2008 második negyedévében elkezdett szűkülni. Majd 2008 végén a globális kereslet összeomlása miatt a japán gazdaság a második világháború óta eltelt időszak legsúlyosabb recesszióját élte át. A recesszió 2009 elején érte el mélypontját. 2009 első három hónapjában az export rendre több mint 40 százalékkal, az ipari termelés pedig 30-40 százalékkal maradt el 2008 azonos hónapjaiban mért sinthez képest. Japán Egyesült Államokba és Európai Unióba irányuló exportja jóval nagyobb visszaesést mutatott, mint a szintén meghatározó felvevőpiacoknak számító kelet-ázsiai országokba irányuló exportja.¹⁸ Bár ez utóbbi esetben is jelentős csökkenésről beszélhetünk, mivel Japán kelet-ázsiai exportjának magas hányada alkatrészekből és tökejavakból áll, amelyekből, illetve amelyek által előállított késztermékek elsődleges felvevőpiacai ugyancsak a globális válság által súlyosan érintett Egyesült Államok és Nyugat-Európa.

¹⁵ A reál GDP-növekedés kétharmada az exportnak, egyharmada a vállalati befektetéseknek volt köszönhető.

¹⁶ 2007-ben Japán külkereskedelmének már közel 45 százalékát a kelet-ázsiai országokkal bonyolította le.

¹⁷ Például a japán járműgyártás (személygépkocsi, teherautó, autobusz) 60 százaléka kerül exportra.

¹⁸ 2009 első negyedévében, a válság mélypontján az Egyesült Államokba és az Európai Unióba irányuló japán export csökkenése meghaladta az 50 százalékot is. Miközben a Kelet-Ázsiába (Dél-Korea, Fülöp-szigetek, Hongkong, Indonézia, Kína, Malajzia, Szingapúr, Tajvan, Thaiföld) irányuló japán export „csak” 36 százalékos visszaesést mutatott.

A külső keresleti sokk a fejlett országok közül Japánban okozta az egyik legsúlyosabb recessziót. A japán reál GDP 2008-ban 1 százalékkal, 2009-ben pedig 5,5 százalékkal esett vissza.¹⁹ A japán gazdaság rendkívüli mélyrepülése számos tényezővel magyarázható: 1. a japán gazdaság exportfüggősége a válságot megelőző évtizedben meredeken emelkedett, 2. a japán export jelentős részét olyan termékek alkotják, amelyek iránt a globális kereslet visszaesett (például személygépkocsi, fogyasztói elektronika stb.), 3. a japán feldolgozóipari exportnak relatíve alacsony az importtartalma, vagyis a külső keresleti sokk negatív hatása (fentről lefelé) megsokszorozódott az ipari struktúrában, 4. a 2007 óta erősödő jen szintén jelentős csapást mért az exportra.²⁰

A hagyományosan jelentős többletet mutató japán külkereskedelmi mérleg 2008 harmadik negyedévtől 2009 első negyedévéig (vagyis három egymást követő negyedévben) rekordszintű hiánnyal zárt. A külkereskedelmi mérleg 2009 első negyedévében mért 10,1 milliárd dolláros hiányára utoljára 1981 első negyedévében volt példa (JETRO, 2010). Így nem meglepő módon, 2008 és 2009 végén a japán külkereskedelmi mérleg „csupán” 19,8, illetve 28,5 milliárd dolláros többletet mutatott, ami csak töredékét jelentette a korábbi évek teljesítményének. Az évközben mért rekordszintű kereskedelmi deficit (valamint a külkereskedelmi többlet éves mértékének csökkenése) elsősorban abból eredt, hogy a növekvő energia- és nyersanyagárak az import értékét egészen 2008 végéig magas szinten tartották, miközben az export gyors ütemű zuhanást mutatott a globális kereslet visszaesésének hatására. Az erősödő jen pedig az exportra gyakorolt negatív hatásán keresztül rontotta a külkereskedelmi mérleget.

Japán számára a globális válság negatív rekordot hozott a munkanélküliség területén is. A szigetország munkanélküliségi rátája egészen az 1990-es évekig 2-3 százalékk körül mozgott. A buborék kipukkanását követően azonban folyamatosan emelkedett a munkanélküliségi rátája. 2002-ben és 2003-ban 5,5 százalékos szintet ért el, ami a japán gazdaság expanziós időszakában (2002–2007) 3,7 százalékra mérséklődött. 2008-ban, a gazdaság lassulásával párhuzamosan a japán vállalatok először a béreket, a munkaidőt csökkentték és visszatartották a bónuszki fizetéseket. 2008 végén megkezdték a munkaerő leépítését is. Az elbocsátások száma meglehetősen gyorsan emelkedett az atipikus foglalkoztatottak körében, akik a foglalkoztatottak 33 százalékát teszik ki. A japán munkanélküliségi ráta mindeddig legmagasabb szintjét (5,6 százalék) 2009 közepén érte el. A globális válság a munkanélküliség mellett a deflációt is visszahozta, amellyel Japán a buborékgazdaság kipukkanását követően közel másfél évtizedig küzdött. A fogyasztói árindex 2009 októberében negatív rekordot (–2,6 százalékot) ért el. Az árak csökkenő trendjét a jen felértékelődése is erősítette.

¹⁹ A reál GDP növekedése Egyesült Államok: –0,3 százalék (2008), –3,1 százalék (2009), Egyesült Királyság: –1 százalék; –4 százalék, Németország: 0,8 százalék, –5,1 százalék, Franciaország: –0,1 százalék; –3,1 százalék, eurózóna: 0,4 százalék; –4,4 százalék (IMF, 2010).

²⁰ 2008 és 2009 között a jen árfolyama 104,8 dollárról 93,9 dollárra csökkent, amely csupán 10 százalékos erősödést jelentett. De ha kétéves periódust (2007–2009) veszünk figyelembe, akkor már 21 százalékos erősödésről beszélhetünk (Möbert, 2009).

Összegezve elmondhatjuk, hogy a globális gazdasági válság rendkívüli csapást mért a japán reálszférára. Ugyanakkor a japán pénzügyi szféra stabilabbnak bizonyult az európai és amerikai társainál, ami nagymértékben annak volt köszönhető, hogy a globális pénzügyi válság közvetlen hatása (veszteségek az amerikai struktúrált hiteltermékeken és azonbelül a jelzálogpiachoz kapcsolódó termékeken) a japán bankok esetében relatíve mérsékeltebb volt.

A japán bankok amerikai másodlagos jelzálogpiachoz kapcsolódó termékkel szembeni korlátozott kitettsége számos tényezővel magyarázható:

- A Kelet-Ázsiára általánosan jellemző kockázatkerülő befektetői magatartás.
- A betétgyűjtő bankok (kereskedelmi bankok) dominánsak Japánban, ami részben annak köszönhető, hogy a banki, értékpapír-piaci és biztosítási üzletek közötti védelmi falakat még nem teljesen bontották le, mint ahogy az Európában és az Egyesült Államokban már megvalósult. Japánban, 1996 után ún. pénzügyi „big banet” hajtottak végre. A reformok lehetővé tették pénzügyi holdingvállalatok alapítását, de az egyes pénzügyi üzletágak különálló menedzsmentje megmaradt.
- A japán háztartások 1410 ezer milliárd jenes eszközállományának valamivel több, mint fele a bankok betétállományát képezi. Így a japán bankok alternatív finanszírozási források iránti igénye – az amerikai és európai bankokéhoz képest – jóval korlátozottabb. A japán bankok nagy része óvatos a külföldi befektetéseket illetően, amióta sikerült a 1990-es évek hosszan elhúzódó, hazai bankválságából kilábalniuk. 1992 és 2004 között a japán bankok körülbelül 100 ezer milliárd jen rossz hitelt írtak le (*Shirai*, 2009).

A globális pénzügyi válság közvetett hatása – a gazdasági visszaesés következtében fellépő hitelkockázat, valamint a részvényárak zuhanása²¹ – viszont már komolyabb problémát jelentett a japán bankok számára is. Ez utóbbi annak ellenére kedvezőtlenül érintette tőkéjüket, hogy az ezredforduló után jelentősen csökkentették részvényállományukat. A japán bankok 2008. év végi pénzügyi jelentései jelentős realizált és nem realizált veszteségeket mutattak, amiből arra lehetett következtetni, hogy a részvénytulajdonlással kapcsolatos piaci kockázatok kezelése továbbra is kritikus üzleti kihívás maradt (*BoJ*, 2009). A csökkenő banki tőke és a hazai és nemzetközi tőkepiacokon beszűkült finanszírozási lehetőségek miatt növekvő nagy- és középvállalati hitelkereslet negatívan érintette a kisvállalatok banki hitelhez való jutását. A reálgazdasági visszaesés, a vállalati csődök ugyan megnövelték a bankok rossz hitelállományát, de annak aránya a teljes hitelállományon belül csak mérsékelten emelkedett (2009. szeptemberében 2,6 százalék) (*FSA*, 2010).²²

²¹ A Nikkei 225 index 2008 szeptembere és 2009 márciusa között 42,2 százalékkal esett.

²² A japán bankszektor gazdasági válsággal szemben mutatott relatív immunitása részben annak is köszönhető volt, hogy az ezredfordulón még komoly gondot okozó rossz hitelállomány harmadára esett vissza, és 2008 szeptemberében a banki hiteleknek csupán 2,5 százalékát tette ki.

Monetáris és költségvetési intézkedések

A japán kormány és a japán jegybank – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – különböző költségvetési és monetáris intézkedéseket vezetett be a válság kezelése érdekében. A szigetországot már a válságot megelőző időszakban is rendkívül laza monetáris politika jellemezte, így a japán jegybank az irányadó kamatláb (0,5 százalékról 0,1 százalékra) csökkentése mellett nem konvencionális eszközöket is bevetett. Nulla közeli irányadó kamatlábnál a defláció megszüntetéséért és a pénzügyi rendszer közvetítő szerepének fenntartásáért ezek az eszközök a beavatkozás módja szerint három csoportba sorolhatók: 1. banki likviditást nyújtó, refinanszírozási ügyletek, 2. közvetlen hitelpiaci beavatkozások (vállalati értékpapír- és jelzáloglevél-vásárlás, közvetlen hitelnyújtás), 3. állampapír-vásárlás (*Lehmann, 2012*).

A japán jegybank válságkezelő programjában mindháromra találunk példát. 2008 végén a japán központi bank 60 milliárd dolláros valutacsere-egyezményt kötött a Feddel, és dolláraukciók keretében igyekezett növelni a likviditást.²³ 2009 februárjában a kormány lehetővé tette, hogy a japán jegybank és a bankok részvényállományát felvásárló társaság (Banks' Shareholdings Purchase Corporation) újra részvényeket vásárolhassanak a pénzügyi intézetektől, ezermilliárd, illetve 20 ezer milliárd jen értékben.²⁴ Az újbóli bevezetésre azért volt szükség, mert a bankok jelentős vállalati részvényállománya miatt a részvényárak zuhanása negatívan hatott a bankok tőkéjére, és közvetetten a kisvállalatok banki finanszírozáshoz való hozzáférése.²⁵

Ezenkívül a japán jegybank elindított egy speciális tőkeellátási műveletek elnevezésű programot is, amely az irányadó kamatláb mellett korlátlan tőkét biztosított a bankok számára. Ez a program 2010 márciusa végén zárult le, majd ekkortól a japán jegybank fedezet ellenében, fix kamatra kezdett hiteleket nyújtani a bankok számára. A japán jegybank kerettervet dolgozott ki a vállalati finanszírozás megkönnyítésére. Elkezdett közvetlenül a vállalatoktól kereskedelmi papírokat és kötvényeket vásárolni. Emellett az állami pénzintézetek rendkívüli garanciaprogramot és kölcsönt biztosítottak a kis- és középvállalatok számára (20 000 milliárd jen a rendkívüli garancia programra, 10 000 milliárd jen kölcsön). Az állami pénzintézetek – a kis- és középvállalati szektor további támogatása érdekében – köl-

²³ A japán jegybank 2010 februárjában megszüntette, de a romló nemzetközi pénzügyi környezet miatt 2010 májusában újraindította a dolláraukciókat.

²⁴ A japán jegybank részvényvásárlási programját 2010 áprilisában szüntette meg. A kereskedelmi bankoktól 2009 februárjától 2010 áprilisáig összesen 387,8 milliárd jen értékben vásárolt részvényeket. A bankok részvényállományát felvásárló társaság 2010 augusztusáig több mint 472 milliárd jen értékben vásárolt részvényeket a kereskedelmi bankoktól (*BoJ, 2010a, 44. o.*).

²⁵ 2002 és 2006 között a japán jegybank és a bankok részvényállományát felvásárló társaság részvényeket vásárolt a gyenge értéktőzsde újjáélesztése érdekében. 2006-tól kezdve mindkét intézmény kezdte eladni ezeket a részvényeket, ahogyan a részvénytőzsi környezet javult. Az eladási folyamatot a kormány 2008 októberére közepén a válságra való tekintettel felfüggesztette.

csönök meghosszabbítását és kereskedelmi papírok vásárlását is vállalták. A nem konvencionális eszközök közül utolsóként érdemes még megemlíteni a jegybank államkötvény-vásárlását is. 2009 márciusában a japán jegybank 16,8-ról 21,6 ezer milliárd jenre növelte az államkötvény-vásárlásának éves mértékét (*Hausken–Ncube, 2013*).

A válság negatív hatásainak ellensúlyozása érdekében a japán kormány – a jegybank intézkedései mellett – több gazdaságösztönző csomagot is bevezetett. Ezek alapvetően öt területre koncentráltak: 1. infrastrukturális beruházások (például közlekedési hálózat fejlesztése), középületek (például iskolák) földrengésbiztos átalakítása; 2. a kis- és középvállalatok és mikrovállalkozások támogatása (például hitelgarancia-program, a társasági adó ideiglenes csökkentése); 3. alacsony széndioxid-kibocsátás (például energiatakarékos és új energiatechnológiát képviselő berendezések, napenergia-rendszerek, ökoautók elterjedésének támogatása) a lakosság és a vállalatok körében, 4. a foglalkoztatás segítése (például atipikus foglalkoztatottak szociális hálójának erősítése), a munkanélküliek támogatása (segély, szállás), pénzügyi ösztönzők a foglalkoztatók számára; 5. a lakosság mindennapi életének megkönnyítése (például egyszeri, fix összegű, összesen 2000 milliárd jenes kifizetés, a személyi jövedelemadó ideiglenes csökkentése, autópályadíjak mérséklése, egészségügy, idős gondozás fejlesztése, rendkívüli gyermektámogatási juttatás).

Az első csomag meghirdetését 2008 augusztusában a növekvő energia- és élelmiszerárak és a lassuló világgazdasági növekedés kényszerítették ki.²⁶ Ebben a csomagban felsorolt intézkedések az előbb említett problémák kezelésén túlmutattak, mivel magukban foglaltak olyan régóta húzódó strukturális reformokat is, amelyek megvalósítása a válságtól függetlenül is aktuális volt (például az adórendszer, az idős-, a gyermekgondozás, az oktatás, a nyugdíjrendszer, az egészségügy stb. reformja).

A következő két csomag bevezetésére 2008 októberében és decemberében – a gazdasági válság elmélyülésével – került sor.²⁷ Ezek elsősorban a válság negatív hatásainak kezelésével foglalkoztak, ugyanakkor a japán gazdaság hosszú távú növekedését meghatározó strukturális reformok végrehajtását is szem előtt tartották. Ez a három gazdaságösztönző csomag összesen 75 ezer milliárd jen értékben tartalmazott intézkedéseket, amelyből ténylegesen a költségvetést érintő tételek 12 ezer milliárd jent tettek ki, ami körülbelül a GDP 2 százalékának felelt meg. A globális pénzügyi és gazdasági válság mélypontját 2009 első negyedévében

²⁶ Átfogó, azonnali intézkedéscsomag – a közaggodalom enyhítése – Comprehensive immediate policy package. Easing public anxiety, 2008. augusztus 29. (www5.cao.go.jp/keizai1/2008/0918summary-english.pdf).

²⁷ A lakosság mindennapi életének támogatását szolgáló intézkedések (Measures to support people's daily life), 2008. október 30.; Azonnali intézkedéscsomag a lakosság mindennapi életének megóvása érdekében (Immediate policy package to safeguard people's daily life), 2008. december 19.

érte el, ami Japán számára a második világháború óta eltelt időszak legsúlyosabb recesszióját jelentette.

A japán kormány 2009 áprilisában újabb gazdaságélénkítő csomagot jelentett be,²⁸ amely már egymagában nagyobb értékű költségvetési intézkedéseket (15,4 ezer milliárd jen) tartalmazott, mint az előző három csomag együttesen. Talán némi kis túlzással megállapíthatjuk, hogy a japán kormány kezdetben „elaprózta” a költségvetési intézkedéseket, de erre magyarázatként szolgálhat, hogy a válság igazi mélysége még akkor nem mutatkozott meg, illetve a japán kormány mindenképpen tartani kívánta magát a korábban elindított költségvetési konszolidációhoz, amit már a válság előtt is rendkívül magas és növekvő államadósság tett szükségessé (2007-ben a japán bruttó államadósság a GDP 187 százalékának felelt meg). Végül a rendkívül mély gazdasági visszaesés miatt és a belső kereslet élénkítése érdekében egymás után bevezetett költségvetési ösztönzők felülírták a konszolidációs célokat, és a monetáris intézkedések mellett hozzájárultak a válságból való kilábaláshoz is.

Kilábalás a válságból

2009-ben a japán reál GDP éves szinten 5,5 százalékkal esett vissza, a válságból való kilábalás jelei azonban már 2009 második félévében megmutatkoztak. Az export és vele együtt az ipari termelés is újra növekedésnek indult. A japán export mögött elsődlegesen az ázsiai országok megélénkülő kereslete állt. Kína 2009-ben az Egyesült Államokat megelőzve Japán legjelentősebb exportpiacává vált. A válság mélypontját követően az Egyesült Államokba és az Európai Unióba irányuló japán kivitel is lassan emelkedni kezdett. 2009 végén a japán export volumenindexe 90 százalékon állt. A volumenindex az Egyesült Államokba és az Európai Unióba irányuló export esetében 70 százalékot, az Ázsiába irányuló export esetében már több mint 110 százalékot mutatott.

Az export mellett a belső kereslet is hozzájárult a gazdaság megélénküléséhez, amelyet részben a bevezetett költségvetési ösztönzők indukáltak. A lakossági fogyasztást a májusi egyösszegű kifizetések,²⁹ az energiatakarékos háztartási berendezések vásárlását támogató ökopontrendszer, a környezetbarát autók vásárlására buzdító adókedvezmény és állami támogatás ösztönözték. A vállalati beruházások csak 2009 végén kezdtek el növekedni. A foglalkoztatás helyzete szintén az év végén mutatott javuló tendenciát. Az állami beruházások – a költségvetési ösztönzőcsomagok részeként – elsősorban 2008 végén és 2009 elején nőtték jelentősen, majd később – tekintettel a gyorsan növekvő és rendkívül magas állam-

²⁸ Intézkedési csomag a gazdasági válság kezelésére (Policy package to address economic crisis), 2009. április 10.

²⁹ 2009 májusában minden lakos egyszeri, 12 000 jenes támogatásban részesült (a 18 éven aluliak és a 65 év fölöttiek fejenként 20 000 jent kaptak).

adósságra – mérséklődtek. Az állami beruházások visszafogására a 2009 augusztusában megválasztott Hatojama-kabinet is konkrét lépéseket tett. A Demokrata Párt vezette kormány³⁰ felfüggesztette a korábbi költségvetési csomagok még futó projektjeit, és helyette december végén olyan intézkedéseket vezetett be,³¹ amelyek elsősorban a japán gazdaság strukturális problémáinak, nem pedig a gazdasági válság negatív hatásainak rövid távú kezelésére alkalmasak.

A reálgazdaságban megjelenő kedvező tendenciák mellett a japán pénzügyi helyzet is normalizálódott. A Nikkei-index 2009 márciusa és decembere között 49,5 százalékkal emelkedett. A vállalatok összességében a hitelezés helyzetét javulónak ítélték meg. A japán bankrendszer – a globális pénzügyi és gazdasági válság ellenére – szilárd maradt. 2009 második felében a pénzügyi piacok működésében bekövetkező pozitív változások hatására a japán jegybank az intézkedések egy részét megszüntette.³² A japán jegybank azonban továbbra is fenntartott az expanzív monetáris politikát. Például az irányadó kamatlábat változtatlanul, 0,1 százalékon hagyta. A válság hatására felgyorsult defláció növekedésének mértéke 2009 vége felé kezdett mérséklődni. A jen árfolyama 2009 folyamán többször is le-, illetve felértékelődött, de a válság előtti szintjéhez képest erős maradt. Például 2009 novemberében, a Dubaj-sokk következtében, még inkább gyengülő dollár miatt a jen az utoljára 1995-ben tapasztalt szintre (84-85 jen/dollár) erősödött (lásd bővebben: *Oteify–Rao*, 2009). 2009 decemberében a központi bank a monetáris lazítás fokozása mellett döntött, amelynek hatására a jen újra lassú gyengülést mutatott a dollárral szemben (*BoJ*, 2010b).

A válság mélypontját követő évben, 2010-ben a rendkívül gyors kilábalás 4,4 százalékos reál GDP növekedést eredményezett a japán gazdaságban. Ugyanakkor – ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk – számos bizonytalansági tényező is felbukkant, amely veszélyeztette/ti a japán gazdaság jövőbeli növekedési lehetőségeit. 2010-ben a japán gazdaság növekedési motorjának számító export – az előző évhez képest – 32 százalékkal nőtt, és év végén 767 milliárd dolláros szintet ért el, amely megközelítette a 2008-as kiviteli eredményt. Az import valamivel kisebb mértékben, 25 százalékkal bővült, de így is csak a 2008-as import 90 százalékának felelt meg.

Ahogy arról már korábban szó esett, a japán külkereskedelem fellendülése az egyes relációkban nem egyenlő ütemben történt. 2010-ben például az Európai Unióba és az Egyesült Államokba irányuló japán export értéke nem érte el a 2008-as szintet (*JETRO*, 2011). Miközben Kelet-Ázsia részesedése a japán külkereskede-

³⁰ 1955 óta ekkor fordult elő másodsorra, hogy átmenetileg nem az LDP irányította Japánt.

³¹ Sürgős gazdasági intézkedések a jövőbeli növekedés és biztonság érdekében (Emergency economic countermeasures for future growth and security): 2009. december 8.

³² 2009 decemberében a japán jegybank felhagyott a vállalati kereskedelmi papírok és kötvények vásárlásával. A dolláraukciók 2010 februárjában értek véget. A speciális tőkeellátási műveletek 2010 márciusában szüntek meg.

lemből három év alatt 45 százalékról 50 százalékra nőtt. Kína a válság alatt Japán első számú kereskedelmi partnerévé vált, és 2010-ben a szigetország teljes külkereskedelméből 20,6 százalékkal részesedett. A kedvező éves külkereskedelmi adatok azonban elfedik a második félév szerényebb teljesítményét. 2010 második felében a japán exportvolumen növekedési üteme látványosan lefékeződött, amely a gyengülő tengerentúli keresletet jelezte. A lassuláshoz nyilvánvalóan hozzájárult, hogy a költségvetési ösztönzőket egyre több országban kivezették, valamint a 2010 tavaszán jelentkező európai adósságválság a jen tartós erősödéséhez vezetett.

Mindemellett a belső kereslet növekedése sem állt stabil lábakon. A lakossági fogyasztást elsősorban a már említett különböző támogatások és kedvezmények hajtották. 2009 végén a Hatojama-kabinet a költségvetési ösztönzőket meghosszabbította 2010 szeptemberéig, illetve decemberéig, ugyanakkor félő volt, hogy a kivezetésük a lakossági fogyasztás gyors visszaesését eredményezheti. A vállalati beruházások 2009 végén kezdtek újra növekedni, de csak mérsékelt ütemben, mivel a vállalatok tőkekapacitásai továbbra is kihasználatlanok maradtak. A vállalati beruházások jövőbeli fellendülését azonban akadályozta a tengerentúli beruházásokat (termeléskihelyezéseket) ösztönző erős jen. A növekvő államadósság pedig visszatartotta az állami beruházásokat.

2010-ben az európai adósságválság által keltett nemzetközi pénzüpiaci zavarok és a második félévben lassuló globális kereslet a japán kormányt és jegybankot újabb (és korábbi) monetáris és költségvetési intézkedések (újbolí) bevezetésére kényszerítették. A jegybank májusban újraindította a februárban lezárt dolláraukciókat, és augusztusban 30 ezer milliárd jenre növelte a fix kamatra nyújtott hitelek felső határát. Majd októberben átfogó monetáris lazítási programot hirdetett meg az erős jen és a gazdasági recesszió elkerülése érdekében: az irányadó kamatlábat 0 és 0,1 százalék közötti szintre csökkentette, átmeneti eszközvásárlási programot (államkötvények, vállalati kötvények, kereskedelmi papírok stb.) vezetett be 5 ezer milliárd jen értékben (OECD, 2011). A japán kormány szeptemberben és októberben hirdetett meg gazdaságélénkítő intézkedéseket.³³ Rövid távon mindkét gazdasági csomag elsődleges célja volt mérsékelni a jen erősödését és a deflációt. A kormány a keresletteremtésre és a foglalkoztatás helyzetének javítására helyezte a hangsúlyt. Mindezzel egyidejűleg elindította a 2010 júniusában bejelentett *új növekedési stratégia* megvalósítását.

³³ Gazdasági intézkedések három lépésben az új növekedési stratégia megvalósítása érdekében (The three-step economic measures for the realization of the New Growth Strategy) 2010. szeptember 10.; Azonnali átfogó gazdasági intézkedések a jen felértékelődésének és a defláció kezelésére (Comprehensive emergency economic measures in response to yen appreciation and deflation) 2010. október 8.

AZ ÚJ NÖVEKEDÉSI STRATÉGIA

A globális gazdasági válság nyilvánvalóvá tette a japán kormány számára, hogy a gazdasági növekedés eléréséhez az exportra a továbbiakban már kisebb mértékben lehet építeni, és új növekedési modellre van szükség. A válság mélypontját követően ugyanis az Egyesült Államok és más fejlett országok kereslete mérsékelt maradt, és nem lehetett várni, hogy a 2000 és 2008 között a Kínával folytatott külkereskedelem 14 százalékos évi növekedési üteme fennmarad. Ezenkívül az árfolyamok kedvezőtlen változása sem kedvezett a japán gazdaság exportvezérelt növekedésének (OECD, 2011). Mindezt figyelembe véve, egyértelmű volt, hogy a szigetország gazdaságának új növekedési forrásokra van szüksége, és a jövőben – az export helyett (mellett) – sokkal inkább a belső keresletre kell támaszkodnia.

2010 júniusában a japán kormány bejelentette az *új növekedési stratégiát*. A kormány a figyelmét azoknak a gazdaságban és a társadalomban meglévő problémáknak a megoldására irányítja, amelyek által keresletet és új munkahelyeket teremthet a gazdasági növekedés elérése érdekében. E stratégia jelszavai „erős gazdaság”, „szilárd államháztartás”, „erős társadalombiztosítási rendszer”. A kormány az általa megjelölt növekedési területek mindegyikéhez szabályozási és intézményi reformok végrehajtását és költségvetési intézkedéseket rendelt.

Az új növekedési stratégia hét kulcsterületet jelölt meg, amelyekhez 21 projektet rendelt: 1. zöldinnováció, 2. egészségügy, 3. ázsiai gazdasági integráció, 4. turizmus és lokális revitalizáció, 5. tudomány és technológia, 6. foglalkoztatás és oktatás, 7. pénzügyi szektor.

ad) 1. A zöld innováció a környezetvédelemhez és a klímaváltozáshoz kapcsolódik, támogatja például a megújuló energiaforrások felhasználását az elektromos energia előállításában, környezetbarát háztartási készülékek és személygépkocsik vásárlását, környezetbarát házak építését stb. *ad) 2.* Az elöregedő japán társadalom komoly kihívást jelent a társadalombiztosítási kassza számára, ugyanakkor az új növekedési stratégia az orvosi ellátás és a beteg-és idősgondozás fejlesztésében új növekedési lehetőséget fedezett fel. *ad) 3.* Japán gazdasági fejlődése szempontjából az ázsiai (csendes-óceáni) gazdasági integráció a világ-gazdasági válságtól függetlenül is meghatározó szerepet játszik. A kormányzat gazdasági stratégiája az infrastruktúrafejlesztésben és a környezetvédelmi technológiák átadásában lát újabb üzleti lehetőségeket az ázsiai régióban. Az ázsiai integráció, szabadkereskedelmi/gazdasági partnerségi egyezmények megkötése elősegíthetik Japán nyitottabbá válását (például közvetlen külföldi beruházások, képzett munkaerő beáramlása, agrárszektor reformja, védettségének csökkentése), és kikényszeríthetik a késleltetett belső reformok végrehajtását. *ad) 4.* A japán kormány a gazdasági növekedés beindításában kulcsszerepet szánt a turizmus fejlesztésének. 2020-ig évi 25 millió főre növelné a Japánba látogató turisták számát.

Az új növekedési stratégia célja az előbb felsorolt területeken 2020-ig 123 ezer milliárd jen értékű kereslet és közel ötmillió munkalehetőség teremtése és a reál GDP következő évtizedbeli 2 százalékos növekedése. A japán kormány a kereslet növelése érdekében kínálati oldali intézkedéseket is bevezetett: oktatás és képzés javítása, infokommunikációs technika széles körben történő elterjedése, R+D ösztönzése stb. (Lásd részletesen: http://www.kantei.go.jp/foreign/kan/topics/sinseichou01_e.pdf.)

A 2011. március 11-i katasztrófa hatása a japán gazdaságra

2010 utolsó negyedében a japán reál GDP ugyan 1,3 százalékkal esett vissza, de a 2011-es év mégis kedvező tendenciával indult, aminek azonban a március 11-én bekövetkező súlyos természeti és nukleáris katasztrófa vetett véget. Eddig még sohasem mért 9-es erősségű földrengés rázta meg Japán északkeleti részét. A földrengés epicentruma Szendai város Szanriku nevű partjától 130 kilométerre, a nyílt tengeren volt. A katasztrófával kapcsolatosan gyakran használják a „hármast” jelzőt, mivel a földrengés pusztító szökőárat váltott ki, amely a partokat elérve a Fukusima Daiicsi atomerőmű üzemzavarát, majd négy reaktorának részleges leolvadását idézte elő. A hármast katasztrófa által leginkább érintett területek: Ivate, Mijagi, Fukusima (Tóhoku régió) és Ibaraki (Kantó régió) prefektúra. A földrengés – mind az emberáldozatok, mind az anyagi károk tekintetében – az 1995-ös kóbei földrengésnél jóval súlyosabbnak bizonyult. A kormányzati adatok alapján a katasztrófában több mint 19 ezer ember halt meg vagy tűnt el. 450 ezer ember vált hajléktalanná. Az anyagi károk³⁴ értékét 17–25 ezer milliárd jenre becsülték.

A katasztrófa sokrétű és időben különböző lefolyású gazdasági hatásai a pénzügyi és a reálszférában egyaránt megmutatkoztak. A katasztrófát követő első héten a tőzsde 10 százalékot esett, a jen árfolyama erősödött: egy dollárért már csak 76 jent adtak. 2011. március 18-án a G7 országok jegybankjai együtt avatkoztak be a jen gyengítése érdekében.³⁵ A japán jegybank számos intézkedést vezetett be, amelyek a pénzpiac stabilitásának megőrzését, a monetáris lazítás növelését és a katasztrófa által sújtott területen működő pénzintézetek támogatását szolgálták. A földrengést követő első munkanapon (március 14-én) a japán jegybank 21,8 ezer milliárd jennel növelte a likviditást. A további monetáris lazítás jegyében a japán központi bank 5-ről 10 ezer milliárd jenre növelte a 2010 októberében bevezetett eszközvásárlási program értékét. A központi bank az üzleti hangulat romlását és a pénzpiacon a kockázatkerülés erősödését kívánta megakadályozni, ezért április 28-án ezermilliárd jenneben határozta meg az újjáépítési és helyreállítási munkákat finanszírozó kölcsönkeretet a katasztrófa által sújtott területeken működő pénzintézetek támogatására (BoJ, 2011a).

A március 11-i katasztrófa pénzpiacon keltett zavarait viszonylag rövid időn belül kezelni lehetett, miközben a reálszférában a problémák sokkal komplexebbek voltak, és megoldásuk jóval több időt vett igénybe. A hármast katasztrófa (földrengés, szökőár, atomreaktorok részleges leolvadása) reálgazdaságra gyakorolt hosszú távú hatását kezdetben (közvetlenül a katasztrófa bekövetkezése után) nehéz volt fel-

³⁴ Lakóépületek, iskolák, irodák, gyárak, víz-, gáz-, elektromos és telekommunikációs hálózat, hidak, utak, kikötők, repterek, mezőgazdasági területek, erdők stb.

³⁵ Először a japán jegybank, majd az Európai Központi Bank és a brit központi bank, végül pedig a Fed avatkozott be. A jegybankok jent adtak el, és dollárt vásároltak. 1998 óta ez volt az első alkalom, hogy a G7 országok intervenciót hajtottak végre a jen gyengítése érdekében.

mérni, és semmiképpen nem volt hasznos abból kiindulni, hogy a katasztrófa által leginkább sújtott Tóhoku régió a japán GDP-nek csak 6,4 százalékát és az ország teljes exportjának csupán 1 százalékát képviseli. Az ellátási láncban és az energiaszolgáltatásban keletkező zavarok hatásai ugyanis tovagyűrűztek a katasztrófa által közvetlenül nem érintett országrészekre is, és rajtuk keresztül a külgazdaságra is. A leginkább érintett prefektúrák gazdaságában a mezőgazdaság és halászat játszik meghatározó szerepet, de nem elhanyagolható a feldolgozóipari alkatrészeket és alapanyagokat gyártó vállalatok tevékenysége sem. Tóhoku régió autóiipari és elektronikai alkatrészeket és alapanyagokat gyártó vállalatainak termelés kiesése leginkább a szomszédos Kantó régiót érintette, és rajta keresztül a globális ellátási láncot, vagyis a fő exportpiacoknak számító országokat is.³⁶

2011 második negyedévében a japán reál GDP 2,1 százalékkal zsugorodott. Az ipari termelés és az export még ennél is nagyobb mértékben – hét, illetve nyolc százalékkal – csökkent. A járműipar (személygépkocsi, autóalkatrészek) szenvedte el a legjelentősebb visszaesést. 2011 márciusában és áprilisában a járműipar termelése nagyobb zuhanást mutatott, mint a világgazdasági válság idején. A járműipar mellett természetesen más iparágakat – például elektronika (háztartási készülékek, infokommunikációs berendezések, elektronikai alkatrészek, például integrált áramkörök), fémipar (színesfémek) – is kiemelhetünk, ahol a katasztrófát termelés kiesés követte. Mindezek után nem meglepő, hogy Japán legjelentősebb exportszektorainak számító járműipar és elektronikai ipar termékeinek (késztermékek, alkatrészek) kivitele csökkent a legnagyobb mértékben. De a japán élelmiszeripar is súlyos veszteségeket szenvedett el, mivel számos ország – a radioaktív sugárzás kockázatai miatt – korlátozást, illetve tilalmat vezetett be a japán termékekkel szemben.³⁷

A hazai és a globális ellátási láncban a katasztrófa által előidézett zavarok mértékét néhány esetben az is súlyosbította, hogy az érintett prefektúrák vállalatai gyakran az általuk előállított termékek világpiacán jelentős részesedést képviselnek és/vagy vevőspecifikus gyártók.³⁸ Az utóbbi esetben átmeneti alternatív beszállí-

³⁶ Például a Toyota belföldi gyáraiban a földrengést követő két hétben a termelés leállt. A gyártás csak április elején indult újra, de csak 50 százalékos szinten. Az ellátási láncban keletkező zavarok időben eltolódva termelés kiesést okoztak a Toyota külföldi gyáraiban is. A Toyota kínai gyáraiban (Csangcsun, Csengtú, Kuangcsou, Tiencsin), április végétől június elejéig 50–70 százalékkal csökkentette a termelését. A Toyota észak-amerikai, ausztráliai és európai gyárai április végén és májusban szintén a termelésük csökkentésére kényszerültek. Észak-Amerikában (Egyesült Államok, Kanada) – többek között – a GM, a Ford és a Honda termelése áprilisban rövid időre leállt. A Fülöp-szigeteken a Ford közel három hétig szüneteltette a termelést. A Honda üzeme pedig felére csökkentette a termelését.

³⁷ Összesen 41 ország, illetve régió vezetett be különböző szabályozásokat a japán élelmiszerimporttal szemben (JETRO, 2011).

³⁸ Például Tóhoku és Kitakantó vállalatai a lítium-ionos akkumulátorok gyártásához szükséges anyagok és alkatrészek globális termelésének 50 százalékát képviselik. A folyadékkristályos

tó azonnali alkalmazása szinte lehetetlen volt. A nemzetközileg széles körben alkalmazott just-in-time rendszer, amely fő célja a készletek (és ezáltal a költségek) minimalizálása, szintén hozzájárult az ellátási problémák gyors tovagyűrűzéséhez.

A japán vállalatok termelői tevékenységét az ellátási zavarok mellett az áprilisig folyamatosan jelentkező, illetve tervezett áramkimaradások is negatívan befolyásolták. A Kelet-Japánt érintő földrengés és szökőár a Fukushima Daiicsi erőműn kívül még számos más nukleáris és hőerőművet érintett közvetlenül. A tokiói elektromos művek (TEPCO) és a Tóhoku elektromos művek szolgáltatásaik körülbelül 30-30 százalékat veszítették el átmenetileg (BoJ, 2011b). Mivel az elektromos hálózat Japánban két részből (a nyugati hálózat 60 hertzes, a keleti hálózat pedig 50 hertzes) áll, és csak három konverziós pont van, így csak korlátozott lehetőség volt az elektromosáram-cserére a két országrész között. Mindezek után a kormány energiatakarékossági intézkedéseket vezetett be, így a TEPCO tervezett áramszüneteket hajtott végre. A gyárak, különböző kereskedelmi egységek és a tömegközlekedési vállalatok csökkentették az üzemidejüket.

A katasztrófa arra kényszerítette a japán kormányt, hogy újragondolja az ország energiapolitikáját, amely szerint a nukleáris erőművek hozzájárulása az elektromos energia szolgáltatásában 2030-ig 29 százalékról 50 százalékra nőtt volna. 2011 júniusára az 54 nukleáris reaktorból 35-öt leállítottak általános vizsgálatra, de nem indították újra, és várható volt a többi reaktor folyamatos leállítása is.³⁹ A kiegészítő elektromosenergia-kínálat részleges pótlását hőerőművek termelésének növelésével próbálták megoldani, ami együtt járt a fosszilis energiahordozók importjának gyors megugrásával.

A katasztrófa után a romok eltakarítása és a különféle infrastruktúra és a gyártóüzemek helyreállítása szinte azonnal elindult. Az üzleti közösségek és a lakosság példa nélküli összefogása nagymértékben elősegítette az újjáépítési munkálatokat.⁴⁰ A földrengést követő mentési munkálatokban 29 ország és különböző nemzetközi szervezetek mentőalakulatai is részt vettek. Ezenkívül a japán hadsereget, az önvédelmi erőket is bevonták a mentésbe, illetve a romok eltakarításába. A japán kormány elfogadott egy hosszú távú (tíz évre szóló) újjáépítési tervet, amely megvalósítására 23 ezer milliárd jent szánt. A katasztrófát követő első öt évben összesen 19 ezer milliárd jent kívánt költeni a romok eltakarítására, közösségi infrastruktúra építésére, újjáépítésre szánt kölcsönök nyújtására, a lakosság támogatására,

kijelzők gyártásához használt indium-ón-oxidanyag világtermeléséből 40 százalékkal részesednek. A lítium-ionos akkumulátorok és az autóiipari félvezetők világtermelésének 20 illetve 30 százalékat adják (JETRO, 2011). A Renesas Nakában lévő gyára (Ibaraki prefektúra), amelynek termelése a katasztrófa következtében leállt, egyéni igényekre szabott mikrokontrollereket készít a világ legnagyobb autógyártói számára (Fujita–Hamaguchi, 2011).

³⁹ A még működő utolsó reaktort 2012 májusában állították le.

⁴⁰ A termelés mielőbbi helyreállítása érdekében a Toyota, illetve más nagyvállalatok közel 2000 mérnököt és szakembert küldtek a katasztrófa által sújtott beszállító vállalatokhoz (Patrick, 2011).

a nukleáris katasztrófa miatti kártérítések kifizetésére, a Fukushima Daiicsi atomerőmű leszerelésére, a katasztrófa által sújtott területek mezőgazdaságának, halászatának és erdőgazdálkodásának újjáépítésére, „ökövárosok” építésére stb. (*Government of Japan*, 2012).

A korábban említett nemzeti összefogásnak köszönhetően a katasztrófa utáni helyreállítási munkák a vártnál gyorsabb ütemben haladtak, ami az ellátási lánc fokozatos javulását is jelentette. A nyár közeledtével azonban nőttek az aggodalmak, hogy a megugró elektromosenergia-kereslet jelentős áramkimaradásokhoz vezethet. Erre azonban nem került sor a hőerőművek áramtermelése megnövelésének és a lakosság és a vállalatok kötelező/önkéntes energiatakarékossági intézkedéseinek köszönhetően.⁴¹

A szigetország exportja és termelése a nyárra többé-kevésbé helyreállt. Ezzel együtt a lakossági fogyasztás és a vállalati beruházások is megélénkültek. A lakosság jelentős keresletet mutatott az energiatakarékos háztartási készülékek iránt. A vállalati beruházások egy része termelőegységekben esett károk rendbehozatalát szolgálta. A katasztrófa utáni gyors fellendülés azonban 2011 második félévében megtorpant. A japán termelésre és az exportra negatívan hatott a tengerentúli piacok lassulása (Európai Unió, Egyesült Államok)⁴² és a jen újbóli erősödése. 2011 utolsó negyedében az elmúlt ötven év legsúlyosabb thaiföldi áradásai újabb átmeneti ellátási zavarokat okoztak a japán exportszektorban (főleg az elektronikai és autóiparban). 2011-ben a japán külkereskedelmi mérleg deficitessé vált, ami az exportszektorra ért sokkoknak és a hőerőművek által elektromos áram előállítására használt fosszilis energiahordozók megnövekedett importjának volt köszönhető. A japán gazdaság a világgazdasági válságból való gyors kilábalást követően 2011-ben újabb recessziót élt át. A japán reál GDP 0,7 százalékkal csökkent.

A japán gazdaság és az abenomics

A japán gazdaság 2012 elején az előző évi recesszióból kilábalva, gyors fellendülést mutatott, amit elsősorban a katasztrófa utáni újjáépítési beruházások és a lakossági fogyasztás tápláltak. A lakossági fogyasztás 2012-ben 1,9 százalékkal nőtt, amely

⁴¹ A japán kormány kötelező korlátozásokat vezetett be a TEPCO és a Tóhoku villamos művek nagyfogyasztói számára. A nagyfogyasztóknak számító vállalatok július és szeptember között az energiafogyasztás csúcspontjában az előző év azonos időszakához képest 15 százalékkal kevesebb áramot használhattak. A kisfogyasztóknak (beleértve a háztartásokat is) szintén hasonló korlátozással kellett szembe nézniük. A Nyugat-Japánban működő Kanszai villamos művek (KEPCO) nagy- és kisfogyasztóit a kormány arra kérte, hogy körülbelül 10 százalékkal kevesebb áramot használjanak fel a nyári hónapokban (BoJ, 2011c).

⁴² Az Egyesült Államok mérsékelt gazdasági növekedést mutatott. A foglalkoztatás csak lassan élénkült meg. A háztartások rendkívüli eladósodottságának kezelése vontatottan haladt. Az Európai Unióban az elhúzódó államadósság-válság rontotta a gazdasági kilátásokat.

alapvetően a katasztrófa utáni építkezéseknek és a különböző állami ösztönzőknek⁴³ volt köszönhető. A katasztrófa sújtotta régióban történő újjáépítési munkák a beruházások 15 éve nem látott növekedését eredményezték. A növekedést az újjáépítésre fordított állami kiadások is segítették. (2012 februárjában a japán kormány önálló hivatalt hozott létre a hosszú távú újjáépítési terv végrehajtásának koordinálására. Több mint egy évvel a katasztrófa után a kitelepítettek még mindig rendkívül nagyszámú közösséget alkottak.⁴⁴

A gyors fellendülés azonban 2012 második negyedétől kezdve kifulladt. A japán gazdaság újra recesszióba került, de a reál GDP éves szinten még így is 1,5 százalékkal nőtt. A külkereskedelmi mérleg 2012-ben is deficitet mutatott. Az exportot nemcsak Kína lassuló növekedése fogta vissza, hanem az államadósság-válsággal küzdő Európai Unió meggyengült kereslete, valamint az év első felében az erős jen is. A japán import a – leállított nukleáris erőművek helyett használt – hőerőműveknek a megnövekedett fosszilis energiahordozók iránti kereslete miatt haladta meg az exportot. A külkereskedelmi mérleg hiánya ellenére Japán folyó fizetési mérlege pozitív egyenleget mutatott. A külkereskedelmi hiányt a befektetésekből származó jövedelmek pozitív egyenlege ellensúlyozta. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a japán közvetlen külföldi befektetések 2011-ben és 2012-ben korábban (kivételesen 2008) nem látott magasságokba szöktek. Elsősorban olyan tényezők, mint a szűkülő belső piac (előregedő és csökkenő lakosság), az erős jen, a növekvő rezsiköltségek (például elektromos energia) ösztönzik a cégek külföldi befektetéseit.

2012-ben a japán gazdaságot továbbra is defláció jellemezte, de annak mértéke valamelyest csökkent. A japán jegybank alacsony szinten (0 és 0,1 százalék között) tartotta az irányadó kamatlábat. 2012 februárjában 1 százalékos éves inflációs célt határozott meg. A 2010-ben bevezetett eszközvásárlási program felső határát 2011 márciusában 45 ezer milliárd jenre, majd 2012-ben 91 ezer milliárd jenre növelte (UN, 2013).

A világgazdasági válság során bevezetett költségvetési ösztönzők és a 2011-es katasztrófa utáni újjáépítésre fordított állami pénzek még továbbnővték a már korábban is magasnak számító GDP-arányos államadósságot. 2011-ben a bruttó államadósság/GDP arány 220 százalék fölé emelkedett. Az államadósság nagy részét (körülbelül 90 százalékát) belföldi források finanszírozták. A középtávú előrejelzések azonban arra figyelmeztetnek, hogy az előregedő lakosság csökkenő meg-

⁴³ 2011 októberében a japán kormány a háztartások számára új ökopontrendszerrel vezetett be, amely energiatakarékosági célokat szolgált. 2011 decemberében az elektromos, hibrid és egyéb környezetbarát személygépkocsik vásárlását támogató állami ösztönzők újjáéledtek.

⁴⁴ Egy évvel a katasztrófa után még több mint 343 ezer ember élt ideiglenesen felállított házakban, rokonoknál vagy evakuációs központokban. 2012. augusztusi adatok szerint a fukusimai atomerőmű részleges leolvadása miatt kitelepítettek száma 160 ezer fő volt. A sugárterhelés csökkentése érdekében a lakók néhány településre már visszatérhettek. Ugyanakkor az atomerőmű körüli evakuálási zóna lakosságának 32 százaléka várhatóan csak öt év múlva térhet vissza a lakhelyére (Sawaaki, 2012).

takarításai és a folyó fizetési mérleg negatívvá válása megnövelik az államadósság finanszírozási kockázatait, ezért mindenképpen szükséges a költségvetési konszolidáció. A japán kormány 2012-ben adó- és társadalombiztosítási reformokat vezetett be. A konszolidációs terv részeként a japán alsóház megszavazta a forgalmi adó 5 százalékos rátájának emelését 2014-ben 8 százalékra, 2015-ben pedig 10 százalékra. A társadalombiztosítási reform részeként 2013 áprilisától fokozatosan emelik a nyugdíjkorhatárt (2025-ig 65 évre), csökkentették a nyugdíjakat, és a 60 évnél idősebbek foglalkoztatására ösztönözték a vállalatokat (UN, 2013). A japán kormány – konszolidációs terve szerint – az elsődleges deficit/GDP arányt 2015-re felére csökkentené, majd 2020-ra megszüntetné, és ezzel 2021-től kezdve mérsékelhetné a bruttó államadósság/GDP arányt.

2012 végétől az újonnan megválasztott kormány által bejelentett merész gazdaságösztönző lépések jelentős lökést adtak a japán gazdaságnak, és véget vetettek a hosszan tartó deflációs időszaknak. 2013-ban a japán reál GDP 1,5 százalékkal nőtt, és a fogyasztói árindex éves változása negatív helyett enyhe pozitív értéket mutatott. A lakossági fogyasztás 2 százalékkal nőtt, amiben közrejátszott az is, hogy a lakosság előrehozta a tartós fogyasztási cikkek vásárlását a forgalmi adó 2014. évi tervezett emelése miatt. A beruházások – amelyeket elsősorban a pótköltségvetésből finanszírozott állami építkezések és a forgalmiadó-emelés miatt előrehozott lakossági beruházások hajtottak – valamivel gyorsabban nőttek, mint a lakossági fogyasztás. Az export volumene továbbra sem tért vissza a válság előtti szintre. A külkereskedelmi mérleg – az előző évhez hasonlóan – deficitel zárt. A hiányt magyarázó okok nem változtak. A folyó fizetési mérleg egyenlege – a befektetésekből származó jövedelmek többlete miatt – pedig továbbra is pozitív maradt, bár mértéke csökkent.

2012 végén a parlamenti választásokat az LDP nyerte meg, és a kormányt alakító Abe Sinzō mindaddiginél drasztikusabb gazdaságpolitikai lépéseket jelentett be, amellyel nemcsak a jelenlegi, hanem már a régóta jelenlévő gazdasági problémákat kívánja kezelni. A kormányfő neve után *abenomics*-ra keresztelt gazdaságpolitikai intézkedések alapvetően három területet érintenek: költségvetési politika, monetáris politika és strukturális reformok.

Az *abenomics* fő céljait a következőképpen lehet összefoglalni: árstabilitás (defláció megszüntetése, 2 százalékos éves inflációs ráta fenntartása), rugalmas költségvetési stabilitás (a hazai kereslet megfelelő szinten tartása mellett a magas költségvetési deficit és bruttó államadósság/GDP arány csökkentése), átfogó gazdasági stratégia által évi 2 százalékos gazdasági növekedés biztosítása. A strukturális reformok során a kormány alapvető feladatának tekinti a különböző szabályok és egyéb akadályok csökkentését (dereguláció), az innováció ösztönzését, valamint olyan ösztönzők kialakítását, amelyek növelik a vállalati beruházásokat, a munkakínálatot, és támogatják a fogyasztást (Patrick, 2014).

Az expanzív monetáris és költségvetési intézkedések hatása érződött a 2013-as gazdasági növekedésen. A japán jegybank 2013 áprilisában mennyiségi és minőségi

monetáris lazítási programot vezetett be. A jegybank növelte a japán államkötvények és más értékpapírok vásárlását. A drasztikus monetáris lazítás megszüntette a deflációt és mérsékelt inflációt eredményezett. A program jelentős hatást gyakorolt a jen árfolyamára is: a jen egy év alatt 2013 októberéig 21 százalékkal értékelődött le a dollárhoz képest. A jen leértékelődése – az import drágulása által – szintén hozzájárult a defláció megszűnéséhez. A különböző költségvetési intézkedések és köztük egy 10,3 ezer milliárd jenes pótköltségvetés⁴⁵ év eleji jóváhagyása szintén érződött a gazdasági növekedésen. (2013 végén a kormány újabb, 5,5 ezer milliárd jenes pótköltségvetést hagyott jóvá).

A harmadik intézkedésként bejelentett strukturális reformok széles körűek és azok bevezetése több évet vesz igénybe, és így összehatásuk még nem vizsgálható. Annyi azonban már biztosan állítható, hogy a kormány 2014. áprilisi forgalmiadó-emelése negatívan hatott a lakossági fogyasztásra, és a japán gazdaság 2014 harmadik negyedében recesszióba került: éves növekedési üteme 2014-ben várhatóan az 1 százalékot sem éri el. A kedvezőtlen növekedési adatok következtében Abe Sinzō novemberben feloszlatta a parlament alsóházát, és előrehozott választásokat rendelt el, a forgalmi adó 8-ról 10 százalékra történő emelését pedig 2017-re halasztotta el. Az LDP megnyerte a 2014 decembere közepén tartott választásokat, és továbbfolytatja az *abonomics*ra keresztelt gazdaságpolitikáját.

A japán gazdaság hosszú távú növekedése szempontjából – a meghirdetett gazdaságpolitika három fő eleme közül – elsősorban a strukturális reformok végrehajtása meghatározó. A japán kormány alapvetően a következő területekre koncentrálja a reformintézkedéseit.

Munkaerőpiac: a munkakínálati oldalon bevezetett és tervezett intézkedések azért fontosak, mert a csökkenő munkaképes korú lakosság az egyik fő oka a japán gazdaság évtizedek óta tartó stagnálásának, illetve alacsony növekedésének. A kormány célja például a nők foglalkoztatásának (ezt támogatják megfelelő gyermekgondozási politikával és az adó- és társadalombiztosítási rendszer átalakításával) és a külföldi munkavállalók (például feldolgozóiparban, betegellátásban, háztartások ellátásában stb.) számának növelése.

Agrárszektor: a kormány liberalizációs és deregulációs intézkedéseket vezetett be az agrárszektorban. A magas vámokkal és egyéb szabályozásokkal védett agrárszektor reformját összekapcsolják a Csendes-óceán két partját összekötő szabadkereskedelmi megállapodásról, a Transz-csendes-óceáni Társulásról (TPP) szóló tárgyalásokkal, amelyet az Egyesült Államok irányít.

Egészségügy: a gyorsan öregedő japán társadalom és a társadalombiztosítási rendszer kiadásainak növekedése szükségessé tette az egészségügy reformját, amely alapvetően különböző deregulációs intézkedések bevezetését jelentette.

⁴⁵ A pótköltségvetésből a kormány egyrészt infrastrukturális beruházásokat (például alagutak, hidak, földrengésbiztos közutak) finanszírozott, másrészt ösztönözte a vállalati beruházásokat, többek között támogatta a megújuló energiaforrások használatát.

Vállalati szektor: a vállalatokat érintő intézkedések közé tartozik az innovációk ösztönzése, a vállalati adózás reformja (adócsökkentés, befektetések támogatása) és a vállalatirányítás átalakítása.

E felsorolás mellett még ki kell emelnünk az állami nyugdíj alap reformját, a szolgáltató ágazatok deregulációját (a verseny és a termelékenység növelése érdekében), Japán világgazdasági integrációjának erősítését (például szabadkereskedelmi egyezmények megkötése, a közvetlen külföldi befektetések beáramlásának további liberalizálása által).

Az *abenomics* intézkedései a korábbi két évtized strukturális reformjainak (beleértve a fentebb vázolt új növekedési stratégiát is) folytatásaként tekinthetők. Tényleges és várható eredményeivel csak közép- és hosszú távon számolhatunk.

HIVATKOZÁSOK

- ATHUKORALA, P.-C.–KOHPAIBOON, A. (2009): Intra-regional trade in East Asia: The decoupling fallacy, crisis and policy challenges. ADBI Working Paper Series, No. 177.
- BASSA ZOLTÁN (1995): A gazdasági növekedés problémái Japánban a 90-es évek elején, és várható alakulása a következő másfél évtizedben. Kézirat, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- BASSA ZOLTÁN (2001): Beruházások és gazdasági növekedés Japánban a 90-es évtizedben. Kézirat, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- BoJ (2009): The Bank of Japan to Resume Stock Purchases Held by Financial Institutions. Bank of Japan, Press Release, 2009. február 3. http://www.boj.or.jp/en/announcements/release_2009/fss0902a.pdf.
- BoJ (2010a): Financial System Report. Bank of Japan, 2010. szeptember, <http://www.boj.or.jp/en/research/brp/fsr/data/fsr10b.pdf>.
- BoJ (2010b): Financial Markets Report. Bank of Japan, 2010. február, <http://www.boj.or.jp/en/research/brp/fmr/data/mkr1002.pdf>.
- BoJ (2011a): Responses to the Great East Japan Earthquake by Payment and Settlement Systems and Financial Institutions in Japan. BOJ Reports & Research Papers, 2011. október, http://www.boj.or.jp/en/research/brp/ron_2011/data/ron11027a.pdf.
- BoJ (2011b): Outlook for Economic Activity and Prices. Bank of Japan, 2011. április, <http://www.boj.or.jp/en/mopo/outlook/gor1104b.pdf>.
- BoJ (2011c): Outlook for Economic Activity and Prices. Bank of Japan, 2011. október, <http://www.boj.or.jp/en/mopo/outlook/gor110b.pdf>.
- FSA (2010): FSA publishes the status of banks' non-performing loans as of end-September 2009. Table-1. Transition of Loans Based on the Financial Reconstruction Act, Financial Services Agency, <http://www.fsa.go.jp/en/regulated/npl/20100205/01.pdf>.
- FUJII, M.–KAWAI, M. (2010): Lessons from Japan's banking crisis, 1991–2005. ADBI Working Paper Series, No. 222.
- FUJITA, M.–HAMAGUCHI, N. (2011): Japan and economic integration in East Asia: Post-disaster scenario. RIETI Discussion Paper Series, No. 79.
- GOVERNMENT OF JAPAN (2012): Road to recovery. National Policy Unit, 2012. március, http://www.kantei.go.jp/foreign/policy/documents/2012/___icsFiles/afieldfile/2012/03/07/road_to_recovery.pdf.
- HAUSKEN, K.–NCUBE, M. (2013): Quantitative easing and its impact in the US, Japan, the UK and Europe. Springer.
- HOSHI, T.–KASHYAP, A. (2011): Why Did Japan Stop Growing? National Institute for Research Advancement, http://www.nira.or.jp/pdf/1002english_report.pdf.
- IMF (2010): World Economic Outlook: Coping with high debt and sluggish growth. IMF, Washington DC, 2010 október.
- JETRO (2010): 2010 JETRO Global Trade and Investment Report. A Global Strategy for Japanese Companies to Open New Frontiers in Overseas Markets, Japan External Trade Organization (JETRO) Overseas Research Department, http://www.jetro.go.jp/en/reports/white_paper/trade_invest_2010.pdf.
- JETRO (2011): 2011 JETRO Global Trade and Investment Report. International Business as a Catalyst for Japan's Reconstruction, Japan External Trade Organization (JETRO)

- Overseas Research Department, http://www.jetro.go.jp/en/reports/white_paper/trade_invest_2011.pdf.
- KATADA, S. N. (2001): Banking on stability: Japan and the cross-Pacific dynamics of international financial crisis management. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- KAWAI, M.–URATA, S. (2010): Changing commercial policy of Japan during 1985–2010. ADBI Working Paper Series, No. 253.
- KIGLICS ISTVÁN (2007): Koizumi regnálása és a japán gazdaság. Megjelent: Szerdahelyi István–Wintermantel Péter (szerk.): Japanológiai körkép.: Emlékkönyv az ELTE BTK japán szakos képzésének húszéves jubileumára. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 433–460. o.
- KOMIYA, R. (1993): The Japanese economy: Trade, industry and government. University of Tokyo Press, Tokió.
- LEHMANN KRISTÓF (2012): A nemkonvencionális jegybanki eszközök nemzetközi tapasztalatai. MNB-Szemle, 2012. június.
- MIZOBATA, S. (2011): The Japanese economic system under the global crisis: Change and continuity. Society and Economy, Vol. 33. No. 2. 271–294. o.
- MOTONISHI, T.–YOSHIKAWA, H. (1999): Causes of the long stagnation of Japan during the 1990s: Financial or real? NBER Working Paper Series, No. 7351, <http://www.nber.org/papers/w7351>.
- MÖBERT, J. (2009): Japan's economy in valley of tears with record debt. Deutsche Bank Research, Current Issues, 2009. augusztus 19.
- NAGYNÉ SZATMÁRY BEA (2000): Pénzügyi válságok: Japán és a délkelet-ázsiai gazdaságok. Kézirat, Kyoto Institute of Economic Research, Kyoto University, Kiotó.
- NAKASO, H. (2001): The financial crisis in Japan during the 1990s: How the Bank of Japan responded and lessons learnt. BIS Papers, No. 6.
- OECD (2011): OECD Economic Surveys: Japan, OECD, Párizs.
- OTEIFY, R.–RAO, S. (2009): Banks, world leaders play down Dubai debt threat Reuters, november 27. <http://www.reuters.com/article/2009/11/27/us-dubai-economy-idUSTRE5AP1LI>.
- OZSVALD ÉVA (2013): A japán vállalatirányítás (corporate governance) átalakulása. MTA KRTK KTI, Műhelytanulmányok, 7. sz.
- OZSVALD ÉVA–PETE PÉTER (2003): A japán gazdasági válság – likviditási csapda az új évezredben? Közgazdasági Szemle, 50. évf. 7–8. sz. 571–589. o.
- PATRICK, H. (2011): Experiencing the March 11, 2011 Earthquake. Columbia Business School, Center on Japanese Economy and Business, Occasional Paper Series, No. 57. [http://academiccommons.columbia.edu/catalog?f\[series_facet\]\[\]=Center+on+Japanese+Economy+and+Business+Occasional+Papers](http://academiccommons.columbia.edu/catalog?f[series_facet][]=Center+on+Japanese+Economy+and+Business+Occasional+Papers)
- PATRICK, H. (2014): Japan's Abenomics: So far so good, but will it prevail?, Columbia Business School, Center on Japanese Economy and Business, Occasional Paper, No. 67. http://academiccommons.columbia.edu/download/fedora_content/download/ac:179143/CONTENT/OP_67.HP.Japan_s_Abenomics_-_So_Far_So_Good.Hugh_Patrick.pdf.
- RAMIARISON, H. A. (2010): Assessing the developmental role of foreign aid in developing countries: A special reference to the role of Japan's aid in Far East Asia. VRF Series, No. 462.
- RHODES, J. R.–YOSHINO, N. (2007): Japan's Monetary Policy Transition, 1955–2005. GRISP Information Center, Discussion Paper, No. 4.

- SAWAAKI, H. (2012): Forecast: 32% unable to return home near Fukushima plant in 2017. The Asahi Shimbun, 2012, június 11. <http://ajw.asahi.com/article/0311disaster/fukushima/AJ201206110052>
- SHIRAI, S. (2009): The impact of the US subprime mortgage crisis on the world and East Asia. MPRA Paper, No. 14722. <http://mpa.ub.uni-muenchen.de/14722/>.
- SIMON GYÖRGY–IFJ. SIMON GYÖRGY (2006): A gazdasági növekedés problémái Japánban: a „gazdasági csodától” az elhúzódó recesszióig. Közgazdasági Szemle, 53. évf. 1. sz. 46–68. o.
- SZEKERES VALÉRIA (2003): A japán pénzügyi válság – okelemzés és kiútkeresés. Külgazdaság, 47. évf. 6. sz. 19–38. o.
- TEJNÓRA TIBOR–SÜVEGES ÉVA (1995): Változás a japán gazdasági növekedés főtenyezőiben a statisztikai adatok és prognózisok tükrében. Megjelent: *Hernádi András: A japán gazdaság és társadalom átalakulásának várható tendenciái*, T/18410. számú OTKA-kutatás kézírata, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- UN (2013): World Economic Situation and Prospects 2013. United Nations, New York, <http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp2013/wesp13update.pdf>.
- URATA, S. (2010): Japan's new trade policy: from GATT and the WTO to FTAs, GIARI Working Paper, No. 8.
- VOGEL, S. K. (2006): Japan remodeled: How government and industry are reforming Japanese capitalism. Cornell University Press, Ithaca–London.

FÜGGELÉK

A „Keleti nyitás politikája” – japán–magyar külgazdasági kapcsolatok

LUKÁCS ESZTER

Könyvünk első három részének megírásával elsősorban az volt a célunk, hogy megismertessük az olvasót Japán gazdaságának történetével, és a bemutatott történelmi, gazdasági és társadalmi folyamatok alapján lehetőséget teremtsünk a tanulságok levonására. Ebben a részben azt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy Japán Magyarország számára nemcsak példaértékű gazdaságfejlődése és a történelmi folyamataiból levonható következtetések alapján érdekes, hanem egy olyan kelet-ázsiai ország, amely egyrészt Magyarország egyik legkiemeltebb nem európai gazdasági partnere, másrészt az ázsiai, csendes-óceáni integrációs és tágabb értelemben a világgazdasági folyamatok máig egyik legmarkánsabb formálója/szereplője.

A Függelék első részében a japán–magyar külkereskedelmi és tőkebefektetési kapcsolatokkal foglalkozunk, a második részben pedig Magyarországon letelepedett japán tulajdonú vállalatok vezetőivel folytatott interjúk és írásbeli megkérdezések eredményeit ismertetjük, amelyeket azzal a szándékkal készítettünk, hogy megvizsgáljuk, hogy ezek a japán vállalatok mennyiben járulnak hozzá az egyes, kiemelt magyar külgazdasági stratégiai célok megvalósulásához.¹

Külkereskedelmi és közvetlen külföldi befektetési kapcsolataink Japánnal

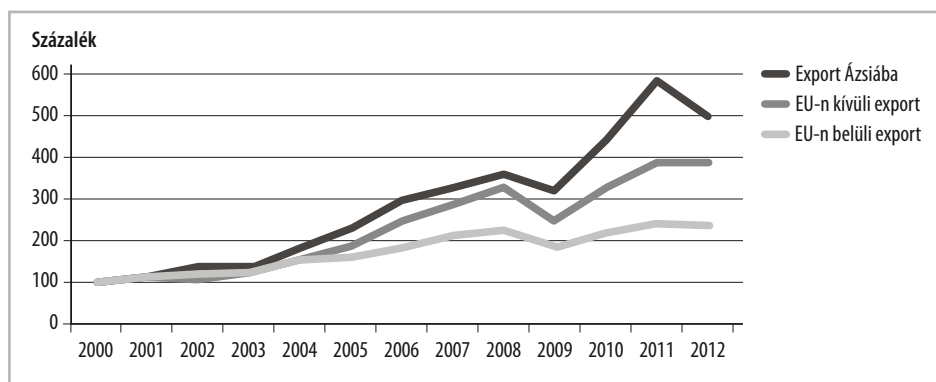
Az 1990-es évektől Magyarország – gazdasági átalakulása és liberalizációja révén – egyre inkább integrálódott az Európai Unió piacába. Részesé lett azoknak a közvetlen külföldi befektetéseken és a külkereskedelmi kapcsolatokon alapuló termelési hálózatoknak (tágabban értelmezve globális értékláncoknak), amelyeket Nyugat-Európa alakított ki Közép- és Kelet-Európával. Az előbb említett folyamat (globális értékláncok kiépülése) zajlott le Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában is. A magyar gazdaság erőteljesen kötődik az európai uniós piachoz, fejlődése nagy-

¹ A vállalati interjúkérdések megfogalmazásánál a külgazdasági stratégia célkitűzéseire szorítottunk, ugyanakkor nem érintettük például a technológiai felzárkózás, a tovagyűrűző hatások stb. kérdéskörét, amely területeken Magyarország – a nyugat-európai mellett – a japán tőke jelenléte által is jelentősen gyarapodott. E kérdések tárgyalása azonban messze túlmutatna ennek a könyvnek a keretein.

mértékben függ tőle. Ugyanakkor mindenképpen érdemes megvizsgálnunk, hogy miként alakultak Magyarország gazdasági kapcsolatai a világgazdaság másik jelentős, kelet-ázsiai erőközpontjával, és azon belül is Japánnal, amely saját régiójában – közvetlen külföldi befektetései által – meghatározó integrátori szerepet tölt be.

Az Európai Unió Magyarország legnagyobb külkereskedelmi partnere, ugyanakkor a számára kisebb jelentőségű ázsiai régió részesedése nő a magyar külkereskedelemben.² Az *F1. ábrán* látható, hogy 2004 után a magyar kivitel az Európai Unióba is nőtt, de a legdinamikusabban Ázsiába.

F1. ÁBRA ■ Az egyes régiókba irányuló magyar export növekedése (2000 = 100 százalék)

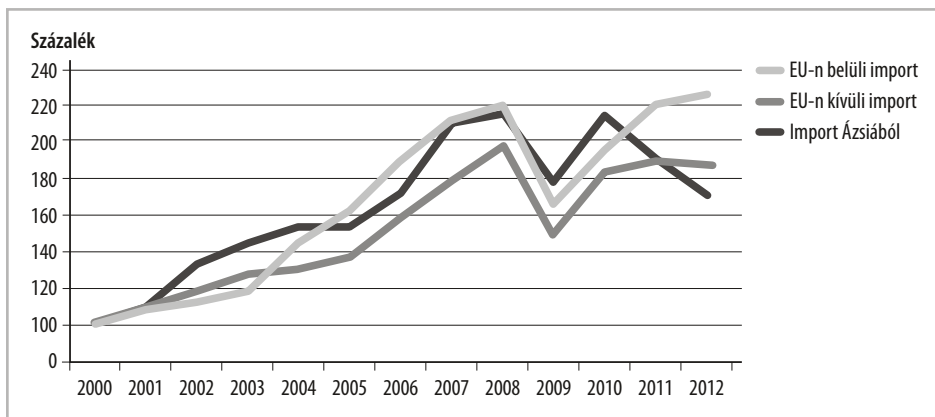


Forrás: *Éltető-Völgyi* (2013a) 72. o.

Ez a növekedés a válság miatt általánosan megtört 2009-ben. Utána azonban a korábbinál is erősebben bővült a magyar kivitel Ázsiába. 2011-ig Magyarország ázsiai kivitele az ötszörösére emelkedett. Az is látható azonban, hogy 2012-ben az export dinamikája megtört, és a három régió közül leginkább Ázsia felé csökkent. A magyar kivitel legdinamikusabban Nyugat- és Északkelet-Ázsia irányában nőtt. Ázsián belül Északkelet-Ázsia jelenti a legnagyobb felvevő piacot: 2012-ben Magyarország ázsiai kivitelének 45 százalékaért felelt, és az egyetlen ázsiai régió volt, ahol a magyar kivitel nem csökkent (*Éltető-Völgyi*, 2013a).

Ha Magyarország külkereskedelmének másik oldalát nézzük, megállapíthatjuk, hogy 2004-ig az ázsiai import növekedési üteme meghaladta a többi régióból származó importét, majd utána követte az Európai Unióból érkező import dinamikáját. Az Ázsiából származó import 2011-ben és 2012-ben csökkent, miközben az Európai Unióból a behozatal nőtt (*F2. ábra*). A magyar behozatal is leginkább Északkelet-Ázsiából nőtt, bár a periódus végén innen is csökkent. Északkelet-Ázsia részesedése kimagaslik a teljes ázsiai importunkon belül: 2012-ben elérte a 83 százalékot.

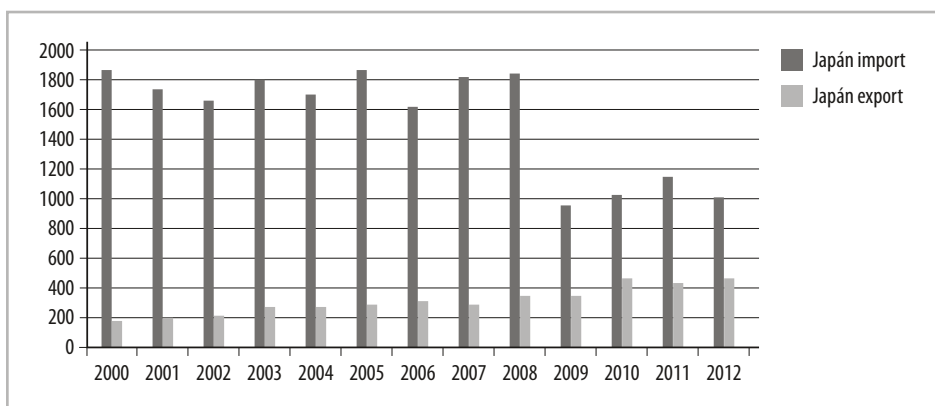
² A teljes magyar kivitelből és behozatalból Ázsia 5,2 illetve 11,7 százalékkal részesedik.

F2. ÁBRA ■ Az egyes régiókból származó magyar import növekedése (2000 = 100 százalék)

Forrás: Éltető–Völgyi (2013a) 75. o.

Az ázsiai importunk még az exportunknál is jobban koncentráliódik Északkelet-Ázsiára (Völgyi–Éltető, 2013a).

Összességében azt mondhatjuk, hogy Északkelet-Ázsia szerepe meghatározó a magyar–ázsiai külkereskedelemben. Az ázsiai relációban fennálló külkereskedelmi deficitünkért is elsősorban Északkelet-Ázsia és azon belül Kína felel. Ma már Kína az első számú kereskedelmi partnerünk az ázsiai régióból. Az ezredfordulót követően Kína fokozatosan Japántól vette át ezt a szerepet. Japán pedig megmaradt a második (vagy néha harmadik) legfontosabb ázsiai külkereskedelmi partnerünknek. Az F3. ábrán jól kivehető, hogy a válság ellenére a japán export a 2009 előtti szinthez képest magasabb értéket tudott elérni 2010-ben, 2011-ben és 2012-ben is.

F3. ÁBRA ■ Magyarország külkereskedelme Japánnal (millió euró)

Forrás: Eurostat.

A japán importban azonban óriási visszaesés történt, ami miatt mérséklődött a Japánnal fennálló külkereskedelmi deficitünk.

Magyarország Ázsiával folytatott külkereskedelme nem csak a partnerek, hanem a termékszerkezet tekintetében is nagyon koncentrált. Az ezredfordulót követően a felfutó ázsiai külkereskedelmünkben egyre nagyobb és meghatározó részt képviselnek a gépek és szállítóeszközök. A szerkezeti változások és a kereskedelem legfontosabbnak számító termékek a transznacionális vállalatok jelentős szerepére utalnak a magyar–ázsiai kereskedelemben. Vagyis az ázsiai relációban folytatott kereskedelmünk is tükrözi a termelési folyamatok nemzetközi fragmentációját (Völgyi–Éltető, 2013a). Ezt támasztja alá Ando–Kimura (2013) kutatása is, amely szerint a Nyugat- és Közép- és Kelet-Európa között létrejött termelési hálózatok összekapcsolódtak a kelet-ázsiai regionális termelési hálózatokkal, amihez a Magyarországon letelepedő japán gyártó vállalatok is hozzájárultak.

A japán–magyar külkereskedelmet is a már említett gépek és szállító eszközök dominálják. A Japánból való import közel háromnegyed részét a gépek és szállítóeszközök teszik ki, míg a feldolgozott termékek és azon belül is a vegyi áruk és a szakmai, tudományos, ellenőrző műszerek és készülékek közel egynegyedét. Az élelmiszerek, italok, dohány, valamint az energiahordozók alig mérhető, marginális szerepet játszanak a behozatalban (KSH, 2013, 2. o.).

A Japánba irányuló magyar kivitel a teljes Ázsiába menő magyar exporthoz viszonyítva azonban diverzifikáltabb képet mutat. A gépek és szállítóeszközök az export 43 százalékát teszik ki. A második legnagyobb termékcsoporthoz az exportban (37 százalék) a feldolgozott termékek alkotják, amelyen belül a szakmai, tudományos, ellenőrző műszerek és készülékek, valamint a szerves vegyi termékek és gyógyszer, gyógyszerészeti készítmények dominálnak. Az élelmiszerek szerepe a japán exportunkban (17 százalék) szintén nem elhanyagolható (KSH, 2013, 3. o.).

Ahogy arra már utaltunk, az Ázsiával folytatott külkereskedelmünkben is fontos tényezőt játszanak a Magyarországon befektető transznacionális vállalatok. A Magyarországra érkezett közvetlen külföldi befektetések állományának körülbelül kétharmada az Európai Unióból (egynegyede Németországból) származik. Az ázsiai eredetű közvetlen külföldi befektetések (a régióval folytatott külkereskedelemhez hasonlóan) súlya csekély. A közvetlen külföldi befektetések tekintetében szintén az északkelet-ázsiai reláció (például japán, dél-koreai, kínai, tajvani vállalatok) szerepe meghatározó. A két legnagyobb ázsiai befektető Magyarországon Japán és Dél-Korea. A közvetlen külföldi befektetések OECD által közzétett állományi adatai szerint 2010 és 2012 között Dél-Korea átvette Japán korábbi vezető szerepét (F1. táblázat).

A japán vállalatok már az 1970-es évek végén és az 1980-as években megjelentek Magyarországon elsősorban közös vállalatok formájában, kereskedelmi és pénzügyi területen, illetve a feldolgozóiparban. Az 1990-es években indult a nagyobb japán befektetői hullám (Bassa, 2007). Ekkor kezdtek az azóta is jelentősebb japán

F1. TÁBLÁZAT ■ Az európai, a japán és dél-koreai közvetlen külföldi befektetések állománya Magyarországon (millió dollár)

Év	Európai Unióból	Japánból	Dél-Koreából	Összes magyarországi
		származó		
2000	14 837,3	129,3	78,5	22 856,2
2001	16 871,6	376,0	117,6	27 377,5
2002	23 226,5	544,3	168,6	36 213,4
2003	33 297,9	718,0	244,2	48 344,9
2004	43 519,2	921,2	343,6	61 604,5
2005	41 930,3	843,1	304,6	61 110,3
2006	66 434,4	993,5	786,2	80 173,9
2007	78 181,7	1260,7	1003,9	95 462,7
2008	66 339,1	1351,4	1098,7	88 008,3
2009	70 248,9	1177,3	1288,4	98 799,6
2010	69 898,5	1060,2	1074	90 780,2
2011	65 837,9	1062,3	1115,2	85 430,5
2012	78 476,9	951,7	1381,2	103 477,2

Forrás: OECD StatExtracts.

befektetőknek számító autóiipari és (fogyasztói) elektronikai vállalatok Magyarországra települni. A japán vállalatok – ellentétben a nyugat-európai és amerikai társaikkal – nem vettek részt intenzíven a magyarországi privatizációban. Nagy többségük zöldmezős beruházást hajtott végre, s ez a forma a későbbiekben is meghatározó maradt. Az 1990-es évek végétől megfigyelhető, hogy a már letelepedett japán autóiipari és elektronikai vállalatokat egyre több saját japán beszállítója is követte Magyarországra. Az itt letelepedett japán feldolgozóipari vállalatok általában (közvetlenül vagy beszállítók esetében közvetetten) exportorientált hatékonyság-kereső beruházásokat hajtottak végre, amellyel elsődleges céljuk az európai uniós piac terítése hazánkból. Így nem véletlen, hogy az uniós csatlakozás közeledésével, majd a taggá válás után a japán közvetlen külföldi befektetések állománya jelentősen nőtt Magyarországon.

A globális gazdasági válság kitörését követő években (2009, 2010, 2012) csökkent a Magyarországon lévő japán közvetlen külföldi befektetések állománya. Többek között a TDK, Sony, Sunarrow és a Sanshin bezárta magyarországi termelő egységét. 2013-ban a napelemeket gyártó Sanyo is kivonult Magyarországról. Ugyanakkor az elmúlt két évből pozitív tendenciákról is beszámolhatunk. Több, hazánkban már letelepedett japán vállalat (például Bridgestone, Denso, EXEDY Dynax, Musashi Hungary, AGC) bővíti a termelő egységét, valamint új zöldmezős beruházások (például Takata, JSR MOL) is folyamatban vannak.

Japán a teljes magyarországi közvetlen külföldi befektetések állományon belüli alacsony részesedése ellenére (körülbelül 1 százalék) a 11–12. legnagyobb befektetőnknek számít (*HIPA*, 2013a). Különösen kiemelhető a japán autóipari és elektronikai vállalatok súlya a magyar gazdaságban. Többek között az ő tevékenységüknek is köszönhető a kelet-ázsiai és európai termelési hálózatok összekapcsolódása.

A következő fejezetben részletesen szólnunk a Magyarországon működő japán vállalatok tevékenységéről. Elsősorban azt vizsgáljuk meg, hogy azok milyen szerepet tölthetnek be Magyarország külgazdasági stratégiájának megvalósításában.

Japán vállalatok Magyarországon

Magyarország külgazdaságának és külgazdasági stratégiájának³ fő feladata az ország növekedési, foglalkoztatási és egyensúlyi céljainak eléréséhez való hozzájárulás, amit a stratégia, a következő fő eszközökkel kíván elérni:

1. a kivitel szerkezetének földrajzi diverzifikálása,
2. a kivitel szerkezetének termékszerkezeti diverzifikációja,
3. a külföldi befektetők magyarországi beruházásainak ösztönzése,
4. a kis- és középvállalatok exportjának és beszállítói tevékenységének elősegítése,
5. a kárpát-medencei gazdasági övezet megeremtésének eszközrendszere,
6. gazdaságdiplomácia.

A magyar kormány a „Keleti nyitás – Nyugati tartás” politikájaként határozta meg a külgazdasági stratégiát. A keleti nyitás által érintett legfontosabb 13 ország (Oroszország, Ukrajna, Törökország, Egyesült Arab Emírségek, Kína, Szingapúr, Dél-Afrika, Japán, India, Izrael, Dél-Korea, Hongkong, Szaúd-Arábia) között Japán a nyolcadik helyen szerepel (Hidvéghi, 2012).

Az export szerkezetének földrajzi diverzifikációja mögött az a közismert tény húzódik meg, hogy a GDP 95 százalékát elérő magyar kivitel (NGM, 2014) területileg még mindig nagyon erőteljesen az Európai Unióra és elsősorban annak „rég” országaira koncentrálódik. A KSH (2014a) – 2014 első tíz hónapjának külkereskedelmi termékforgalmára vonatkozó adatainak összesítése – szerint a magyar export 78,5 százaléka az Európai Unióba, ezen belül 56,7 százaléka az EU–15 tagállamaiba irányul. Ha mindehhez hozzáadjuk az Európai Unión kívüli európai országok magyar kivitelből való 10 százalékos részesedését, akkor azzal szembesülünk, hogy a hazai kivitel majdnem 90 százalékban kontinensünkre irányul, földrajzilag rendkívül koncentrált. Az ázsiai országokba irányuló export 5,2 százalékkal részesedik a teljes magyar kivitelből. Ami a behozatalt illeti, 74,7 százalék az EU–28, 53,9 százalék az EU–15, 11,0 százalék az Európai Unión kívüli európai országok és 11,7 százalék az ázsiai országok részesedése a magyar importból.

A probléma nemcsak abban áll, hogy főként Európán belül kereskedünk, hanem abban is, hogy – az amerikai országokat leszámítva, amelyek több mint 1,7 milliárd eurós exporttöbbletet eredményeznek a külkereskedelmi termékforgalom egyenlegében – az Európai Unión kívüli országok csak „rontják” a körülbelül 5,3

³ A 2012 áprilisában publikált A következő lépés, Széll Kálmán Terv 2.0 című dokumentum III.7. alfejezete foglalkozik a külgazdasági stratégiával (*Magyarország Kormánya*, 2012, 189–194. o.). A külgazdasági stratégia végrehajtásáról szóló kormányhatározat 2012. április 12-én jelent meg a Magyar Közlönyben (*Magyar Közlöny*, 2012). A külgazdasági stratégia elfogadását megelőzte egy a Nemzetgazdasági Minisztérium által 2011 májusában publikált, 43 oldalas szakmai vitairat, amely lényegében az elfogadott külgazdasági stratégia gerincének elvi alapját jelentette (NGM, 2011).

milliárd eurós összesített egyenleget. Amíg tehát az EU–28 relációban majdnem 6,7 milliárd euró a többlet, addig az ázsiai kereskedelmi tevékenységen több mint 3,9 milliárd euró a hiány (KSH, 2014a).

Az ázsiai országokkal szembeni deficit rangsorát nem Japán vezeti, bár pontos és főként friss adatokra nehéz szert tenni, nagyságrendileg azt mondhatjuk, hogy míg Kínával szemben 2,3–2,8 milliárd euró, Japánnal szemben kevesebb mint fél-milliárd euró a negatívum (MOFCOM, 2013; KSH, 2014b). Az ázsiai országokkal fenntartott deficit 70 százaléka a Kínával folytatott külkereskedelemből fakad, az északkelet-ázsiai országok között Kína csak az elmúlt évtizedben emelkedett fel legfontosabb kereskedelmi partnerré, az importban 2002-ig, az exportban 2004-ig Japán tartotta ezt a pozíciót (Völgyi–Éltető, 2013b, 61–63. o.)

Természetesen nem elégséges és egyben felesleges az export-import relációt a külgazdasági kapcsolatok bonyolult rendszeréből kiemelni és önmagában értelmezni, ezért – a külgazdasági stratégia fő célkitűzéseinek figyelembevételével – a Magyarországon letelepedett japán termelővállalatok vezetőinek megkérdezésével azt szeretnénk volna megtudni, hogy cégeik 1. hozzájárulnak-e a kivitel szerkezetének földrajzi diverzifikálásához, valamint 2. elősegítik-e a kis- és középvállalatok beszállítótá válását.

A már letelepedett vállalatokról nem gondoltuk, hogy további japán befektetőket vonzzanak országunkba, a keretben szereplő utolsó két interjúkérdés feltevésével azonban reméltük, hogy a vállalatvezetők olyan válaszokat adnak, amelyekkel a gazdaságpolitikai döntéshozatalt támogatják a külgazdasági stratégia 3. pontjában megfogalmazott céljainak elérésében, és esetleg javaslatokat tesznek arra vonatkozóan, hogy miként lehetne ösztönözni a japán származású vállalatok további befektetéseit.

VÁLLALATI KÉRDŐÍV

1. Milyen megfontolásból telepedett le a vállalat Magyarországon?
2. Hány magyarországi beszállítója van a vállalatnak? Hány magyar tulajdonú?
3. Mennyire elégedett a magyarországi beszállítókkal?
4. Mely vállalatok a vállalat fő megrendelői?
5. A vállalat termékeinek hány százaléka kerül exportra?
6. Hány főt foglalkoztat a vállalat?
7. Mekkora a magyar állampolgárok aránya a foglalkoztatottakon belül?
8. Mennyire elégedett a magyar munkavállalókkal?
9. Mennyire elégedett a magyar szabályozási és gazdasági környezettel?
10. Milyen beavatkozást/változtatást tudna esetlegesen javasolni a magyar gazdaságpolitikai döntéshozók számára?

Itt kell megjegyeznünk, hogy Japán már a legnagyobb ázsiai zöldmezős beruházó Magyarországon: 149 japán vállalat összesen 25 ezer munkahelyet tart fenn, 3,5 milliárd dollár összbefektetéssel, és a német vállalatok után már a japán vállalatok beruházásai a legjelentősebbek az autóipar területén (KKM, 2014). A külföldi befektetők magyarországi beruházásainak ösztönzése (3. stratégiai pont) a kialakult gazdaságpolitikai berendezkedésen⁴ múlik.

A vállalati minta – interjúmódszerek

A Magyarországra telepedett japán vállalatok megkérdezéséhez a JETRO (Japan External Trade Organization Hungary adatbázisára⁵ támaszkodtunk. A JETRO minden évben frissíti a Magyarországon működő cégek listáját (de nem minden vállalat járul hozzá elérhetőségeinek a JETRO honlapján való közléséhez). A JETRO legfrissebb, elérhető listája 2014 júniusában került publikálásra, amin 147 japán vállalatról számolnak be, de csak 141 vállalat járult hozzá a róla szóló adatok ismertetéséhez.

A legrégebben Magyarországon lévő és legmeghatározóbb japán vállalat, a Magyar Suzuki Zrt. megkérdezése volt elsőrendű célkitűzésünk. A Suzuki közvetlenül nagyságrendileg 3000 magyar főt foglalkoztat, beszállítói kapcsolatai révén áttételesen és hozzávetőlegesen a japán tulajdonú hazai vállalatok foglalkoztatottjainak 40 százaléka a Suzuki termelési vertikumához köthető, így a vállalattól érkezett válaszokat kiemelten kezeltük.⁶ A Suzuki „kiemelése” után tovább „tisztítottuk” a listát, elhagyva a nem termelő típusú vállalatokat, képviseleti irodákat és fióktelepeket. Eltekintettünk továbbá két – élelmiszeriparhoz, illetve mezőgazdasághoz kapcsolható – vállalat és a még fel nem épült gyárak vezetőinek megkérdezésétől.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a mintánkba bevont vállalatok között hat a Sumitomo-csoporthoz tartozik. Mivel a vállalattal 2010-ben is kutatási kapcsolatban voltunk, a korábban már kutatási céllal felkeresett, egyik hazai gyárat akkor igazgató, jelenleg Japánban élő Sumitomo vezetőt kértük fel a válaszok megfogalmazására.⁷

⁴ Ennek továbbfejlesztése pedig a tőkebefogadó ország gazdaságdiplomáciai tevékenységén, konkrétan Magyarország esetében a Külgazdasági és Külügyminisztérium, a Nemzeti Befektetési Ügynökség (<http://hipa.hu>), valamint a külgazdasági attaséhálózat tevékenységének sikerességén múlik.

⁵ <http://www.jetro.go.jp/hungary/inquiry/index.html/inqlist.pdf>.

⁶ Szeretnénk megköszönni Urbán László vezérigazgató-helyettesnek és kollégáinak szíves segítségét és válaszait.

⁷ A Sumitomo ennél több hazai vállalattal rendelkezik, de a nem termelő típusúakat – a fent leírtak alapján – nem vettük be a mintánkba.

A vállalat a legnagyobb zaibacuk/keirecuk közé tartozik, amelyet az 1585–1652 között élt, üzleti életbe történő visszatérése előtt buddhista szerzetesi tapasztalatokkal is rendelkező Sumitomo Masatomo alapított Kiotóban, több mint 400 évvel ezelőtt. Sumitomót a vállalatnál annak spirituális letéteményeseként is tisztelik, az általa megfogalmazott, „alapítói irányelvek” a mai napig érvényben vannak:

1. Az üzletfelek bizalmának fenntartása érdekében való jóhiszemű eljárás,
2. A társadalmi folyamatok nyomon követése, az azokra való megfelelő, aktív reakálás képessége érdekében,
3. A könnyen szerzett nyereség lehetőségével szembeni tartózkodás; illetve az üzleti vállalkozás lehetséges következményeinek alapos vizsgálata nélkül, a profit reményében hozott, elhamarkodott döntéshozataltól való tartózkodás (*Sumitomo*, é. n.).

A „tisztított listánkon” a Suzuki és a Sumitomo mellett 39 vállalat maradt, amelyek közül 13, azaz a megkérdezettek egyharmada vállalta a közreműködést. Listánkra felvettünk egy nem termelő típusú vállalatot is. A Mitsubishi-csoporthoz tartozó Ryowa Hungary felvételét az indokolta, hogy bár maga a vállalat autóalkatrész-kereskedelemmel foglalkozik, belföldön elsősorban a Magyar Suzuki Zrt.-nek és a Sumitomo holdinghoz tartozó SEWS Hungarynek is szállít. A Ryowa Hungary megkérdezésével azt kívántuk feltárni, hogy rajtuk keresztül bővíthet-e esetleg a Suzuki magyar tulajdonú alkatrész beszállítói köre. (A válasz nemleges, a cégnek két hazai alkatrész beszállítója van.)

Minden mintába felvett vállalat részére elküldtük elektronikus levél formájában a fenti keretes részben található kérdéseinket. Néhány vállalatnál azonnali írásos választ kaptunk, azokat a vállalatokat, amelyek nem válaszoltak írásos megkeresésünkre, telefonon is felkerestük, és röviden feltártuk a kutatás motivációit, hátterét. A személyes megkeresések során tisztában voltunk azzal, hogy a vállalatvezetőket a kutatásba történő bevonásukkal esetlegesen terheljük, tőlük szívesseget kérünk, ezért a másodszori telefonos megkeresések során felajánlottuk a szóbeli ismételt megkeresés lehetőségét, illetve nyitva hagytuk a kérdések írásban történő megválaszolásának lehetőségét is. Végző válaszainkat így az előre írásban elküldött kérdések alapján részben szóbeli interjúkból nyertük, részben pedig telefonos megkeresésünk után írásos formátumban, esetleg a kettő együtteséből.

Interjúkérdések és válaszok

◆ BEFEKTETÉSI MOTIVÁCIÓK

„A Suzuki Motor Corp. befektetésének negyedszázaddal ezelőtti célja Európában is a »szabad szemmel látható« piaci részesedés megszerzése volt. Ezt a célt – az Európai Unió és Japán közt azóta sem létrejött szabadkereskedelmi megállapodás hiányában – európai gyártással sokkal könnyebb volt megvalósítani, mint a Japánban gyártott és onnan szállított autókkal. Ahhoz, hogy az Esztergomban gyártott autók EGK-ba/EU-ba történő exportját a kereskedelempolitikai korlátok (elsősorban vámok) ne gátolják, bizonyítani kellett, hogy az előállított termékek – kezdetben csak a Swift értékének legalább fele Magyarországon jön létre. Ezt a gyártás beindulásától (1992) kezdve három év múlva tudta bizonyítani az esztergomi gyár. Ez adja egyúttal a »Mi autónk« jelszó közgazdasági tartalmát is.

Esztergom kiválasztásában több szubjektív és objektív elem játszott szerepet: ezekből talán a legfontosabb – az üzleti megfontolások mellett – az erőteljes politikai hátszél volt, amely Japán akkori kormányköreinek a magyar rendszerváltás iránti erőteljes rokonszenvéből táplálkozott.

Magyarország számára máig is ez az egyik legnagyobb külföldi befektetés, ami egyrészt fél évszázad után jelentette a komplex hazai személygépkocsi-gyártás újraindulását, másrészt – a beszállítói lánc kiépítése révén – egy erőteljes háttérpar kialakulását is. Ez utóbbi nélkül talán a ma húzóágazatként emlegetett járműipar sem tartana ott, ahol tart.”

Első interjúkérdésünkre, amelyben a befektetési motiváció iránt érdeklődtünk (*Milyen megfontolásból telepedett le a vállalat Magyarországon?*), azok a vezetők, akik nem a Suzuki közvetlen beszállítóit képviselik, szinte egységesen azt a választ adták, hogy a magyarországi letelepedéssel európai piacot kívántak maguk számára szerezni.

Az UNCTAD [2012] World Investment Reportja azzal kapcsolatban, hogy milyen tényezők határozzák meg elsődlegesen egy ország közvetlen külföldi befektetéseket vonzó képességét, első helyen a piac vonzerejét, majd az olcsó és szakképzett munkaerő rendelkezésre állását, a természeti erőforrások jelenlétét, illetve az ösztönző infrastrukturális hátteret sorolja fel. A piac vonzerejét ugyanez a dokumentum 1. a vásárlóerő-paritáson mért GDP-ben kifejezett piac méretében; 2. a szintén vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó GDP-ben kifejezett vásárlóerő; illetve 3. a reál GDP növekedési ütemében mért piaci növekedés hármasával határozza meg (UNCTAD, 2012, 30. o.).

Magyarország részben „méreteiből” fakadóan, világgazdasági összehasonlításban sem az összevont, sem az egy főre jutó GDP-ben, sem pedig a GDP növekedési ütemében nem nyújtott kiemelkedő teljesítményt az elmúlt 25 esztendőben, mégis minden általunk megkérdezett vállalatvezető cégének letelepedési motívumaként a piackeresést jelölte meg. Az ellentmondás ebben azonban csak látszólagos, az

UNCTAD 2008-ban készített felméréséből az is kiderül, hogy piacszerzésen nemcsak a piac méretét, annak növekedési ütemét és az átlagos életszínvonalat értik a letelepülő vállalatok, hanem a nemzetközi/regionális piacokra való ki-/bejutás lehetőségét is (F2. táblázat).

F2. TÁBLÁZAT ■ A legfontosabb tőkebefektetési motivációk szektoronként (2008–2010)

Elsődleges szektor	Másodlagos szektor	Harmadlagos szektor
Nemzetközi/regionális piacokra való ki/bejutás lehetősége	Piac növekedési üteme	A piac egészének mérete
Természeti erőforrásokhoz való hozzáférés	A piac egészének mérete	Piac növekedési üteme
Kormányzati hatékonyság	Nemzetközi/regionális piacokra való ki/bejutás lehetősége	Nemzetközi/regionális piacokra való ki/bejutás lehetősége
Rendelkezésre álló, képzett és tapasztalt munkaerő	Olcsó munkaerő	Rendelkezésre álló, képzett és tapasztalt munkaerő

Forrás: UNCTAD, 2008, 2. o.

Magyarország EU-tagsága egyik oldalról a külkereskedelmi és tőkebefektetési kapcsolatokat, illetve azok országonkénti relációs szerkezetét meglehetősen koncentrálttá tette, másik oldalról azonban az EU piacait ezáltal könnyen érik el rajtunk (és más csatlakozott kelet-európai országokon) keresztül a térségünkbe települt japán vállalatok. Az egyik megkérdezett vállalatvezető, a fentiekkel kapcsolatban így fogalmazott: „mivel Magyarországnak nincs belső piaca, így nem érdekes a piacszerző vállalatok számára, más tényezőkkel kell vonzónak lenni. Fontos az infrastruktúra (logisztika), a munkaerő szakképzettsége és nyitottsága, fogékonysága az új munkakultúra, és általában az új kultúrák iránt”. A vállalatvezetők többször megjegyezték azt is, hogy nyugat-európainál alacsonyabb bérköltségekkel számolnak mind a szakképzett, mind a szakképzettség nélküli munkaerő esetében.

A JETRO által közzétett vállalati listán szereplő, általunk megkérdezett több vállalatról is kiderült, hogy a Suzuki közvetlen beszállítója. Ezeknek a cégeknek a vezetői kimondottan „konvojmigrációval” jöttek létre, azaz kifejezetten a Suzuki igényei alapján kezdték meg hazai tevékenységüket. Az egyik válaszadó arra is kitért, hogy a *just in time* rendszert rendkívül megnehezítenék a nagy fizikai távolságok, azaz az autóiparban (és nem csak a japán termelőkre vonatkoztatva) az OEM (Original Equipment Manufacturer) rendszer sajátossága kényszeríti ki (főként) az elsőkörrös beszállítók kényszerű letelepítését. Több válaszadó hangsúlyozta a legfontosabb megrendelőjének választott lokációról való logisztikai elérhetőségének fontosságát.

Mészáros (2010) a McKinsey 2002-es kutatását idézi (*Business Consequences of EU-Enlargement: Major Change or Non-Event?*), amelyből kiderül, hogy „iparági elemzések azt mutatják, hogy a beszállítók háromnegyede az összeszerelő 200 kilométeres körzetében helyezkedik el. A beszállítás maximális sugara ugyanakkor

termékcsoportonként változik. Míg a nagyobb értékű, kis gyűjtőtekercs esetében szinte globális szinten is megéri szállítani a terméket, addig a műanyagipari vállalatok többsége 500–1000 kilométer közötti maximális távolságról ad számot, az autóüveget gyártó vállalat 1500 kilométert említett. Tanácsadásnál fontos a gyors reakcióidő, itt volt olyan vállalat, amely 200–300 kilométert említett. Ebből következik, hogy a vállalatok nagy része számára legfeljebb a térségünkbeli piac az elérhető.” (Mészáros, 2010, 116. o.)

Ezekből elvileg nem következne automatikusan, hogy a Suzuki első vonalas beszállítója csak magyarországi telephelyű, de külföldi termelő lehet, azonban be kell látni, hogy a mai napig meglehetősen kevés olyan magyar vállalat van, amely a Suzuki költségekre, szállítási pontosságra, rugalmasságra és minőségre vonatkozó előírásainak meg tudna felelni (uo. 88. o.).

Az általunk megkérdezett vállalatok egy része a Suzuki beszállítója, a többiek a nyugat-európai piacokat elérni kívánó hatékonysági szempontokat figyelembe vevő termelők. Mielőtt azonban rátérnénk a beszállítókra vonatkozó 2. és 3. kérdésünkre adott válaszokra, áttekintjük a távolság több dimenzióját átfogó CAGE-féle (Cultural, Administrative, Geographic and Economic Distances) megközelítést (<http://www.ghemawat.com/cage/>, Ghemawat, 2001, 2007, 141. o.).

A vállalatvezetőkkel folytatott szóbeli és írásbeli interjúk során mind kulturális, mind földrajzi vonatkozásban rendre felmerült a „távolság” fogalma. Ghemawat kutatásainak egy része annak feltárására irányul, hogy a távolságok bizonyítottan megnehezítik az országok közötti kereskedelmi/befektetési kapcsolatokat. Az *F3. táblázatból* fontos kiemelni, hogy minden ország a saját regionális integrációján belüli gazdasági kapcsolatok kiépítésére „hivatott”, az ezekből való kilépés rendkívül nagy erőfeszítéseket igényel.

F3. TÁBLÁZAT ■ A távolság tényezői (CAGE tábla)

Földrajzi távolság	Gazdasági távolság	Kulturális távolság	Adminisztratív távolság
Fizikai távolság	Egy főre jutó jövedelemben megjelenő különbségek (gazdag-szegény ellentét)	Különböző nyelvek	Korábbi gyarmati kapcsolatok hiánya
Közös szárazföldi határ hiánya	Minőségbeli és költségbeli különbségek a természeti erőforrásokban, pénzügyi	Különböző etnikumok, az összekötő etnikai és társadalmi hálók hiánya	Azonos regionális integrációhoz (kereskedelmi blokkhoz) való tartozás hiánya
Vízi összeköttetés hiánya	erőforrásokban, emberierő-forrásokban, infrastruktúrában, az információkban és a tudásban	Különböző vallások	Közös valuta hiánya
Az ország mérete		Különböző társadalmi berendezkedés, eltérő értékek, normák	Intézményrendszer gyengesége
Gyenge közlekedési és kommunikációs hálózat		A bizalom hiánya	Politikai ellenségeskedés
Klímabeli különbségek, eltérő betegségek előfordulása			
Eltérő időzónák			

Forrás: Ghemawat (2001), (2007).

A fentieket figyelembe véve, az elmúlt két évtizedben Ghemawat kutatásainak nagy része annak bizonyítására irányult, hogy a közhiedelemmel ellentétben, nem egy végletesen globalizált világban élünk, épp ellenkezőleg, kereskedelmi, befektetési, kommunikációs és migrációs kapcsolataink a kultúrkörünkben lévő szomszédos országokra, regionális integrációkra korlátozódnak. Ghemawat ezen feltevését 2014-ben támasztotta alá egy rendkívül széles körű adatbázisra épülő kutatásával, amelynek az az egyik fő megállapítása, hogy az Európai Unió a világ legintenzívebben összefonódott (és legsikeresebb) integrációja, így az egyes tagországok unión kívüli gazdasági kapcsolatteremtése rendkívüli erőfeszítéseket igényel (*Ghemawat–Altman, 2014*).

♦ BESZÁLLÍTÓI KAPCSOLATOK

A 2. és 3. kutatási kérdéseinkkel, amelyek a hazai beszállítói aránnyal, illetve a japán tulajdonú vállalatok hazai beszállítókkal való elégedettségével foglalkoztak, a 4. külgazdasági stratégiai pontra kerestük a választ, tehát arra, hogy hozzájárulnak-e a japán vállalatok magyar kis- és középvállalatok beszállítói válásához és közvetett módon exporttevékenységük növekedéséhez. A beszállítói válás témaköre átfogóan és széles körben kutatott téma a rendszerváltás utáni magyar gazdaságban. *Sass–Szanyi (2004)* szerint a helyi beszállítások szintjét 1. a beruházás típusa (zöldmezős, privatizáció, egyesülés), 2. a szektorális jelleg, 3. az exportorientáltság szintje, 4. a beruházó országa, 5. a hazai és a külföldi vállalati szektor közötti különbség, 6. a potenciális hazai beszállítások minősége és mennyisége, 7. a külföldi vállalatok globális stratégiája, 8. a hazai leányvállalatnak a multinacionális vállalat termelési hálózatában elfoglalt helye határozza meg.

Idézett kutatásukban *Sass–Szanyi (2004)* megállapította, hogy az exportorientált textilipari, bőr- és cipőipari, elektronikai iparban tevékenykedő, illetve az autóipari vállalatok főként külföldi partnereiket részesítették előnyben, míg a hazai piacra termelő cégek (élelmiszeripar, papíripar, építőanyag-ipar, műanyag-ipar) sokkal inkább támaszkodtak hazai vállalatokra. Továbbá, hogy amíg a zöldmezős beruházások inkább „hozzák magukkal” a beszállítói kapcsolataikat, addig a privatizációval létrejöttek – bizonyos beágyazódási idő elteltével – hajlamosak a felvásárolt vállalat beszállítói hálózatához visszatérni.

Mészáros Ádám korábban idézett tanulmánya szerint „a Suzuki 370 beszállítóval rendelkezik, ezek közül 70 vállalat magyarországi (magyar, külföldi, illetve vegyes tulajdonú). ... A 2000-es évek elején végzett becslések alapján a Suzuki 60 százalékos helyi hozzáadott-értéke úgy oszlott meg, hogy 20 százalék volt a helyi leányvállalat termelése, 20 százalék volt a Magyarországon működő külföldi vállalatok

beszállításának aránya, s csak a fennmaradó 20 százalék származott magyar tulajdonú beszállítóktól. 40 százalék volt az importaránya.” (Mészáros, 2010, 89–90. o).

Ennél pontosabb importhányadra vonatkozó aktuális adatok találhatóak a Suzuki Oszamuval, a Suzuki Motor Corporation elnök-vezérigazgatójával közölt HVG-interjúban. A Japánból hozott alkatrészek aránya egy gépkocsira vetítve 17 százalék. A fennmaradó 83 százalék Európából, illetve hazánkban származik, ezen belül 40 százalék származik Magyarországról. (Heimer, 2008.)

A Nemzeti Külgazdasági Hivatal által 2013-ban kibocsátott Beszállítói kézikönyvben azt olvashatjuk, hogy „a 20 éves Magyar Suzuki Zrt. futószalagjáról 2011. július 14-én gördült le a kétmilliomodik Esztergomban gyártott autó. 1997-ben 77 európai beszállítójuk volt, amelyből 38 volt magyar, 39 pedig egyéb európai cég. Japánból érkezik a motor és a sebességváltó, ilyen új beszállítókat tehát nem keresnek. Az esztergomi vállalat évek óta 70 magyar és mintegy 230 külföldi beszállítóval dolgozik. Amióta EU-tagok lettünk, a Suzukinál a magyar beszállítói hányad folyamatosan csökkent 30 százalékra.” (HIPA, 2013b, 30. o.).

A Nemzeti Külgazdasági Hivatal egy 2014-es sajtóközleménye a következőképpen számszerűsíti a magyarországi járműipari beszállítókat. Audi Hungaria Motor Kft.: mintegy 100 cég; Mercedes–Benz Manufacturing Hungary Kft.: 25; Magyar Suzuki Zrt.: 80; Opel Szentgotthárd Kft.: mintegy 24 (HIPA, 2014).

2015 januárjában Urbán Lászlót, a Suzuki vezérigazgató-helyettesét kértük a fenti adatok véleményezésére, aki megerősítette, hogy a Suzuki az egyes modellek gyártásához valóban 70-80 magyar tulajdonú beszállítóval rendelkezik. Javasolta ugyanakkor azt is, hogy a Suzuki esetében, amely önmagában nagyságrendileg háromezer munkavállalót foglalkoztat, ne csak a közvetlen beszállítók számbavételére koncentráljuk, hanem a teljes termelési vertikumra, amely nagyságrendileg 10 ezer munkahelyet jelent. Felhívta arra is a figyelmünket, hogy „a tulajdoni viszonyok általában a dolog »két végén« relevánsak: ki és mennyit tud a gazdaságunk fejlesztésébe befektetni, illetve a befektetés eredményét hogyan használja fel. A Magyar Suzuki soha egyetlen fillér profitot nem vitt haza, hanem újra befektette az esztergomi gyár fejlesztésébe.”

Ahogy az említett írások is részben eltérő eredményeket mutatnak, általánosságban mi is szembesültünk a hazai telephelyű, illetve a ténylegesen és teljesen magyar tulajdonban lévő beszállítók szétválasztásának problémájával, azonban a következő témákban egyértelmű megállapításokra jutottunk:

- azok a vállalatok, amelyek teljes mértékben exportra termelnek, alig rendelkeznek magyar beszállítóval (az „alig” kifejezés legtöbbször nulla vagy egy, esetleg két termeléshez kapcsolódó magyar beszállítóra utal);
- azok a vállalatok, amelyek maguk is beszállítók, több (7–20) hazai beszállítóval rendelkeznek: minél lejjebb/hátrébb helyezkedik el a termelési vertikumban a megkérdezett vállalat, annál több magyar beszállítóval rendelkezik;

- két megkérdezett műanyagipari vállalkozásnak van a legtöbb (körülbelül 70–90 százalék) hazai beszállítója.

A beszállítónak válás folyamatában a hazai vállalkozókat a forráshiányra visszavezethető kapacitáshiány, a méretgazdaságossági feltételeknek való megfelelés hiánya veti leginkább vissza. A magyar beszállítói arány vizsgálatánál összefüggést találtunk a foglalkoztatottak létszáma és a hazai beszállítók száma között. Arra jutottunk, hogy jellemzően az 50 főnél kevesebb munkavállalót foglalkoztató vállalatok alkalmazzanak több hazai beszállítót. Ez a jelenség származhat természetesen abból is, hogy a kis- és középvállalatok – főként nagyobb megrendelések esetén – a tevékenységek egy részét kénytelenek kiszervezni.

Urbán László, a Suzuki vezérigazgató-helyettese egy 2014-es konferencián elmondta, hogy a mai piaci helyzetben a megbízók olyan magas elvárásokat támasztanak a beszállítókkal szemben, amelyeknek innovációs készség, kiváló munkaszervezés, költségsökkentő képesség, valamint nyomon követés nélkül nem lehet megfelelni. A just in time/ just in sequence (JIT/JIS) teljesítés szinte alapkövetelmény, a szigorú dokumentációk, specifikációk és minőségi szabványok mellett. Kiemelte, hogy mindezt lehetetlen megvalósítani egy megbízható, jól átlátható, minőségi előírásoknak megfelelő, nyomon követhető és a nyomon követésre (SARZS) alapjaiban képes integrált vállalatirányítási rendszer (ERP) nélkül. Csakis egy ERP képes arra, hogy egyszerre kezelje az összes folyamatot a megrendeléstől a számlázásig. Az ilyen követelményeknek megfelelő beszállítók nélkül a Suzuki gyár sem lenne képes 1 perc 3 másodperc alatt készre szerelni egy autót. Márpedig egy Suzuki összeszerelése ennyi időbe kerül, tehát ezeknek az elvárásoknak nem lehetetlen megfelelni (Abas Magyarország, 2014).

A vállalati válaszokból két jelenség rajzolódott ki előttünk.

1. A már letelepedett vállalatoknak stabilnak tekinthető a beszállítói köre, új beszállítókra csak új projektek elindítása esetén van leginkább szükségük. A Magyar Suzuki Zrt. esetében Urbán László úgy fogalmazott, hogy „egy-egy új modell beindításakor négy-öt beszállítót szoktak váltani, mindezt nem a korábbi beszállítókkal való elégedetlenség, hanem műszaki indokok alapján”. Több megkérdezett vezető is megjegyezte, hogy az idő előrehaladtával valószínűleg emelkedik a magyar beszállítók száma (például egy 2016-ban induló autóipari beszállításhoz hazai alvállalkozókra lesz szükség), vagy úgy fogalmazott, hogy a „magyar beszállítók lassan felnőnek a feladathoz”. Tehát a már letelepedett japán vállalatok új feladatokhoz kapcsolódó beruházásai erősíthetik a hazai kis- és középvállalatok beszállítónak válását.
2. Másrészt azonban az idő előre haladása és a japán multinacionális vállalatok hazai gazdaságba történő egyre mélyebb beágyazódása sem alkalmas a hazai beszállítók csökkenő versenyképességének ellensúlyozására. A Nemzeti Befektetési Ügynökség fent idézett cikkéből az derül ki, hogy a Suzukinál az elmúlt

10 évben csökken a magyar beszállítói hányad (HIPA, 2013b). Ezt a feltételezést más autóipari vállalatok vezetői is megerősítették, hogy beszállítói konferenciákon gyakran szó van arról, hogy a lehetséges hazai beszállítókat kiszoríthatják a cseh, a lengyel, esetleg a szlovák versenytársak. A Suzuki esetében ezeket az állításokat nem erősítette meg Urbán László vezérigazgató-helyettes, ő az új modellek megjelenésével és az azokhoz kapcsolódó műszaki igényekkel magyarázta a beszállítói kör csekély módosulását.

A World Economic Forum által kiadott európai versenyképességi összehasonlításban az EU 28 országából csak Görögország, Bulgária és Románia áll Magyarország mögött, a visegrádi országok közül Csehország hét hellyel van előrébb a rangsorban: a 18. helyen áll, Lengyelország a 22., Szlovákia pedig a 23. helyen (WEF, 2014).

♦ EXPORTPIACOK

Kutatási kérdéseink közül a 4. és az 5. a vállalatok fő megrendelőire, illetve végtermékeik exportjára vonatkozott. (Mely vállalatok a vállalat fő megrendelői? A vállalat termékeinek hány százaléka kerül exportra?)

A szinte kizárólagosan vagy főként külpiacon termelő vállalatok általában nem szívesen fedik fel a fő felvásárlójukat. Az autóipari beszállítók, köztük a Suzukié, szívesen közzéteszik, hogy ők kinek szállítanak. Maga a Magyar Suzuki is több mint 95 százalékban a korábban idézett európai piacra, azaz kivitelre termel, ugyanakkor a magyarországi kereskedői és szervízhálózatot képviselő körülbelül 75-100 vállalat szintén a megrendelők közé tartozik.

Az exportorientált vállalatok vezetőivel készített interjúkból az is kiderült, hogy nagyon sok esetben a japán beruházó nyugat-európai anyavállalatával együtt vette meg a magyarországi termelőcéget, így ezekben az esetekben a termelésről szóló döntés általában nem is itthon születik. Több vezető is megfogalmazta, hogy a nyugat-európai (például német, belga) vállalati központtól több hónappal előre érkezik a termelésre vonatkozó igény, amihez a hazai kapacitásokat illesztik. (Nagyobb rendelési nagyságokra munkaerő-kölcsönzéssel is reagálnak a cégek.)

♦ FOGLALKOZTATOTTAKKAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG

A foglalkoztatottakkal való elégedettségre vonatkozó 8. kérdésünket azért tettük fel, mert értelmezésünk szerint a Magyarországra települt japán tulajdonú vállalatok közvetve beszállítóként vagy közvetlenül elsősorban nyugat-európai exportpiacokra termelnek. A költséghatékonysági szempontokhoz nyilvánvalóan hozzájárulnak a kelet-európai bérszínvonalak, ugyanakkor a hazai munkavállalókról alkotott kép-ről első kézből, a vállalatoktól igyekeztünk információhoz jutni.

A Magyar Suzuki Zrt. részéről azt a választ kaptuk, hogy munkakultúra és munkafegyelem tekintetében „elégedettek az elvégzett munka minőségével és a munkafegyelemmel, hiszen az Esztergomban gyártott autók minőségi paraméterei gyakorlatilag azonosak a Japánban gyártottakéval.” Urbán László azt is hozzátette, hogy „mindebben persze benne van az elmúlt 20–22 évi »edukálás«: japán munkakultúra, fegyelem és a minőségi munkavégzés kellő anyagi elismerése”.

A foglalkoztatottakkal való elégedettség a többi válaszadó véleménye alapján viszonylag széles skálán, 60–90 százalék között mozog. (Két olyan vállalat volt, ahol rendkívül elégedettek a hazai foglalkoztatottakkal, ezek közül az egyik válaszadója megjegyezte, hogy a vállalatcsoport legsikeresebb vállalatává vált a magyar gyár, ami a hazai foglalkoztatottak hozzájárulásának köszönhető.)

A vezetői válaszokból első helyen az tűnik ki, hogy a magyar munkavállalók jellemzően udvariasak és kötelességtudók, jól illeszkednek a japán vállalatok vezetést tisztelő, hierarchikus környezetébe, azonban a felelősségvállalás hiánya és a kifogás-keresés a magyar munkavállaló két leggyengébb pontja. A vezetők úgy fogalmaztak, hogy a munkatársak nem vállalják döntéseikért a felelősséget, nem végzik el elég felelősségteljesen a rájuk bízott feladatokat és rendszeresen kifogásokat keresnek.

Néhány vállalat vezetője azt is megjegyezte, hogy a meglévő foglalkoztatottakkal általában elégedettek, azonban úgy vélik, hogy az utóbbi néhány évben nehéz az igényeiknek megfelelő foglalkoztatottat találni. Ennek oka a válaszadók szerint elsősorban az, hogy ebben az időszakban már egyre többen vállalnak külföldön munkát. Volt, aki szerint az üzemi betanulás rendszerének hiányosságai miatt kevésbé lehet szakképzett, jó munkaerőt találni. A szakképzett és tapasztalt munkavállalókra vonatkozó igényt több vezető is felvetette.

♦ GAZDASÁGPOLITIKAI, SZABÁLYOZÁSI KÖRNYEZET

Utolsó két kérdésünk a magyar gazdasági és szabályozási környezettel való elégedettségre vonatkozott, illetve a hazai gazdaságpolitikai döntéshozatal számára kértünk javaslatokat (Mennyire elégedett a magyar szabályozási és gazdasági környezettel? Milyen beavatkozást/változtatást tudna esetlegesen javasolni a magyar gazdaságpolitikai döntéshozók számára?). Ez utóbbival az volt a célunk, hogy a japán – és egyben legjelentősebb ázsiai származású hazai – befektetők véleményét tudjuk tolmácsolni a külgaazdasági stratégia 3. pontjában, azaz a külföldi befektetők magyarországi beruházásainak ösztönzésére vonatkozó céllal kapcsolatban.

Az eredmények összefoglalása előtt kiemelnénk egy vezető választ, aki úgy fogalmazott, hogy rendkívül fontos, hogy a Magyarországon működő japán vállalatok milyen képet alakítanak ki Magyarországról, mert a letelepülni kívánó további japán vállalatok az előbbiektől alkotott véleményt veszik figyelembe, az ő adat- és információszolgáltatásaikat alapul véve döntenek az esetleges hazai befektetésekről.

A fentiekről megkérdeztük a JETRO Hungaryt is, ahonnan a következő megerősítést kaptuk: a letelepedni kívánó japán vállalatok általában a Japan External Trade Organization⁸ magyar irodáját, a JETRO Hungaryt, a Nemzeti Befektetési Ügynökséget (HIPA) és a Magyarországon működő japán vállalatokat keresik fel tájékozódás céljából. A tőlük szerzett információk, adatok birtokában döntenek az esetleges befektetésről. A japán vállalatok közvetlenül vagy közvetetten a JETRO japán központján keresztül lépnek kapcsolatba a JETRO Hungaryval.

Magyarországon (más országokhoz hasonlóan, ahol japán vállalatok telepedtek le) működik a Sokokai (magyarországi japán vállalkozók egyesülete) nevű szervezet,⁹ amely közvetlenül fogalmaz meg javaslatokat, illetve fejezi ki véleményét a magyar gazdaságpolitikai döntéshozók számára.

A gazdaságpolitikai szabályozásnak tett konkrét javaslatok tárgykörében a Magyar Suzuki Zrt. részéről Urbán László úgy fogalmazott, hogy „minden Magyarországon gazdálkodó e tekintetben azonos problémával küszködik negyven éve: a gyakori szabályozási »környezetváltozás«, ami rendkívül megnehezíti a távlatos gondolkodást, stratégiaalkotást, illetve a megalkotott stratégia megvalósítását. Távlatosságot, a gazdaságpolitika legalább középtávú kiszámíthatóságát kellene megteremteni még akkor is, ha nem feltétlenül helyes minden döntés: ehhez jó alapul szolgálhat talán a 2014–2020-as EU-s támogatási/konvergenciaperiódus!”

A vállalatvezetők által megfogalmazott főbb problémákat és javaslatokat a következőképpen foglalhatjuk össze.

1. A vállalatvezetők egységes megfogalmazása alapján a magyar gazdasági és szabályozási környezetet jellemző legnagyobb probléma a *kiszámíthatatlanság*. A legtöbb válaszadó kiemelte, hogy gyakran történnek úgy változtatások, hogy arról az adott év decemberében születik döntés, következő év január elsejei hatálybalépéssel. Több vezető fogalmazta meg, hogy a Magyarországon működő japán vállalatok áprilistól márciusig tartó költségvetési tervében gyakran 20 százalékos bizonytalansággal kell számolniuk a magyar gazdaságpolitika kiszámíthatatlansága következtében. Azzal szembesülnek, hogy „nincs idő és lehetőség a változásokhoz való felkészülésre, alkalmazkodásra és reagálásra. Nem tervezhetők

⁸ A régiókban JETRO iroda működik Romániában, Lengyelországban és Csehországban, amelyek szintén tájékoztatást nyújtanak a letelepedni kívánó japán vállalatoknak. A Szlovákia és a balkáni országok iránt érdeklődő japán vállalatoknak általában a bécsi JETRO iroda nyújt segítséget. A JETRO Hungary jellemzően a Nemzeti Befektetési Ügynökséggel áll állandó kapcsolatban.

⁹ A Sokokai nagyságrendileg 40 Magyarországon működő japán vállalatot tömörít, tehát nem öleli fel a JETRO listáján megtalálható összes vállalatot. A Sokokainak tagja a magyarországi japán nagykövetség és a JETRO is. Tevékenységét a JETRO is támogatja.

a gazdasági folyamatok és hatások.” A magyar vezetők hangsúlyozták, hogy mindezt rendkívül nehezen képesek a japán menedzsment tudomására hozni. A teljesen egységes válaszok megfogalmazása mellett több vezető is szó szerint *frusztrálónak és szekálásnak* élte meg a hirtelen életbe lépő törvényi változásokat. Példaként említették a vállalatok az EKAER-rendszere (Elektronikus Közúti Áruforgalom Ellenőrző Rendszer, <http://ekaer.hu>), a környezetvédelmi termékdíjra, illetve a 2011. december 22-én közzétett, 2012. január 1-jétől hatályos minimálbérre vonatkozó szabályozást (*Magyar Közlöny*, 2011).

- A megkérdezettek javasolják a törvényi változtatások gyakoriságának csökkentését, a ritkán változó, stabil, átgondolt, tesztelt, könnyen áttekinthető rendszerek bevezetését és mindezekről a legnagyobb érintett vállalatokkal folytatott előzetes konzultációt. Ebben a tárgykörben javasolta egy vezető a szabályozás változtatásának foganatosítására vonatkozó „hat hónapos bejelentési idő” bevezetését.
2. A vállalatvezetők második helyen az adózással kapcsolatos aggályaikat fogalmazták meg. Döntő többségük túlságosan magasnak tartja az adókat (és a béreket terhelő járulékokat), amelyek közül többen kiemelték az általános forgalmi adó kulcsát, de volt olyan vállalat, ahol azt kifogásolták, hogy a vállalati háló által lefedett országok közül Magyarországon fordul elő a legtöbb adónem.
 3. A vezetők többsége megjegyezte: a munkaerő-piaci szabályozás (beleértve a fent említett adó- és járulérendszer) nem kedvez a vállalatoknak. Néhány válaszádo ezt úgy fogalmazta meg, hogy a szabályozás elsősorban a munkavállalókat védi a munkaadókkal szemben, mások a szabályozási környezetre hárítják a foglalkoztatás növekedésének megtorpanását, szerintük a szabályozó környezet kényszeríti a bérköltségek lefaragására a vállalatokat.

A fenti általános és egységes válaszok mellett két külföldi vezető fogalmazott úgy, hogy az Európai Unió többi országával való konfrontációt igyekezni kellene elkerülni a hatékony együttműködés érdekében, egyikük hozzátette, hogy az eurózónához való csatlakozás az árfolyamváltozásokból származó bizonytalanságot szűrné ki a vállalat számára. Egy válaszádo várná a kormányzattól a kis- és középvállalatok további erősítését és egy vezető fogalmazott úgy, hogy további japán vállalatok vonzásához nagy kulturális nyitottságra van szükség.

A japán vállalatok hozzájárulása a külgazdasági stratégia egyes pontjaihoz

A Magyarországon letelepedett japán vállalatok külgazdasági stratégiai pontokhoz való hozzájárulását vizsgálva, a következőképpen összegezzük megállapításainkat.

1. Feltételezéseinknek megfelelően az exportszerkezet diverzifikálásához a japán vállalatok nem járulnak hozzá, mert a vizsgált társaságok közvetlen vagy közvetett módon az európai piacokra bejutni kívánó hatékonyságkereső beruházók.

2. A nem közvetlen kivitelre termelő, hanem termelési vertikumokban beszállítóként működő beruházások egyre több hazai beszállítót alkalmaznak. Az idő előrehaladásával nő a japán vállalatok beágyazódása a magyar gazdaságba, és a magyar beszállítók is egyre inkább megfelelnek a japán igényeknek. A megkérdezett vállalatok közül azok, amelyek a termelési vertikum alsóbb szintjein helyezkednek el, több hazai beszállítóval rendelkeznek. (A mintánkban szereplő kevesebb alkalmazottal működő vállalatoknak több a magyar beszállítójuk.) A megkérdezett nem közvetlenül exportorientált vállalatok a hazai kis- és középvállalatok integrálásához jelentősen hozzájárulnak.
3. A Magyarországra települt japán vállalatok jelentős véleményformálók, a javaslataikat figyelembe vevő gazdaságpolitikai szabályozó környezet további befektetések előtt nyithatja meg az utat.

HIVATKOZÁSOK

- ABAS MAGYARORSZÁG (2014): Autóipari beszállítói konferencián jártunk az abas ERP-vel. Abas Magyarország blogja, 2014. február 27. <http://blog.abas.hu/2014/02/autoipari-beszallitoi-konferencian.html>.
- ANDO, M.–KIMURA, F. (2013): Production linkage of Asia and Europe via Central and Eastern Europe. *Journal of Economic Integration*, Vol. 28. No. 2. 204–240. o.
- BASSA ZOLTÁN (2007): Japanese manufacturing affiliates in Hungary – experiences during the last 15 years. Megjelent: *Szerdahelyi István–Wintermantel Péter* (szerk.): *Japanológiai körkép. Emlékkönyv az ELTE BTK japán szakos képzésének húszéves jubileumára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 377–390. o.
- ÉLTETŐ ANDREA–VÖLGYI KATALIN (2013a): Keleti nyitás a számok tükrében – külkereskedelem Ázsiával, *Külgazdaság*, 57. évf. 7–8. sz. 67–104. o.
- ÉLTETŐ ANDREA–VÖLGYI KATALIN (2013b): Integrated in the global value chains – trade developments between Hungary and Asia. *Eastern Journal of European Studies*, Vol. 4, No. 1. 57–79. o.
- GHEMAWAT, P. (2001): Distance Still Matters: The Hard Reality of Global Expansion. *Harvard Business Review*, Vol. 79. No. 8. 137–147. o.
- GHEMAWAT, P. (2007): *Redefining Global Strategy: Crossing Borders in a World Where Differences Still Matter*, Harvard Business School Press.
- GHEMAWAT, P.–ALTMAN, S. A. (2014): DHL GLOBAL CONNECTEDNESS INDEX 2014, Analyzing global flows and their power to increase prosperity, http://www.dhl.com/content/dam/Campaigns/gci2014/downloads/dhl_gci_2014_study_low.pdf.
- HEIMER GYÖRGY (2008): „Csatában akarok meghalni”. Interjú Suzuki Osamuval, a Suzuki Motor elnök-vezérigazgatójával, *HVG*, 2008. június 7., 23. szám, 78–79. o.
- HIDVÉGHY BALÁZS (2012): *Külgazdaság új megközelítésben: A „kelet nyitás – nyugati tartás” politikája*. NGM külgazdaságért felelős helyettes államtitkár előadása, Eger, 2012. szeptember 28. http://www.mkt.hu/docs/2012-10-02-18-54-52-Hidvegi_Balazs.pdf.
- HIPA (2013a): Új lendületet kapnak a japán–magyar gazdasági kapcsolatok. Sajtóközlemény, 2013. november 21. <http://hipa.hu/hu/Content.aspx?ContentID=981196d3-90f3-46b9-9d96-8840e548d2df>
- HIPA (2013b): *Beszállítói Kézikönyv*. Nemzeti Külgazdasági Hivatal, <http://hipa.hu/hu/Content.aspx?ContentID=a5c33f50-5a44-42d1-81c9-162d42fc92a6>,
- HIPA (2014): Hiánypótló a HITA minősített beszállítói adatbázisa. Kellenek a magyar beszállítók a multiknak. Sajtóközlemény, 2014. május 21. <http://hipa.hu/hu/Content.aspx?ContentID=b3b81598-7d40-499f-a937-bc0bd1ce0415>.
- KSH (2013): Statisztikai Tükör. 7. évf. 107. sz. december 4. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/japan.pdf>.
- KSH (2014a): Statisztikai Tükör. 8. évf. 144. sz. december 23. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/kul/kul21410.pdf>.
- KSH (2014b): Statisztikai Tükör. 8. évf. 25. sz. március 11. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/magyarkinaigkaps.pdf>.
- Külgazdasági és Külügyminisztérium (KKM) (2014): Külpolitikai kérdésekről és újabb magyarországi japán befektetésekről tárgyalt Tokióban a külügyminiszter, 2014. nov. 5., <http://www.kormany.hu/hu/kulgaszdasagi-es-kulugyminiszterium/hirek/kulpolitikai-kerdesekrol-es-ujabb-magyarorszag-japan-befektetesekekről-targyalt-tokio-ban-a-kulugyminiszter>.

- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2012): A következő lépés, Széll Kálmán Terv 2.0., 2012. április, http://index.hu/assets/documents/belfold/szkt_2_o.pdf,
- MAGYAR KÖZLÖNY (2011): A kötelező legkisebb munkabér (minimálbér) és a garantált bérminimum megállapításáról. 298/2011. (XII. 22.) kormányhatározat. Magyar Közlöny 2011. december 22. 157. sz. <http://jogszabalykereso.mhk.hu/MK11157.pdf>.
- MAGYAR KÖZLÖNY (2012): Magyarország 2012–2020. évre szóló külgazdasági stratégiájának végrehajtásról. 1109/2012. (IV. 12.) kormányhatározat. Magyar Közlöny, 2012. április 12. 43. sz. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12043.pdf>.
- MÉSZÁROS ÁDÁM (2010): Közvetlen külföldi beruházások integráltsága a beszállítói kapcsolatok tükrében: a magyarországi Suzuki példája. PhD-értekezés, BME, http://www.omikk.bme.hu/collections/phd/Gazdasag_es_Tarsadalomtudomanyi_Kar/2011/Meszaros_Adam/ertekezes.pdf.
- MOFCOM (2013): China-Hungary Trade Volume (1991–2012) Ministry of Commerce People's Republic of China, <http://english.mofcom.gov.cn/article/statistic/lanmubb/chinaeuropeancountry/201302/20130200022628.shtml>.
- NGM (2011): Külgazdasági Stratégia. Szakmai vitairat. Nemzetgazdasági Minisztérium, 2011. május, http://www.pestmegye.hu/images/2014/agazati_strategiak/Kulgzdasagi_Strategia_2011.pdf.
- NGM (2014): A magyar export eléri a GDP 95 százalékát. Nemzetgazdasági Minisztérium, <http://2010-2014.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/parlamenties-gazdasagstrategiaert-felelos-allamtitkarsag/hirek/a-magyar-export-eleri-a-gdp-95-szazalekat>.
- SASS MAGDOLNA–SZANYI MIKLÓS (2004): A hazai cégek és a multinacionális vállalatok közötti beszállítói kapcsolatok alakulása, Külgazdaság, 48. évf. 9. sz. 4–22. o.
- SUMITOMO (é.n.): History... Sumitomo Electric Industries. <http://www.sumicarbide.com/aboutus.htm>.
- UNCTAD (2008): World Investment Prospects Survey 2008–2010. UN, New York–Genf, http://unctad.org/en/Docs/wips2008_en.pdf.
- UNCTAD (2012): World Investment Report 2012. Towards a New Generation of Investment Policies, UN, New York–Genf, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2012_embargoed_en.pdf.
- WEF (2014): The Europe 2020 Competitiveness Report: Building a More Competitive Europe, World Economic Forum, (http://www3.weforum.org/docs/WEF_Europe2020_CompetitivenessReport_2014.pdf).

ISBN 978-963-301-619-0

Felelős kiadó: Fazekas Károly
Szerkesztő: Patkós Anna
Fedélterv és nyomdai előkészítés: Berater Bt.
Fedélfotó: iStock © mevens
Nyomdai munkák: Mondat Kft.
Felelős vezető: Nagy László